

8853

ఆంధ్ర - రత్నావళి నాటక

[శ్రీహర్ష రచితమునకు ఆంధ్రమున అనువాదము]

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి

ప్రణీతము.

ఆంధ్ర-రత్నావళి నాటక

శ్రీ ధర్మతోట వేంకటసుబ్బయ్య ఎం.ఏ., బి.ఇడి, గారును
ఉభయభాషాప్రవీణ సంగుభాట్ల నారాయణశర్మ గారును
రచించిన 'ప్రభా' - 'పరిహారముల' లో

శృతియము ప్రణామ

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి అండ్ బ్రదర్స్.

4. మల్ల కేశవరెడ్డిగండు, మన్నడి.

ఓ. టి. మదిరాసు.

1938

All Rights Reserved

మంత్రావళి:
చంద్రకాంత్రస్సు, చాకలపేట,
మదరాసు.

కడచినవత్సరము జూలై మొదలు ఆముక్తమాల్యదకు తత్సూర్యలిఖితావళిప్తమైన
టీకను వ్రాయుచుంటిని. అది నవంబరులో సమాప్తమైందనిది. అందులకైన పరిశ్లేశము
వలన అసారోగ్యము వైకొనినది. తత్సహనోపాయముగా డిసెంబరు జనవరి నెలలలో
రత్నావళివిక్రమోత్సవీయములను ఆంధ్రీకరించితిని.

ఆవృత్తాంతమును—పూర్వము మదీయమాలీవికకు ముక్తజన్మయము నొసంగిన
వారు కాన్యనాటకమున న్యాయరసశ్రీభామణులు విడవలారు గ్రామవాస్తవ్యులు వంట
వలవలెనులు సదాచారధరింధరులు

కెల్లూరిలో నిధివతులు

శ్రీయుత - చొడ్ల రామిరెడ్డిగారు

765

విని, ఆశ్చర్యప్రత్యుత్సాహములతో విశ్రాంతినిచ్చి శవయశ్శివందనముంపెలపుచు
విప్లవోద్యమము ప్రణమనకు పర్యాప్తమైన సభనమును నాకుం బంపినారు.

శ్రీరామిరెడ్డిగారు 20 ఏండ్లకుముందు విక్రమోత్సవము నాంధ్రీకరింపుమని
హెచ్చరించిరి. ఇది యాయాశ్చర్యము నాచలన దృష్టికి కలెనేననిది.

నాదు ప్రజాతిక్రాంతినిమునకు ముక్తజన్మము అప్రాప్తముగా తోడ్పడినట్టి
యా సగస్వతిసంస్కర్తుడై లాశితునికి అన్యంత్రతక్షాడను.

ఆయత్తొకండ్రువురును శ్రీరెడ్డిగారికి విద్యనన్న విశ్వర్యమును విశ్వర్యము
కన్న విద్యను పోలేలుపెఱసి యుసంగుచుందురుగాక.

అక్టోబరు, 1921. మదిరాసు.

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి.

ఈ శ్రుతియుముక్తజన్మ ముక్తజన్మలు శవవ్యాఖ్యను విభజించివారు. నాటక
లక్షణప్రతి యందును ఆం. సా. ది. నుండి కొంత వేర్పినారు. శ్రీతాతగారు నమ సాంశ
ప్రతిలో తాము కాలేజీలో పాఠమువెప్పుకలమున ప్రసంగియుండిన భాషికాదులలో
పెక్కింటిని, వారు ప్రకటనకొఱకై రచియింప లేదని యెఱింగియు, విద్యార్థిజనోపయోగ
మని ఆయాపుటలలో నభోభాషికలుగా నొసంగితిని. వారుభంగము చూపిన పాఠభేదములను
ఈ తెలుగుముద్రణమున ముసలితిని. కలుకారణములచే నీనిముద్రణము ఆలస్యమై ఆచ్యు
లో నొకమారు శవవ్యాఖ్యను సరిచూడడలండుచుండిన ముక్తజన్మలకు కొన్నిపుస్తకములను కం
పియు కొన్నిటిని పంపకయు ముద్రింపవలసినవచ్చినది. ఈలీవరములో నేవేదిసంగులేర్పడిన
తంత్రవ్యుడనని విన్నవించుకొనుచున్నాడను.

జూలై ౧౯౩౦ }
మదిరాసు.

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి.

ఇందలిపాత్రములు.

పురుషులు

ఉదయనుడు—పల్లెరాజు.

యాగంధరాయణుడు—అపరియమాత్యుడు.

ఎసంతకుడు—విదూషకుడు.

వసుభూతి—సింహశేఖరునియమాత్యుడు.

బాళువుడు—పల్లెరాజుకంచుకి.

శంఖరస్థి—పండ్లజాగరుడు.

విజయవర్ధన్—వల్లెశసేనానాయకుడగు రుమణ్ణునిపేరు మేనల్లుడు.

స్త్రీలు

వాసుదత్త—వల్లెశునిదేవి.

రత్నావళి (సాగిని)—కథానాయిక, సింహశేఖరుని కూతురు.

కాంచనమాల—దేవేంద్రునిదేవి.

సుసంగతి—మణియుగిదేవి, సాగిని పెద్దదేవి.

సిపుణికి

మదిసికి

చూలలికి

} చెటికిలు.

ఎసుంధర—ప్రతీష్ఠి.

ప్రస్తావనలు

విక్రమబాహువు—సింహశేఖరుడు.

రుమణ్ణుండు—వల్లెశునిదత్తసేనాపతి.

రత్నావళిపరిష్కారము.

“చాతుర్విధ్య మముష్మ పక్ష్మణిభువా దేవేభ్య ఉత్థాపితం,
కర్తం భూత భవిష్యతో నల మిదం ప్రత్యక్షతా మర్థత్యాః,
అంగత్వం ప్రతిపాద్య చా న్య సులూక కామం స్వదంతే కలూక,
సామ్రాజ్యస్య సమం న కన్య హృదయోన్మాయ నాట్యమృతమ్.”

శ్రీహర్షేందు, తస్మాద్విముఖం.

సంస్కృతమున రత్నావళినాటికను రచించినవాడు శ్రీహర్షేందు. ఆయన
ప్రియదర్శిక, నాగానందిము అను మఱిరెండు. దృశ్యకావ్యముల గుఱడ సంకరించియు.
న్నాడు. ఈ మూడురూపకములందును, “ఇంద్రోత్సవము” (నాగా); “వసుతోత్స
వము” (రత్నా); “సిద్ధరాజచరితము” (నాగా); “వత్సరాజచరితము” (ప్రియ,
రత్నా), అను నలది మారులు ప్రకృతోపయోగమునకై చేయఁబడినవి. ఒకటి రెండు
దక్క, ప్రరోచనయు, ప్రస్తావనయు ఒకటిగ నే యున్నవి. అంటియగాక “వ్యక్తిర్వ్యం
జనధాతునా”, “అంతపురాణం విహితవ్యవస్థః” అను రెండు శ్లోకములు నాగానంద
ప్రియదర్శికలలో నమనములు. మఱియు ప్రియదర్శికా రత్నావళులలో భరతవాక్యస్థాన
మొకండే. ఇత్యాదికారణములచే నీరూపకప్రియము నేకవి కృతమని చెప్పవచ్చును.

శ్రీహర్షేని కాలము.

శ్రీహర్షేలు పెక్కురున్నట్లు చరిత్రచే దేటవడుచున్నది. అందు ఈరూపకప్రియ
ప్రణేతను నిర్ణయించువిషయమున మతభేదములు కలవు. వైషధమును విద్వద్వైషధముగా
రచించిన శ్రీహర్షే (దొకఁడు) కలఁడు. ఆయన రత్నావళ్యాదులకవి కాఁడు. ఈ మామల్లు
దేవీ హిరవండిత పుత్రుడగు వైషధశ్రీహర్షేందు తనవిగాఁజెప్పికొన్న గ్రంథములలో రూప
కములు లేవు; రత్నావళ్యాదులులేనేలేవు. గ్రంథకైలియందును భేదము మిక్కుటముగఁ
గలదు. కాన్యకుఁజేతుడగు జయంతచంద్ర నియాస్థానమున నితఁడు ఆనన తాంబూలద్వయ
మర్యాదలఁ బొందుచుండినట్లు వైషధమునఁ జెప్పికొనియున్నాడు. దానశాసనములచే
ఈ జయంతచంద్రుని కాలము క్రీ. శ. 12-వ శతాబ్ది యని చరిత్రకార నిర్ణయము.
రత్నావళ్యాదికృతికర్త ఇతనికన్న మిక్కిలి ప్రాచీనుడని ప్రమాణాంతరములచే నిర్ణీ
తము. మఱియు నితఁడు రాజాకాఁడు. రత్నావళి శ్రీహర్షేడన్ననో, తద్రూపక ప్రస్తావ
నలంబట్టి రాజునియు, నానాదిదేశాగళరాజు లనేకులు తత్పాదపట్టోపదేవులనియు
లేటవడుచున్నది. అందుచే వీరిరువురు భిన్నులనిలేలనది.

మఱి, ప్రకృతహర్షేందు రాజతరంగిణియందు కాశ్మీరదేశికాధీశుఁడుగ నభివర్ణితుఁ
డని విల్వవంశీయని యాశయము. అంతిఁడు కవి యని కలదుగాని ప్రియదర్శికాది

అదియుగాక అతడును శ్రీ. శ. 12వ శతాబ్దివాడని చరిత్రకారులు తేల్చియుండ, రత్నావళ్యాదుల ప్రకారం అంతకుముందు బూర్వవాడని ప్రమాణములు కానవచ్చుచున్నవి. శ్రీ. శ. 1042 కాలపువాడు భోజాడు తన సరస్వతీకంఠాభరణము నందును, శిల్పిశృంగారము ముంజభూపాలసి యాస్థాని నలంకరించిన యాలంకారికసోదరులు ధనీకధనంజయులు దశరూపక తదపరాకములయందును రత్నావళ్యాదిరూపకముల నుండి శ్లోకముల నుదాహరించియున్నారు. అందుచే నీ శ్రీహర్షుడు కాశ్మీరదేశాధీశుని కన్న వేఱనియు, దర్బారుద్వేషియుఁ డెట్లమకదా.

దామోదరమిత్రుడు - శ్రీ. శ. 8-వ. శతాబ్దికి కశ్మీరమునేలిన జయూపీదుని మంత్రి-స్వనిరచిత మధిపీమతములు "ఉదయగిరితటాంబరమియం" అను రత్నావళీప్రథమాంకస్థానము నుద్ధరించుటేగాక, రత్నావళీకథ చెప్పి—

"అశ్లష్టసంధిబంధం...రత్నావళీరత్నమ్." (చూ. 8. పుట) అని కొనియాడియున్నాడు. అందుచే రత్నావళీకవి రెవ శతాబ్దికంటెను బూర్వవాడు కావలెను.

ఇక, స్థానేశ్వర కన్యాకుండేశ్వరుఁడును, ఆర్యావర్తము నేలినవాఁడును అగు శ్రీహర్ష వర్ధనుఁ డొకఁడు కలఁడు. ఆయన యిహోపలీ ప్రభాకరవర్ధనుల పుత్రుఁడు. ప్రకృత దృశ్య కావ్యరచయిత అశోకదేయగుని పెక్కురు చరిత్రకారుల యభిప్రాయము. ఈ శ్రీహర్ష వర్ధనుడు శ్రీ. శ. 7వ శతాబ్ది ప్రథమార్థమువాఁడు. తదాస్థానకవిగానుండిన భట్టబాణుడు ఈతనిచరిత్రమునే "హర్షచరిత్ర" యను నాఖ్యాయికగా రచించెను. అందు భట్టబాణుడు శ్రీహర్ష వర్ధనుని మహావిద్వాంసునిగా నభివర్ణించినను రత్నావళ్యాది రూపకకర్తనగాఁ జెప్పలేదు. హర్షచరిత్ర హర్ష వర్ధనుని పూర్వచరిత్రముతోడనే సమాప్తమౌచితను, ఆ పూర్వభాగము యుద్ధమయ మగుటచేతను, హర్షచరిత్ర రచనా కాలమునకు హర్షుడు రూపకముల వ్రాయమియ, శర్వాత ప్రాయుటయు, అందుచేతనే బాణుడు హర్ష చరిత్రమునఁ దానిఁ బ్రస్తావించుమియు సుసంభవములే. ఇదిగాక, బాణ భట్టని శిష్యునిఁడగు మయూరకవి రచించిన సుశృంగారకమునకు మధుసూదనుఁడు, శ్రీ. శ. 1653 ప్రాంతమువాఁడు, భోవబోధిని యనువ్యాఖ్యిని, అందు బాణాభివర్ణితుఁడగు శ్రీహర్షుఁడే రత్నావళీనాటకకవి యని వక్కాణించియున్నాడు. శ్రీహర్షుని మరణానంతరము భారతదేశమునకు వచ్చిన చైనాదేశయాత్రికుడు ఇత్సింగు స్వయాత్రిదంతమునందు "శిలాదిత్యమహారాజు (ఇది హర్ష వర్ధనునికి నామాంతరము) బోధిసత్త్వ చీమూకవాహనునికథను రచించి, శేర్పరులైన నటులచేత నాడించి దానిని బహుజనమునఁ బ్రసాదించెను." అని వ్రాసెను. ఈవాక్యములు నాగానందమును గూర్చినవని పెక్కురు చరిత్రకారుల యభిప్రాయము.

ఈమూడునాటకముల నాందీప్లకములు శ్రీహర్ష వర్ధనుని ముద్రాపత్రముల
 తిని జాటుచున్నది. ఎట్లన శ్రీహర్షుడు మొదట తైవమతావలంబిగానుండెను. ఇందులకు
 బాణుని హర్ష చరిత్ర ప్రమాణము. మఱియు, “వరమసౌగళి సుగతజన వరహితైకరళి
 వరమభట్టారక మహారాజాధిరాజ శ్రీరాజ్యవర్ధనః తస్యానుజ స్తత్సాదానుధ్యాతః వరమ
 హేశ్వరో మహేశ్వర ఇవ సర్వసత్త్వానుకంఠః వరమభట్టారక మహారాజాధిరాజశ్రీహ
 ర్షః...స్వహస్తో మమ మహారాజాధిరాజ శ్రీహర్షస్య” అని హర్ష శకము 22 లో,
 అనగా శ్రీ. శ. 628-629 లో, తాను రాజ్యాధికారము దాల్చిన యిరువదిరెండేండ్లకు
 పిమ్మట, వ్రాయఁబడిన శ్రీహర్ష వర్ధనుని యీ (ఐన్ షేరా) కావ్యవాక్యములును ప్రమాణ
 ములు. ఇందులకు అనుగుణములై ప్రియదర్శికారత్నావళిల నాందీప్లకములు ఆయన తైవ
 మతాభిమానమునకు నిదర్శనములుగానున్నవి. అనంతరము హర్షానుత్సాగు ప్రాత్సాహ
 మున శ్రీహర్షుడు బౌద్ధమత మవలంబించెనని చరిత్ర సుదృఢమున్నది. నాగానంద
 నాంది జీవస్తోత్ర వరమగుటయు, నాటకము బౌద్ధమత ప్రధాన సిద్ధాంతమైన దయాధర్మ
 ము నాచరింపనమకట్టి నాగులయానందమునకై స్వశరీరమును సమర్పించిన జీమూతబోధి
 సత్త్వనికథ యగుటయు, శ్రీహర్షుని నదీనమతావలంబరమునకు సరిగ నున్నది. ఈకారణ
 ముచేతను ఈనాటకముల మూఁటిని రచించినవాడు శ్రీహర్ష వర్ధనుడే యని సిద్ధాంతి
 మగుచున్నది.

రత్నావళ్యాదిరాజకములకవి శ్రీహర్షుడు కాండనియు భానుడను పేరిటి ధావ
 కుడు (=చాకలి), ఘటకర్పర కావ్యరచయిత, రత్నావళ్యాదినాటకముల రచియించి
 ధనాశేష తన కాశ్రయముడైన శ్రీహర్షునిపేరుపెట్టినట్లు రాజశేఖరుడు (శ్రీ. శ. 10వ)
 చాటినాడు. మమ్మటుడును కావ్యప్రకాశికలో కావ్యప్రయోజనములను “కావ్యం
 యశశీర్ధకృతే” అని చెప్పుచు, “అర్ధకృతే” అనుదానికి “శ్రీహర్షజే ధివకాదీనాం
 ధనమ్” అని ఉదాహరణము చెప్పెను. వ్యాఖ్యాతలు—

“శ్రీహర్షోరాజా, ధావకో రత్నావళీకారః, లేన రాజనామ్న రత్నావళీ కావ్యం
 కృత్వా ధనం లబ్ధమ్” అని మహేశ్వరమండితుడును—

“శ్రీహర్షస్య రాజ్ఞో నామ్న రత్నావళీనాటకం కృత్వా ధావకాఖ్యకవి ర్భూ
 ధనం లేభే ఇతి ప్రసిద్ధమ్” అని ప్రభాకరుడును వివరించిరి. అనుపవత్తులు పెక్కులుం
 డుటచే ఈమతము సరికాదు. ఈధావకుడు భానుడేయగుచో, భానుడు కాళిదాసు
 నిచే (మాళివలా) “ప్రథితయశసాం భావసౌమిల్లక కవి పుత్రాదీనాం” అని కీర్తింపఁ
 బడినవాడు కావున-కాళిదాసునికంటె పూర్వము కావలయును అందుచే శ్రీహర్షు
 డును కాళిదాసునికే బుద్ధుడగును. దానికిఁబాట ప్రమాణము లేవియు మఱుభటులు
 కాకపోవుటచేత, రత్నావళ్యాదులందు కాళిదాస గ్రంథానుకరణములు పెక్కులు గాన

ను, అది సరిగ్గాదు. మఱి ఈకష్టము తప్పించుకొనుటకై మఱియొక భాసుని కల్పించి, ఆభాసుని నిలువజేయుటకై కొంపలు పెట్టు ప్రయాసములపాలై నాడు. ఇందులకై శారదారంజనరేగారి పాటలు తన తన్నవళి పీఠికలో గనవచ్చును. ఇట్టి కల్పనమునకు మఱియేయధారమును లేదు కావున వ్యర్థము.

మఱి కావ్యప్రకాశికా వాక్యమునకు "బాణాదీనాం ధనమ్" అనియు బాఠాంతరము కలదు. తదనుసారి హరివంశీతుండు, రత్నావళిని బాణవిమయము చేసినాడు. బాణుడు శ్రీహస్తానినుండి యపారధనముం గైకొనుట కనేక ప్రమాణములు కలవు,—

"హేమన్నం భారతాని వాః, మదముచాం బృందాని వాదంతినాం,
శ్రీహస్తేణ సమప్నతాని కనయే బాణాయ కుత్రాద్యతే,
యా బాణేన తు తస్య సూక్తినికై ర్ద్వంకితాః కీర్తయః."

సారసముచ్చయము.

శ్రీహస్తో విభతార గద్యకవయే బాణాయ వాణీఫలమ్,
సభ్యస్సస్త్రియ యాభినందిమ. ప శ్రీహస్తే వర్షోగ్రహిణీ.

రామచరితమహాకావ్యము.

స్వయముగ బాణుడే హస్త చరితమున—

"స్వయం తేషాం హావోభిః కవయస్త్రేణైవ ప్రసాదజ్ఞానో మానస్య
ప్రేక్షుః విప్రంధన్య ప్రవిణ్య వత్సాః ప్రభావస్య పరాంతోటి
మాసీయత రంజేంద్రేణ" అను లుట్టడించెను.

కాని, వీనిలో నీధనము రత్నావళి న్నిదినాటకములకై శ్రీహస్తం డిచ్చెననుటకు ప్రమాణము లేదు. చరిత్రప్రాసి తన్ను నిష్కప్రయోగ విరాజితునిగ నొనర్చిన బాణునికై శ్రీహస్తాండు బంధులకే ఇతఁ పయముడుంగులు ధనమిచ్చినను యుక్తమేయగును. రాజు గ్రంథము ప్రసన్నంగానే గాని నెవనితో పండితునికే అంటుంటుట కలదు. ఈయాలంకారికులమాటలు నట్టికే కానొప్పును. అందుచే ప్రయదర్శికారత్నావళి నాగానందిములు ఆరూపకములం దున్నట్లే శ్రీహస్త కృతము లని సిగ్ఘాంతముచేయుటయే సముచితము.

రచనాక్రమము.

ప్రియదర్శికా రత్నావళి నాగానందిములు ఆవరసనే రచియించబడినవి. నాగానందిము కడగటికపి ఇదివఱకే నిరూపించితిమి. కడమ రెండునాటికలలో ప్రియదర్శిక మొత్తముమీద 'శృంగారరసఘటిక' యనందగి 'సూక్తిములానే మోక్షమన్నట్లు చిట్ట తుకతనముతోనే రసవత్తరంబుగా' వెలయుచున్నను, దుష్ట వేళ సాభాగ్యమున రత్నావళి కన్న తక్కువదే యనుట నిస్సంశయము. మఱియు ఆయక్కచెల్లెండ్రలో చెల్లెలు రత్నావళియే ఆలంకారికుల మనసును హెచ్చుగ హరించినది. అందుచే వారు అతుగడు సన

కును రత్నావళిని స్మరించుచున్నారు. అందుచే రత్నావళి శ్రీహృదయ శాస్త్రమున లాభపాకమున మధ్యేమార్గమున నెలవారుచున్నది.

నాటికలు:—మూలవికాస ప్రయోగములకు రత్నావళిలు.

శ్రీహృదయ మూడు రూపములలో నుండు నాటికలు, ప్రయోగములైనవి. నాటిక ఒక రూపక విశేషము. భరతముని వదియవని నిబంధించి లక్షణము ప్రకరించినరూపములు 'శుద్ధరూపకములు.' నాటిక యందులోనిది కాదు. దానిని భరతముని యుద్దేశించకయు లక్షించినాడు. పిమ్మట భరతముని ననుసరించిన ధనంజయుడు దశరూపకమునందు నాటికను సంకీర్ణరూపకమని పేర్కొనెను. దీనిని సింగ భూపాలుడు విభులీకరించెను. నాటకమునుండి "ప్రఖ్యాతస్వరసేశ్వరమును", ప్రకరణమునుండి "బుద్ధికల్పితకల్పతర్జమును" కైకొని నాటికను కల్పించి నట్లు తన్వితము. సంకీర్ణములలోను నాటిక ఒక్కటి మాత్రమే ప్రయోగముని దశరూపకము. సాహిత్యదిర్వణి కారుడు వదనెనిమిది యువరూపకములందొక్కని అందు నాటికను ఒకదానిగా వర్గీకరించెను. ఆతరువాతచెప్పిన నాటిక లక్షణము.

"నాటికయందు పృథ్వీ కవి కల్పితము. స్త్రీలబాహుళ్యము. అంకములునాలుగు. ప్రఖ్యాతుడు, ధీరలత్తుడు, నగు నృపుడు నాయకుడు. రాణికి జేందినదిగానీ, సంగీత వ్యాపారమున నున్నదిగానీ, నృపకలముది నవాసురాగ సన్యాయిక.

"నాయకుడు దేవివలన వెఱపుచేత ఆకులుడగుచు ఆనాయకయందు వర్జిల్లు. దేవి నాయకకన్న వెయోధికరాలు. నృపకంఠసంభూత ప్రగల్భ. మాటిమాటికి మానముం బూనునది. నాయకానాయకుల సంగమము ఆమెవశముననుండును. ఇందు వృత్తి కైశిక. విమర్శసంధి యుండదు."

అం. సా. ద.

ఈలక్షణమున "విమర్శసంధియుండదు" అనుభాగమునకు విరుద్ధముగా ధ్వనికారుడును దశరూపక కారుడును రసాస్థిమధుధాకరకారుడగు రత్నావళి నుండిన విమర్శసంధికి లక్ష్యము చూపియున్నారు. ఇందు "నాలుగంకములు" అనుభాగముచే గానున్న గడవలక్షణము కాలియాని మాళవిక గ్నిమిత్రమునకు సాదృశ్యమున్నది. చతురంకికాత్వమును భేదకముగా జెప్పటం కేవలము జ్ఞానముగా నున్నది. "చతురంకాది భేదకంచే నృత్యము" అని రసాస్థిమధుధాకరకారుడు దానిని ఖండించెను. మఱి, ఉపపత్తలబాహుళ్యముచే మాళవిక నాటికయే యని చెప్పబడియున్నది. ఇందులకై రత్నావళి కారణములను ఇట చూపుదుము.

(1) ప్ర. మాళవిక నాటకమని యందే కలదు. మఱినాటికయను బెల్లుబాసంగున? ఉ. నాటకమునకల్పము దశరూపకపర్యాయము. ఇట్లు భరతనాట్య శాస్త్రవ్యాఖ్యాత యభి

నవగ్రహాచార్యుల యనుకానము కలదు. “కావ్యేషు నాటకం రమ్యమ్”, “నాటకాంతం హి సాహిత్యమ్”, ఇత్యాది వ్యవహారములయందు ప్రకరణముకానిది నాటిక కానిది అని నాటకశబ్దార్థము కాదు. అది రూపకమాత్రవాచకము “నాటకాల” లో కడమరూపకము లాడరా? ఇదిగాక “నాటికా” నామము ఆకాలమున ప్రసిద్ధముకామిచే కాలిదాసుడు మాలవికకు నాటకమును పేరిడియుండును. విక్రమోర్వశీయ త్రోటకమునకును మాలవీమాధవీయ ప్రకరణమునకును నాటకవ్యవహారము బహుళముగఁ గలదు. కావున ఇది బాధకము కాఁజాలదు.

(2) ప్ర. నాటికలలో నెల్ల నాలుగంకములుండంగా మాలవికలో నైదంకములు గలపే ఇదియెట్లు? ఉ. “చతురంగ శత్రుము ధేదకముగాఁ జెప్పట పొసంగదను రసార్ణవ సుధాకరవాక్యములు ముందే చెప్పఁబడినవి. అది వర్ణనమాత్రము. దశరూపకాదులయందు రూపకములకు నరస్పర ధేదకములుగా చెప్పఁబడిన లక్షణములలో అంకసంఖ్య లేదు. ఆధేదకములు మూడు (1) వస్తువు (2) నాయకుడు (3) రసము. (“వస్తు నేతా రసస్తేషాం ధేదకాః” దశ.) ఈ మూటనిబట్టి చరితించినచో మాలవిక నాటికయే యని యేర్పడును. ఎట్లన (1) రసము శృంగారమే. ఇందు విప్రలి ప్తిలేదు. (2) నాటకనాయకుడు ధీరోదాత్తుడు కదా కావలెను. మఱి నాటికలందుబలె మాలవికయందు నాయకుడు ధీరలలితుడు. అతనికి ధీరలలితలక్షణమే సూచివును. రత్నావళి ప్రియదర్శికలలోని వత్సరాజునకు అన్నిమిత్రుడు. మాలవిక నాయకుడు. సర్వవిధముల సజాతీయుడు, శ్రీరామాదులకు కాదు. అన్నిమిత్రునకు ధీరోదాత్తలక్షణము సరిపోవదు. (3) వస్తువు నాటకములందు ప్రసిద్ధముగ నుండవలెను కదా. మాలవికాన్నిమిత్రకథాలేశమైనను పూర్వగ్రంథములందు లేదు. విష్ణు పురాణాదులందు అన్నిమిత్రుని పేరుమాత్రమే కలదు. దానిచే నాయకుని ప్రఖ్యాతత్వముమాత్రము ఏర్పడును. మాలవిక పేరుకాని ఆమెను అన్నిమిత్రుడు వలచి పెండ్లాడెనని కథాబీజమేని ఎదును లేదు. అందుచే మాలవికకథ ప్రఖ్యాతము కానేరదు. అట్లుకాకున్న మాలవిక నాటకము కాఁజాలదుకదా. ‘కాలిదాసుని కాలమునకు ఈ కథ ప్రసిద్ధముగ నుండి యుండును’ అనుటకును ప్రమాణము వలయునుకదా. అది యెందును కానినందు. బుద్ధికల్పితవస్తుత్వమును ప్రఖ్యాతస్వప్రసేకృత్యమును మాలవిక నాటికయే యను సిద్ధాంతమువైపునకే ముల్లుసూపుచున్నది.

ఇట్లు నాటకధీరోమాణిక్యముగు కామంశలమునకు, త్రోటకత్వముగు విక్రమోర్వశీయమునకు, నాటికా ప్రథమముగు మాలవికాన్నిమిత్రమునకు, కాలిదాసుని ప్రతిగ గంగ యుంఁగలే మువ్వగన ప్రవహించి సర్వసారస్వతలలోఁబడి ప్రకరణముమైనదను సిద్ధాంతము కరమైనదయ్యునుకదా. అందుచే మాలవిక నాటికలెల్ల కన్నతల్లియని మామతము.

నాటిక ప్రకరణాదులకు పెద్దదికాదు. (“నాటికా న్యున్నవృత్తాన్యాలి.”). దశ

రూపకములలో నీది నాటిక ప్రకరణముల సారభూతము. సూక్ష్మములో మోక్షముగనుండు చిన్న శృంగారమయ రూపకవిశేషమును కల్పించు కవిసంకల్పమే ఈ నాటికను జన్మ కారణము కానొప్పును. నాటిక నాటకమంత భావోద్వేగకారియును (Serious) గాదు. “గ్రీకుల” “Neo comedy” కిని నాటికకును సన్నిహితసంబంధ మున్నదని పోల్చిచూచిన లేటవడును. ఆంగ్లమున దీనిని “Court Comedy” అనబోలునని కొందఱి యాశయము. వేస్ట్మియరుమహాకవికృతము లగు “Romantic Comedies” లో నీనాటికలు కొంతమట్లుకు సరిపోలును. వాడునెనిమిది యుపరూపకములలో నాటికయే అగ్రస్థానమున వేరించును. వీలను అదొక్కటే ప్రయోగింపఁబడును. అది శృంగారరస గురక. కడమ రసముల నేదియన నందు ప్రధానముకానేరదు. నాయక నాయకుల నిష్కంఠసంభూతులు. అందుచేతనే ఒకతీవ్రియు నుదాత్తతయు—సాధారణ జనశ్రేష్ఠ్యముచే గిరిగి నివిరూపకమునకుఁ గల్గినని మఱొక సందర్భమున బ్రాగ్జే చెప్పినవాక్యము ఇట లెస్సగా సరిపడును.

నాటికలలో విదూషకుని ప్రాముఖ్యము హెచ్చు. నాటికములలో మౌళిభూతమైన శాకుంతలమున విదూషకుఁడు “మృత్పిండబుద్ధి”. అతిశాకుంతలమైన యుక్తిరారుమచరితములో విదూషకుఁడే లేఁడు. ముద్రారాక్షసమునను లేఁడు. నాటికములు భావోత్కటములు (“Serious”) అగుట, నందు నాటికలలో బలె విదూషకునకు ఆకుంతప్రాధాన్యము లేదు. నాటికలయందన్ననో విదూషకుఁడు నాయకునకు “కార్యాలేఖ సచివుఁడు” (మౌళిక). నాయకుఁడు ధీరలలితుఁడు కావున—రాజాధ్యక్షులను మంత్రి యధీనము చేసి “కామవ్యవహారములలో” వ్యాపృతుఁడు కాఁగా, విదూషకుఁడు అంకితము చేయి ఈ ‘సంధివిగ్రహచింతలో అమాత్యయోగంధరాయణని మించినవాఁడు’ (రత్నా. పుట. 80) అగును. నాయకున కతఁడు ‘విశ్రామస్థానము’ (రత్నా 4. అం.). అతఁడతఁడ నాటికయే లేదు. అతని కార్యకాళము అద్భుతము.

ఈ నాటికలలో కథాసార మొక్కటియే. మౌళికచరిత్రపరీక్షియదర్శకులు కథలో చాలఁ బోలును. నాయకు లొకరినొకరు గూడుతునకు కట్టిగా సంభవించును. సంకల్పము నెఱవేఱకపుర్రుమే నాయకు విదో యొక యలవోక యొక్కట పాటై న్నవనమును బాసి ఎట్లో నాయకుని యంతిపుంము చేరును. అంకిత రాణికి దాసిగానుండ నాయకును నాయకుఁడు మొదట (మౌళికారత్నావళులయందంబోలె) చిత్తరువు లొనో, కాదా (ప్రియదర్శిగోనుంబోలె) ప్రత్యక్షమగుచో చూచి పలపుగొనును. విదూషకుని కామతంత్రకౌశలమువలన సమాగమము సంఘట్టి అంతలో జేపేరియాటంగముల చే బెడిసి పోవును. జేవి నాయకును వెఱయందుంచును. వెఱి తప్పించుట కదృఠోపాయకల్పనము. కడకట నాయకును తదీయంబు, రాజాస్థానికి కార్యాలేఖమున వచ్చినవారు, గుఱు

లింకుడు. ఆమె రాణికి బండ్లగురాలగును. రాణి నాయక నాదరించి, తన పూర్వకాఠి
 న్యమునకు అనుశయమొంది తన చేతితోనే ఈమెను నాయకున కర్పించును. ఇందు
 రాణిగారిదే ప్రాధవము. మాళవిలో చేసేరియే రాజును “అర్హపుత్రుడా, నీకు ఇంకను
 ఏమిప్రియముచేయుదును” అని యడుగుటయు, రాజు “ఇంకను ప్రియముండునా?
 అయిన నిట్లగుగాక—“నీవు ప్రసన్నవచ్చుగలవు నిశ్చయ నష్టముచుండు చంజీరో” అని
 ప్రార్థించుటయు రాణిగారి ప్రాధవమునకు సంబంధము. ప్రియదర్శియందను ఆట్లే.

కొన్ని నాటికలలో నా బిడ్డ పరివ్రాత నాయకు లోలోల సాహాయ్యము
 చేయుచుండును. ఉదా.—మాళవిలో పండితాచార్య, ప్రియదర్శిలో సాంకృత్యాయని,
 మృగాంశలేఖలో సిద్ధయోగిని. కొన్నిట భృంగములలో వనరములలో కథపెంజకమునకు
 బోడ్చుచుండును. ఉదా.—మాళవిలో పింగళవనరము, రత్నావళిలో సాహిణంపు
 గపి, ప్రియదర్శిలో లేటితుటుము.

అన్ని నాటికలలో నిండుచుండు ప్రస్తావము లేదు. ఇంకను చిల్లరసాదృశ్యము
 లనేకములు.

ఈ నాటికలకు వలయు బంతి కలిపిదానుడు. నాటికారచనమున ‘నిపుణ
 కవి’ శ్రీహర్షుడు. ఈయన మూడుగురు పాములలోను నెండునాటికలే.

రత్నావళీనాటిక.

“అట్లెప్పసంధిబంధం, సత్నామ సువృద్ధయోజితం సుకరాద్,
 నిపుణ పరీక్షా స్పృహ, రాజని రత్నావళీ రత్నమ్.”

అని దామోదర మిత్రుడు మట్టిసీమకమున రత్నావళిని ప్రశంసించియున్నాడు.
 అందు (1) నిర్మాణ ప్రభుణి (2) పాత్రోపాధికాకలము (3) కవిత్వాదీప్తి (4) సహృద
 యుపరితోషాత్మమత్వమును రత్నావళియొక్క యుత్కృష్టతాపేతువులుగా నుక్తములు.

(1) రూపక నిర్మాణశీలో రత్నావళి కరమోచ్చితిని గాంచినదనవచ్చును.
 ఇందు ఆలంకారిక లనుకాసించు సంధులు, సంధ్యంగములు చక్కగా నతుకబడినవి. దశ
 రూపకవిసార్థ పసుధానరసాపిశ్యవిష్ణుణములలో వీనికి రత్నావళి లెస్సగ నుదాహరించ
 బడియున్నది. ఇది కావ్యమునకై చట్టచట్టి తెచ్చినివ్వనట్లుండవు. నేర్పరియైన నగలపని
 వాడు కెంపులను కుందనములో నతుకులు తెలియనట్లు నిపుణముగా, చక్కగా, నంద
 ముగా వీగించి రచించిన యుక్తమాలంకారమువలె రత్నావళి శోభించును. కథపాటికి కథ
 సర్వాంగసుందరముగ సాగుచు ముద్దలొల్కుచుండును.

“సంధి సంధ్యంగ ఘటనా రసాభివ్యక్త్యపేక్షయా,
 న తు కేవలయా కావ్యసిరిసంపాదనేచ్ఛయా.”

అను నాలంకారికసూక్తికి రత్నావళి లక్ష్యభూతముగ నున్నది. (సంధుల సమన్వయము. చూ. “రత్నావళికథానిర్మాణము.”) కళాగోచనముచే కళను విలసిల్లజేసిన ‘సింధుజుడు’ శ్రీహర్షుడు.

(2) ఇతర పాత్రములవిషయము. రత్నావళియందని పాత్రములు చాలమట్టుకు బృహత్కథామూలములే. యాగంధరాయణుడు, సిమిన్ద్రుడు, వనపతికుడు, వానపదత్రావత్సరాజులును బృహత్కథ. “వారే. బృహత్కథ. వానపతికుడు వారణసమయమున తనస్వామియొక్కగుట్టగాచి యామె మదికెక్కినది ‘చందనమాల’.” మఱి శ్రీహర్ష ప్రసిద్ధకులందఱు సాగరి (ఆరణ్యకైదోపా) రసజ్ఞశేఖరుల మనసులను, వత్సరాజు చిత్తమునుబోధి, క్లోగోను ముగ్ధుగను. సాటిలేని విధముచే వెలుగించి నీతఁడను, శకుంతలలోడను, ఆమె సరిపోలకపోయిన బోధుగాని మాలికికడ దిగిన నెచ్చెలియని చెప్పవచ్చును.

శ్రీహర్షుడు వ్రాసిన మూడునివాళములలో రెంటికి వత్సరాజు నాయకుడు. రెండింటను వానపదత్త ప్రాధవము. ఇతర కథలులేవా? నాయకులులేరా? లేరుదే. శ్రీహర్షుని యాశయము. విన. శ్రీరాముడే నాయకుడు, వత్సరాజే నాయకుడు. సంస్కృత నాటక వాఙ్మయమునందు వీరిరువురికధలవలె కవిజన మనోమోహకములు మఱి వెక్కులేవు. అనేకమహాకవుల భావములు శ్రీరామచంద్రుని కల్ల ‘కోత్తరరణవశీకృతములై పరించినవి. ఆర్జునవనతారపురుషునిచరిత్రాభివర్ణనము కరమార్గసాధనమనియు కవులు కలంచిరి. మఱి వత్సరాజువిషయమున నట్టి పారమాత్మిక పారలౌకికబుద్ధులు లేవు. కాని ఆర్థరు, చాన్లపెను, హరూక్ ఆర్ రషీర్ మున్నగువారలకధలు అయిదోయల కెట్లు మనోహరములు, వత్సరాజకధలు నట్టి ప్రాచీనభారతదేశవాసుల మనసులను పరించినవి, తన్నాయకముగ రచించబడిన బహుకావ్యములే సాక్ష్య మిచ్చుచున్నవి. కథల సారస్వతమున మకుటాయహనము బృహత్కథ. అది వత్సరాజు, వానపదత్త, తస్మత్త్వేడు నరవాహనదత్తుడు. వీరిల కధయే. భానమహాకవి ప్రతిభా యాగంధరాయణ స్వప్నవానపదత్త నాటకములందు ఈవస్తువుచేతనే రసజ్ఞులను సేవించెను. కాళిదాసుడు ‘మేఘసంజేశములో వత్సరాజుకథను తాంకక తనివి సనలేదు. (‘ఉదయనకథాకోవిద గ్రామవృద్ధాకో’). ఆనంగహర్షుడు కరుణరసప్రావిగా తానసవత్సరాజనాటకమును వ్రాసెను. అజ్ఞాతకవి యొకడు వీణావానపదత్తమును వ్రాసెను. శూద్రుడు ‘వత్సరాజచరిత’ నాటకమును రచించెను. (సుబంధుకృత వానపదత్తకథ) ఈ యందయనప్రయ వానపదత్త కథయే యని ప్రాసిన మాకొనాల్గు పండితునివాక్యము అవినాశిత రమణీయము; అందుచే వానపదత్త వత్సరాజసారస్వతమున సుబంధుకృత వానపదత్తను దేక్షింపట ప్రామాదికము.) మఱి యెన్నియున్నవో వత్సరాజకావ్యములు! అందుచే శ్రీహర్షుడు “నాకేహరిత వత్సరాజచరితమ్” అని తానా కథనుగ్రహించుటకు హేతువును చెప్పెను. మహాకవులు కమ ప్రతిభాధనమును లోకప్రసిద్ధకథయను పేరిసంపించి గట్టుటాచారము.

ఇట్లు కైకొన్న పాత్రములచే సముచితములను, అదీర్ఘములను, మనోహరములను, అగు సంభాషణములమూలమున తత్తదుచితభాషములను చక్కగా శ్రీహర్షుడు ప్రకటింపజేసినాడు.

గొండుటనాటకములలో పాత్రములు ప్రకరణోచితముగంగాక, తార్కికులవలెనో, భాషాపండితులవలెనో భాషించుట కలదు. ఇందులను గొన్నియెడల వేణీసంహారమందును, పెక్కుచోట్ల ప్రసన్నరాఘవమునందును, ఉదాహరణములగుట. నుజి. భాస, కాళిదాస, భవభూతి, శూద్రక, శ్రీహర్షులు సహజరిమణియభాషితములను వేయించుటలో మిన్నలు. అందుచే సీహస్త్రములు అచ్చునందొక ప్రాచీనములుగాక విశిష్టలక్షణములచే విలసిల్లుచు, జీవ ముట్టచుచు, చరిత్రల దివ్యులును.

పాత్ర ప్రవేశములకై చేయు పూర్వసిద్ధికములను శాస్త్రమునకే చేయునట్టివిగా గన్పట్టక, సహజముగ ఘట్టినట్లు సరిపోవుచుండును. ఈవిషయమున రత్నావళి అద్వితీయుడుగ విలసిల్లుచున్నది.

(3) ఇంక రత్నావళి నాటికలో గవనమునుగూర్చి. శ్రీహర్షుని మూడునాటకములలోను రత్నావళిలో నుత్తమకవనము తక్కువగా నున్నది. వేనీసంహారము I అం ౧౬; నను గృహజాదుడు II అం ౧౫. బయితుముఖము III అం ౧౫; నయనానందకరుండు III అం ౧౯. ఇత్యాదిపద్యములలో భాసము మనోహరముగ నున్నను, శాకుంతలో భరరామచరిత్ర కవనమహిమ యిందు కన్పింపదు. ప్రభుమాంకములోని వసంతోత్సవ వర్ణనాల్లోకములు రంగమున రాణింపనే రణింపు. అందు కొన్ని రసవత్త్వము నను మందములు. రాజుపద్యములు చాలావిను కామముల మూలాలు “ప్రాశస్త్య” మాటలుగా నున్నవి. కొన్నిమాత్రము రత్నములనె జెల్పెయ్యును. రత్నావళిలో కవన మేమి యనగా దాని యద్భుతాల్పింతోకని సన్నివేశములే. మొదట మదనుడనుకొని సాగరిక పక్షరాజుపై పూలు చిల్లుట - పిచ్చుట శాలికాపృథ్వింజయ - సాగరిక వాసవదత్త వేషమున నభినయించునది ఎఱిగి, వాసవదత్తయే రాజునుజేరుట - తత్ప్రణామాద్యుత్తము - వింద్రజాలికాగ్ని - ఇవెల్ల కడుంగడు సరసములు. వింద్రజాలికాగ్నిచే నిర్వహణమున నద్భుతము చేర్పుతో నెలకొల్పబడినది. నాటకము చదివినను, ఆటలాంజూచినను, స్లోకముల కవనమహిమచే నటుండ, సన్నివేశసాభాగ్యమహిమచే నెంతయు రసోత్తరముగా నుండును.

(4) కొన్ని సంస్కృతనాటకములు అనర్హరాఘవ ముద్రారాక్షసాదులు కడమ రీతుల నెంత ప్రసిద్ధిములైనను ప్రయోగమున రక్షింపబడుట కాలిదాస శ్రీహర్ష శూద్రక కృతులును, ఉత్తరరామచరిత్రమును తప్పక “చాణిష్కృతువులే”. ప్రాచీనకాలమునందు రత్నావళి నాడి. “దామోదరమిత్రుడు తనతొడు ససంతోషముతో మంచినాటక మాడింపుమని యడుగంగా ఈరత్నావళినాటకము నాడించెను. ప్రయోగమందు మనః

మంత్రి నాటికార్థమై తమచారులే ఆగ్రంథములో వర్ణించు బడినిట్లు స్త్రీలలోగూడ సర్వాభరణ భూషితులై విభవోత్తరముగా క్రొవ్వులతో నెత్తినీ రొండొరులపైని పెట్టెలపైని జల్లుచు, ఎఱ్ఱబుక్కాపొడుముచే సంధ్యారాగముం గావించుచు, బోగిముమేళములతోగూడ నృత్యగీతవాద్యములతో తోసిమ్రొల నాటికాప్రయోగమున నభినిమేష వెంటడి నేగునట్లు గావించెను. ఈవృత్తాంతమును, నటసంఘమునకు రాజిచ్చిన బహుమతులవివరమున, ఈనాటకకర్తను ఆమహామంత్రియే ఆర్యావృత్తములలో (కుట్టినీమతములో) రచించిననాడు. ఇందువలన నీనాటకముపై మనపూర్వీకులకు ఎంతగుఱియిందో ఎఱుకవచ్చును.” కావ్యులవారి భారతభారతరూపశిమర్యేదులు ౧౦ వ పేజీకి.

ఇట్లే, రత్నాపీఠినాటికాకావ్యరత్న సిఫుజవగీతులైన యాలంకారికనాట్యభాములచే - అభినవగుప్త భోజ మప్తుట విశ్వనాథాదులచే, కడుబహుకృతమైనది. శ్రీ పృథ్వుగను దృశ్యమగును సజ్జలమనికెక్కినది. నాటికిలలో మిన్నయనీ పన్నె గాంచినది.

శ్రీహర్షుని ప్రతిభాచిక్రమము.

సంస్కృతనాటకకర్తలలో శ్రీహర్షుడు ప్రసిద్ధుడు. దశరూపకము, కురిస్వతీకంఠాభరణము, సాహిత్యదిర్వణము, రసార్ణవమధాకిరము, మున్నగు సాహిత్యకాస్త్రస్రంగములందు అతని గ్రంథములనుండి మొండుగ నుదాహరణములు గెన్నట్లుచున్నవని పూర్వోక్తము. దీనిచే నాలంకారికులకు అతనిపై సంతకౌరవము కలదో ప్రకటమగు చున్నది. జీమాతవాహనుని యుద్ధమనాముకళను వీరరసనీరూపణ సంవిర్భమున దశరూపకకారుడు మిక్కిలి కీర్తించినాడు. జయచేపుడు,—

“యస్యా హస్తేర్చిత్తవనికరః, కర్ణిపూరో మయూరో,
భాసో హాసః, కవికులగురుః కాళిదాసో విలాసః,
హర్షో హర్షో, హృదయవసతిః పంచబాణస్త బాణః,
కేషం నైష కథయ కవితాకామినీ కాతుకాయ?”

అని కవితాకామినికి శ్రీహర్షుని హర్షముగా నభివర్ణించెను. శ్రీహర్షుడే తన్నుం గూర్చి “నిపుణః కవిః” అని చెప్పుకొనియున్నాడు. ఇతని నాటకములు భాసకృతములను కొండఱవదము యథార్థముకాదు కాని అదియు శ్రీహర్ష రూపకములకు ప్రశంస చెప్పునదిగ నున్నది. దామోదరమిత్రుని రత్నాపీఠప్రశంస పూర్వోక్తము.

కాని, హర్షుని ప్రతిభ భాస కాళిదాస భవభూత్యాదుల ప్రతిభముందర సెచ్చుగాఁ బ్రకాశింపదనుట సత్యమే. ఆమహనీయులకు వారకదాదీటు. అందును కాళిదాసుని నాటకములను శ్రీహర్షుడు మిక్కిలి యనుకరించెను. విక్రమోర్వశీయ రత్నాపీఠములో కొన్నిసంభాషణములు సంపదించుచున్నవి. ఉదా—

(1) “భాకదుకూలయుగమును దొరిచి మంగళమాత్రభూషయై
పూతములై నల్గఁచి మోగులఁ జార్చకచాళిఁ జెర్చియున్

చేతములనిగర్వ మపచిత్త్యజేశమునన్ ద్యుతంచియున్

గాతరనేత్ర నాచయనిగన్న ప్రసాదముఁ దెల్పు మేననే.”

ఈ విక్ర మార్వశీయపద్యము రత్నావళిలోని “నూతనమజ్జన ప్రభవ” (అం. 1) పద్య మునను, ప్రీయదర్శికలోని “సోమచక్షిణియై” అనుపద్యమునకును, మేలుబంటిగా నున్నది.

(2) “ఇప్పుడు నావల్ల ప్రీయవచనం వినడంచేత నాప్రియవయస్కుడికి ఎంత హృద యానందముకలుగుతుందో అంత ఆనందము క కాంబీరాజ్యం రావడంచేత గూడ కలుగ లేదు.” (రత్నా. పుట 31) ఇదేయర్థము విక్ర మార్వశీలో—

“నా కేదారవహారణంబిడ దటుల్ నానావసీరాజ చూ

డాకల్పజ్జ్వల రత్న భాసి పదిపీతాస్తాధరాజ్యంబు తాన్

ఈ కంక్షేణిపాదపీఠమున నే నేకాంతసేవాకృతి

క్రీకేణ బాత్రమనాట యెట్లిడునో పూర్తింబెందు ధన్యత్వమున్.”

(3) వాన—“అయినకు కనపడకుండా వెనుకైపుష్పి కంఠము కొనిలించుకొని ప్రసాదింప జేస్తాను.” (రత్నా.)

“వెనుక కల్లన వచ్చి నావీక్షిణముల

ముగ్ధకరపంకజములతో మూయునొక్కొన్.”

(విక్ర మార్వశీ.)

వానపద త్తకు అట్టిసంవిధానము కలుగలేదుగాని ఉర్వశిక గలగినివి.

ఇత్యాద్యనుకరణములు మెలఁచువలో పనికింది పెక్కు కనిపట్టవచ్చును. భావము లలానేగాక కథావస్తువునందును అనుకరణములుకలవు. మాలవికకు ప్రతిబింబములు ప్రీయ దర్శికారత్నావళులు. ఆకారణమునుబట్టి శ్రీహర్షుని ప్రతిభ నతకంఠరూదు. ఏలన కాళి దానాదుల స్వల్ప ననుకరించిన వారే.

ఎరవుసొమ్ముల నొఱపుగ నుపయోగించుకొనుటలో శ్రీహర్షుడు సిద్ధహస్తుడు. కాకుంజలములోఁ కాళిదాసుఁడొక భృంగమును పెట్టఁగా శ్రీహర్షుఁ డొక లేటిరుటుమునే ప్రీయదర్శికలో నిబంధించినాడు. ప్రీయదర్శికలో ఆనందవిధానము అత్యంతము మనోహ రము. కాకుంజలమునందలి సమగంవిధానమునకిన్న రమణీయతరము. కాళిదాసుని మాల వికలాని పింగళవానరవృత్తాంతమునకన్న రత్నావళిలోని సాహిణంపుఁగవివృత్తాంతము ప్రయోజనమున మరింత సొంపుగనున్నది. మాలవికలాని విషప్రయోగమునకన్న తద నుశృణీయగు ప్రీయదర్శికలోని విషవృత్తాంతమే రమణీయతరము.

శ్రీహర్షుడు అద్భుతసంవిధానములను కల్పించుటలో నిపుణుడు. రత్నావళిలో సాగర్జ వానపద త్తవేషమున నభినయించునని యొఱిగి వానపద త్త తానె రాజును చేరిన సంవిధానము ఎంతయు నందమైనది. ఈ మాణుషములను ప్రీయదర్శికలోను కవి పెట్టి నాడు. ప్రీయదర్శికలో నంతర్నాటకమున, వక్షరాక్షే - నాయకవేషధారిణి - మనోర ము అదులు వానపద త్తయైదుటలే, తన ప్రీయను ఆరణ్యకను— వానపద త్తా వేషధారిణి.

కామించునట్లును, ఒక్కపెట్టన వాసపడితా ప్రణయకీయు, ఆరణ్యకా ప్రణయకీయు సొంపుగ నొకటిగ జతపడునట్లు కలయ నేసి శ్రీహస్తాండు సహృదయవనితోపముం గూర్చి నాడు. ఇట్టిరచనలు నాటిక ప్రపంచములో చాలలేవు.

మఱి, నాగానందమున నశుభ్రవంచమాంకములు త్సప్రహృదయములనేని యుద్ధాత్తముల జేయఁజాలుభంగిని రుసోత్తంగముగా రచించఁ బడినవి. జీమూతవాహనుని యస్వా ర్థబుద్ధిగాంచి యొకత్సాద్రినాగుడు,-

“అకాభరణకీర్తి యొకపూట యొనలేదు, క్లాఙ్గముగి తోనియానతి నలువనైతి,

నేల వాబ్రదు కొరుడు నాకిచ్చెఁడ్రణ, మయ్యయో! పీ! చెడిలిస! నేనయ్యు! చెడితి, కనుక నేనిట్టిబ్రదుకు పీడాపై నను ద్రుగి పరిహాసాస్పదము కాను. ఇతని లోకూడ పోవుటకు యత్నించెదను.” అని యుద్ధాత్తతం గాంచెను. గరుడుఁడు తాఁ బోడిచిపొడిచి తినుకొంది అనందమగ్నుఁడై యొకడు మహాసత్త్విని జీమూతవాహనుని జూచి ఇతఁడు నాగుడు కాఁడని భయముడుగఁగా. జీమూతవాహనుడు—

“నాడులందునికి నట్లు లోల్కడుఁజాడు, మేని నికనెఱచి మెనఁగలదు,

కానరావు తృప్తిదైనయట్లు మహర్షి, బోనపేల గరుడి, మానితయ్యో!”

అనిస్థానింపఁజొచ్చెను. ఇట్టియరులైన యుద్ధాత్తసంవిధానములు పెట్టఁడయ్యెనని నదా వేషస్థియరును టాల్ స్థాయి దూతాను. ఇట్లు ఉత్తరభరణవత్తర సన్నివేశసౌభాగ్యమును వేర్పించుట శ్రీహస్తాండు ఆసదృశుఁడు.

రత్నావళి నాటికాపాత్రములనుగూర్చి చెప్పినవాక్యములు శ్రీహస్తానిరూపకము లందల పాత్రములన్నిటికిని చెల్లును. నాటికలలో బహువిధపాత్రసృష్టికి చోటుచాలదు. కాని, ఉన్న పాత్రముల జీవణ్ణి శ్రీపురుషస్థాయములు. నాగానందమున కొంతవఱకు పాత్రవైవిధ్యమునుం గలదు.

శ్రీహస్తాని దృశ్యకావ్యరచనాప్రతిభ యమేయము. నాగానందమున నాయకుని తొంటి ప్రణయకీక వెనుకటియాత్మాగృణకీతో చక్కగ నతుకుటలేదు. ఇది లోకము. ఇట్టివి తనూటికలలో లేవు. అవి సర్వాంగసుందరములు. సంభవణములు సహజమనోజ్ఞములు. భాషయు సంవిధానముచితమును పాత్రోచితమును. పుష్పములు నాటికలలో చాలమట్టుకు పెద్దపెద్దవి. శార్దూలముల హదావిడి పెచ్చు. కవనమహిమచే కాళిదాస భవిష్యతులను శ్రీహస్తాండు సరిపోలకున్నను సన్నివేశ సౌభాగ్యకల్పనముచేతను, పాత్ర పోషణ వైపుణియందును వారికి దీసిపోఁడు. అందుచే “శ్రీహస్తానిపుణికవి” అను టెంతయు సరిపడియున్నది.

ధరణికోట పేంకటసుబ్బయ్య.

నంగుభట్ల నారాయణశర్మ.

నాటకలక్షణసలి.

దృశ్యము శ్రవ్యము అని సామ్యము కలుగుచున్నది. అందు దృశ్యము అభినయించుచును. దానికే నటనయందు రూపాభిరూపము సారోపించుట చేత రూపకమని నామాంతరము. అభినయమనగా అవస్థను అనుచును. రూపకము ఈరూపకము అని రూపకము కందువిధములు. అందు నాటకము ప్రసంగము భాణము ప్రహసనవంశము వ్యాయోగము సమవేశము విశిష్ట అంకము శూన్యమృగము ఆసి రూపము వదిలివిధములు. ఈరూపకము వదులెనిమిదివిధములు. రత్నావళి నాటికలును సువరూపకాలిది. [కథను రూపకములకును ఉపరంభములకును దానిదానిని చెప్పబడినవిశేషము దప్ప సామాన్య లక్షణ మెల్ల నాటకమునకు వట్టి అట్టి లక్షణములయినను.]

నాటిక లక్షణము. (చూ. ఉపోద్ఘాతము- పుట 1.)

అంకలక్షణము:—అంకమున నాయకునిచూడము ప్రత్యక్షముగా చూడబడును. రసభావములు వెలుంగుచుండును. శబ్దములు అసూయకముగాను గద్యవాక్యములు చిన్న విగాను ఉండవలయును. వినే నోటి యివాంతరప్రయోజనము సమాప్తిచేందవలయును. చిందువు కొంచెము అంటియుండవలయును. ప్రత్యములు పెక్కుగా నుండకూడదు. బీజమునకు సంగతము ఉండదు. సానాసంగతములు కలయును. పద్యములు మిక్కిలముగా నుండకూడదు. అంకముల కంకశములను కలగకూడదు. కథ అనేకమిదిములు వట్టినదిగా నుండకూడదు. నాయకుడు అసన్మదముగా నుండవలయును. పాత్రములు మువ్వరి నలుగురు ఉండవలయును.

ఈమత్యమణములు అందుం గూడవు:—దూరమునుండి పిలుచుట, చంపుట, యుద్ధము, రాజ్యము దేశము లొనగువనికి ఉపద్రవము, పెండ్లి, భోజనము, శాపము, ఉత్సర్జనము, మరణము, రతనము, చింతితములు నేయుట, సఖితములు నేయుట, ఇట్లు లజ్జాకరములగు నితరకృత్యములును, కయనించుట, మోదియానుట, ఇత్యాదులు, నగరాదులను ముట్టడించుట, స్నానమాదుట, మైత్రుతమొనగొనుట,—ఇవి అంకమందు చూడగూడదు. అంకము మిక్కిలి గీతముగా నుండకూడదు, దేవీపరిజనాదులయొక్క మంత్రలయ పాణిపాలయ భావరసోద్భవములైన ప్రత్యక్షచిత్ర పరికమలతో గూడినదై యుండవలయును ; దానియంతమున సాత్రము లందఱును నిష్క్రమింపవలయును.

రంగద్వార ప్రస్తావనాదులు కలదై బీజమును ఫలమునుగలదై ఒక అంకము గర్భములావల ప్రవేశించినదైన మణియొకయంకము గర్భాంక (Interlude) మనఁబడును. ఈదా. బాలరామాయణమందలి సీతాస్వయంవరమును ఈ. రా. చరితముందలి కుశలవ జననభాగమును, వేంకటరాయశాస్త్రులవారి ప్రతాపదుర్గీయమందు అచ్చమాంకమున పీడలోఁ గలదైన మ్రోల వర్తకు లాడిందినభాగమును.

నాటకమందు ముందుగా పూర్వరంగము, అటుపిమ్మట సభాపూజ, కర్వాక కవి హోమములు, నాటకమును గూడ హోమములు, కర్వాక ప్రస్తావన. అందు నాట్య

వస్త్రపుకంటి ముందుగా రంగవిఘ్నోపశాంత్యము నటులు గావించునట్టిది పూర్వరంగ మనబడును. దీని యంగములలో ముఖ్యమైనది నాంది యనునది. ఆనీర్వచనముతోఁ గూడినట్టిది దేవదీక్ష నృపాదులచేసి నాంది యని చెప్పబడును. అది మంగళీకరము లైన శంఖ చంద్రికమల చక్రవాక కైరవములను వచించునదియు, పీఠిచేసి, ఒండ్రుండేసి పదములు లలిదియగు గావలయును ప్రాయశఃముగా నాటకములలో నాంది గని ని తలంపబడుచున్నట్టిది పూర్వరంగముయొక్క రంగద్వారసామకమైన యంగముగాని నాంది గా నని కొందఱు మతము.

సూక్రధారణు మధురములను కావ్యాస్మాచకములను అగు స్తోత్రములచేత రంగమును ప్రసన్నముగావించి రుచకనామమును కవినామ గోత్రాదలను కీర్తింపల యును. భారతీపుత్రి నవలంబించువలయును. ప్రాయశఃముగా నేదే నోక బుతువును ప్రస్తావింపవలయును. భారతీ యనగా సుస్కృత ప్రాయమును సర్వప్రయము నగు వాగ్వాప్యపాఠము.

సూక్రధారణు నటిలో నేని విదూషకనిలో నేని పానిపాన్యమనిలో నేని, కుండు కొన్నవాడై తమకర్మములనుండి యుత్పన్నములై ప్రసృతమును ఆత్మసంచనమైన చిత్త వాగ్యముల చేత చేయి స్వప్నవలంబము యును. ప్రసృతమని యనియల చెప్పబడును.

విదూషకుడు... కుసుమవసంతాది నామములు, పసి, దేహము. పదము, భాగితము, లోనగువనిచేత హాస్యము కలిగించువాడు, ఒకడగిండి, భాషని యెఱిగినవాడు.

కంచుకి— అంకిపురపుండ్రు, పుష్పండు, విప్రుడు, గుణగణాస్వరూపుడు, సర్వ కార్యాత్మకులండు.

విష్ణువు నాందికి ఆనందమిది, రసముగని విష్ణుమేని, అగనో దానిని కలల నలయును. కేఱువిధముగా నేని కల్పించవలయును.

అంకములయందు చూపరానిది అయినను అంకశ్రమ తెలుపవలసినది యగుకగన అర్థప్రకటకములచేత చెప్పవలయును. అంగముల అంకములు అయిదు—విష్కంభక ప్రసంగము, అంకములలో రొంకముఖములు.

విష్కంభకము భూపథవిష్కంభకములను తెలుపును. సంక్షిప్తముగా నుండును, అంకమున నదిలో చూడబడును. అది ఒకరొ యిట్టి మధ్యపాత్రముల చే జరుపబడిన నొడల శుద్ధమనబడును, సీతమధ్యపాత్రములచే జరుపబడినచో సంక్షిప్తమగును. రత్నావళి | అం. మొదట శుద్ధవిష్కంభకము.

ప్రవేశకము సీతపాత్రములచే సీతపాత్రములచే చేయబడును. అంకంకముల నదును వచ్చును. విగతలక్షణము విష్కంభకమున కెట్లగునో. రత్నావళి | ప్రథమద్వితీయ, ద్వితీయ తృతీయ, తృతీయచతుర్థ అంకములను నడుచు ప్రవేశకములు గలవు.

చూళిక యనునది చలదాహనివాట, చేయునట్టి యర్థముగానగు. ఉదా. రత్నావళి 12, 16, 52, పుటలలో.

అంకాంశముచేత పాత్రములు అయంకమునను తెంపు లేనియట్లుగానే వైయంక మును తొడంగుట అంకావతారమనబడును.

ఒకయంకములో అన్నియంకముల సూచనయు చేయఁబడునేని దానిని అంక ముఖ మందురు.

స్వగతము— ఇతరులు వివరించుచున్నదేదో అది ఇట్ల స్వగతమని యంగీకృతము.

ప్రకాశము— అందఱు వివరించినది.

అవసారికము— తానుచోటుమాటి అన్యునికి చెప్పెడిగోహస్యము.

జనాంతికము— కథామధ్యమున త్రివర్తనాకావాస్తవముతో ఇతరులను ఎడనెని జన సమీక్షమున ఇరువురు ఒండొరువులతో రహస్యము భాషించుట జనాంతిక మనఁబడును.

ఆకాశభాషితము— విశేషపాత్రములేకయే 'ఏమిచెప్పెదవు' అని చెప్పనియర్థ మునే వినుట నభిప్రాయించి ప్రయోగించుట వీధికలలో అది ఆకాశభాషితము.

బీజ బిందు వత్తాకా ప్రకటితములు అయిన అష్ట ప్రకృతులు.

ఇంచుకగా ఉద్దేశించబడి బహుప్రకారముల వ్యాపించునది ఫలమునకు ప్రథమ హేతువు బీజ మనఁబడును.

అవారంతరకథ విచ్చేద మొందినప్పుడు దానిని పైకథతో సంధానము చేయు నట్టిది బిందువు.

స్వాపి యగు ప్రాసంగికవృత్తిము వల్లక యనఁబడును.

ప్రాసంగికమై ఏకదేశస్థమగు చరితము ప్రకరి.

విది సాధింప నపేక్షితమో దేశోత్తరయత్రా మో దేని సిద్ధిచే నమాప్తియో అది అత్యవసరము.

ఫలార్థులు తొడంగిన కావ్యమునకు అయిదు అవర్ణాలు:—అనిధి యత్న ప్రాప్త్యాకా నియంతృత్వ ఫలాగమములు.

వరుసగా ఈయెదవర్ణులు మున్ను చెప్పిన యస్థి ప్రకృతులతో యోగముం బొందుటచేత ఇతివృత్తిము అయిదుభాగము లగును. అవి క్రమముగా ముఖ ప్రతిముఖ గర్భ విను రోహిణుసాహాయము లని అయిదు సంధు లగును.

[సంధ్యాదుల సమన్వయము "రత్నావళి నాటికానిర్మాణము"నఁ చెలియనగును.]

నాట్యచరిత్ర—

రాజును 'స్వామి, దేవా' అని భృత్యులును, 'భట్ట' అని అధములును, 'వయస్వా' అని విదూషకుఁడును వచింతురు. విదూషకునిరాజు 'వయస్యుడా' అనియేని 'పేరిచేతనేని వచింపవలయును. నటిసూక్తిధారులు ఒండొరులను 'అర్జు' నామముచేత వచింపవలయును. అధములు సములను 'హాదే' అనునది, రాణిని చేటిని విదూషకుఁడు 'భవతి' అనవలయును. భూవతిని 'మహారాజ' 'స్వామి' అనవలయును. ప్రకృతులు రాజు తాను 'భర్తృహరిక' అనవలయును. శ్లేష్మమధ్యమాధములు స్త్రీని కత్తురినెట్లా అట్లు సుబోధింపవలయును. విస్తరము. ఆం. సా. ద. వ్యవహరిచ్చేరమున నెఱుంగఁదగును.

రత్నావళీనాటిక.

— — —

చంద్రాస్థితిమై, ప్రసోద్ధిని కల్పింపఁబ్రయో, పృథ్వియై
హరుఁ డాసానాఁడ నందఱు, మోములి కజ్జాస్వీల్పయి, పూజనా
గిరిసాటున్ నెనుకెమ్మలోన్ నొసంగునా, చూలికై చిమ్మనం
దరమం నొకఁడ వా సుమాంజలి యనంత్రీలు మీ కిచ్చుకన్.

మఱియు,

మ. క్వరగొల్పెన్ మది బంతయున్ సహజ యాద్యైన్ లజ్జ వేషన్మనున్,
నరసోత్తముల నెఁగి బంధులనల్ సామ్మఖ్యముం గొల్పునా,
మది మ్రొలంగి త్రొక్కినా గురున్ బ్రసించి నొల్కొనుమిన్
నిరంగ శ్రీనివాస వేద్య నయి నొక్కొక్క మి మ్రోలుతన్.

మఱియు,

తే. 'త్రచ్చితిని గానె ను నుకొద్దజా మను నానొకె నీవు, గాఢన సీకుఁ దగుర
మన్నమత్తమె ధన బాస నాన్ద్ర మోస ; దానినే భావకులీలను దమ్మకోర,
కృష్ణకంధరా హ్ర మా మజ్జగింపు, నానగండ.'—యనుఁ గిన్న నెవని నగ ప్రభవయు
నధీభవయు నాదేవుఁ డనల్పకరుణ, సర్వసౌభాగ్యములు మీ కొసంగుఁ గాత. 3

మఱియు,

తే. 'కినుక జ్వలీయించుదృష్టయి గనినయంత
మూఁడుపహ్నులునున్ మంచుముడిగి నమనె ;
చితురశరణములు తలచీర లొడియ
చర్దిలి బుచ్చిజాలు భీతి ధరణి బడలి ;
దత్తుఁడు నులించు, నేడ్చుఁ దత్పత్తి జాలి,
మందలుగ వేల్పులను మటుమాయ మైరి'

అని హసించుచు దేవికి యజ్ఞ సిహారం
జెప్పెడు శివుండు మిమ్మురక్షించుఁ గావ.

౪

[ఇదియుఁగాక,

తే. జయము రిక్కులదొరకు, నంజలి సురలకు,
ద్విజపృథుల్ సిరుపద్రవస్థిల బడయుత,
పుడమి నన్యనమృతం బొలుంగావ,
విభుండు పుత్రవపుడు ప్రతాపిండుఁ గావ.]

౪(a)

ప్రస్తావన.

హంస్సంభవం.

సూక్తధారుండు:—అరివిత్తన నేల ? నేడు విక్రమసింహపురీశ్రీరంగనాయక
సామ్రాట్ సంతోషనముఖుఁ మిళితులైన చికిషణంసులు సభ తీరి నన్ను సబహుమానం
5 బుగా పిలువంబుచి యిట్లనరిచినారు.— “మామిక్సల వేదము వేంకటరాయ
శాస్త్రిగారు శ్రీహస్తప్రణీత రత్నావళినాటికను ఆంధ్రంబున రచించిన యనువాద
మాను వశించితిమేగాని ఆటలాఁ జూడవైతిమ్మి. తాసిని నీవు మామ్రెలనాడించి
మా కానందంబు గావించవలయును.” అని. [పరిక్రమించి చూచి] కావున నిప్పుడు
నేపథ్యోచనం గావించి పలి యభిలషితమును నెఱవేర్చెదఁ : [పరివర్తువంకఁ జూచి]
10 అహో! సకలసామాన్యమలయు మనస్సుల్ విశిక్వలము లయ్యె నని నా నిశ్చయమా.
నీల యన—

శా. శ్రీహస్తండు కృతిప్రణేత, దాసుక జేన స్వరాగ్రహి, యెం
తే హృద్యంబగు వత్సరాజాకథయున్, నేర్పొప్పి నుం కాటలా;
ఈహస్తి నొనర్చు నిం దొకఁడొకండే; యేమి భాగ్యంబొ నే !

15 అహో! సర్వగుణంబులుం గలిగి నా కానందరాజ్యంబుగాన్ !

౫

శా. వేంకటరాయ శాస్త్రి కవి, పిలువందులు వత్సరాజ్కథల్,
కొంకము మేము నాట్యమునఁ, గోవిందనైకము లీసభాసదల్ ;
ఇంకను నేమి గావలయు, నిం దొకఁ డొక్కండె కాధ్యనీధి కా
తెరికి, యి వన్నియుం గలయు తీవిని వైవ మొనంగఁ నేటికి.

20 కావున నింటికిరి యిల్లాబిందించి సంగీతక మారంభించెదను. [పరిక్రమించి నేక
ధ్యానిముఖము గాంచి] ఇది మాయల్లు. తాసికిం బోయెద. [చొచ్చి] అర్యా! ఇటురమ్మ.

నటి [ప్రవేశించి]—అదృష్టా, ఇదేగో, ఇప్పుడాను. మీనుపు చేయమంటావా?
అమ్మ పించు.

సూత్ర.—తర్కా, ఈసభవలె ఏతావని నిజ్యనోత్పత్తులై యున్నాదు. కానన
సోద్యమం దాల్చును. 25

సటి—[సంతోషించి సలక్షణము] అద్భుతము, నీకు చింత లేదు మఱి నీవు ఆడ
కేసు? నే నాంకెనో అద్భుతమీచుకాదని. నాకు బిడ్డలే కూతురు. దాన్ని నీవు
ఏలాగో చేశాండుంటేలా ఇచ్చినావు. మఱి దూరదేశాంగో ఉన్న పెండ్లితో దానికి పెండ్లి
ఏలా గవుతుందా అనేచింతలేదే నాకు ఏలా తోచడం లేదు. ఇటువంటి యిష్టానికొక
నేను ఆడదం యేమిటి?

మూలము—ఆర్యా, పరివారి, మొదలైనవారి దేని నునులదెత్తు, ఇట్టి చూడటము.

శ్రీ. కడలేనదునుగూ, పోలి పోలియుగం,

యొందు వివిగ్ధములకి, తెచ్చి,

సినిమాలు, పాఠశాల నడుపుట, బో. ప.

[illegible]

• • [నే.భ్యమన]

బహి! భరితప్రశ్నా, బహి! అని దుష్టో సుఖహిమ లేక. "రదం నదుమ" ఇతా^న.

సూక్ర—[వీసి, కేవల్యాభిముఖమున గాంచి] ఆర్యా, ఇంకను తామసింజెడ
 వేమి? వీడుగో నాల్కమ్మడు యోగింధరాయణ వేమమును దొర్చి వచ్చియున్నాడు. 40
 రా మణి. మనమును ఆంధ్రరజరణీయము లయిన యితరవేమముల ధరించి స్నేహితుడము.

[అని నిష్క్రమింతురు.]

ప్రస్తావన సమాప్తము.

విష్కంభకము.

[అంతట, హృష్టాడు యోగంధరాయణుడు ప్రవేశించును.]

యోగంధరాయణుడు—ఇదియిట్లే. సందేహములేదు. [“కడలినదును” ఇత్యాది మరలం బఠించి] కాదేని, *సిద్ధుని యాదేశమును విశ్వసించి నేను సింహశేష్వరుని ప్రార్థించిన యాతని కూతురు సముద్రములో ఓడ బగిలి మునిగినట్టిది ఒకపలకం బడసి లేచుటయు, కాకాంబివాడు వణిజాడు సింహశమునుండి వచ్చుచు ఆయవస్థలో నున్న యా బాలను కాచుటయు, అతడు రత్నమాలాచిహ్నముచేత ఆమెను ఆనవాలుపట్టి యిటకుం దెచ్చుటయు, ఇవి యెట్లు ఘటిల్లును? [హర్షముతో] ఎల్లవిధములను నాయేలికకు అభ్యుదయములు ఒనగూడుచున్నవి. [అలోచించి] నేను ఈమెను †నగౌరవముగా 10 దేవచేతం బెట్టుటయు యుక్తమే. వింటిని గదా ఇచ్చటికంచుక బాధివృక్షుడు సింహ శేష్వరమంత్రియగు వసుభూతితో గూడి ఎట్లో సముద్రమునుండి గట్టెక్కినవాడై, ‡కోసలని సమయింపబోయియున్న రుమణ్ణింతునితో గలసినాడని. ఈ విధముగా ప్రభుప్రయోజనము సిద్ధప్రాయమ యైనను నాకు భృతిం గూర్చి కన్నుది! కష్టము గదా భృత్యభావము.

15 తే. ఒడయని! మేలు కూర్చుసియుద్ధమమున, నిట్లు వైవంబు చేయూతల యిచ్చియుండ, నగును నిచ్చలు సిద్ధి; యట్లైన బలికి, జంతుచుపై తొందు స్వచ్ఛందచారి నగుట.

[నేపథ్యమునం గలకలము]

[ర

[విని] అహో! మృదుమధుర మృదంగవాదనానుగతం బయిన సంగీతముతోడి పౌరులచర్చరీధ్వని మ్రోల నుద్గమించుచు వీనులకు విం దొనర్చుచున్నది! ఇందువలన నే 20 నూహించెద - మదినమహోత్సవముచే పెంపాడుచున్న యీ పౌరజనప్రమోదముం గాంచువాడై ప్రభువు ప్రాసాదమునకు తరలినాడని. [ద్రోర్థము చూచి] అహో! అబ్బడే ప్రభువు ప్రాసాదము నెక్కినాడే! ఇదె యాతడు—

తే. ప్రియవసుంతుండు, విక్రాంతవిక్రహుండు, జనమనోనిలయుండు, రతిసంగతుండు; న్వమహమును కాంచుతివుట సాక్షాత్కరించు, ప్రసవధనుడన నదె వత్సరాజా వచ్చు.

25 కావున నేను మాహావేలికిం జని కార్యక్షేమ మరనెద. [అని నిష్క్రమించును.

విష్కంభకము సమాప్తము.

*సిద్ధాదేశ—యోగస్యాపాతిగ్రహణం కరిష్యతి స సార్వభౌమారాజాభివ్యతితి సిద్ధస్యాదేశః.

† నగౌరవము—“భగినిబుద్ధ్యా.” ప్రియ.

‡ కోసల—ఉత్తరకోసలకాదు. ‘విష్ణునిర్దేశితభృత్యభావః’

ప్రథమాంకము.

[అంజలి అననభంధు ధృతవసంతోజ్నివవేషంధు రాజా ప్రవేశించును,
విదూషకుఁడును.]

రాజా.—[హస్తముతోఁ గాంచి] సఖుండా, వసంతం !

విదూషకుఁడు—అనలియ్య వయ్యా.

౪

రాజా.—

మ. సమయం జేసితి వైరిలక, వసుమతిక సన్నంప్రికై నుంచితిక,
శవితోపద్రవళక బసుత్ వినురత్నాప్రాప్తి రక్షత్ సఖుత్,
సమయం బామని, యీ, వచంతి భవయుక్; సంశేషాంశక ధృతిక
సమబాణంధు భజించుగాళం దన వంచు; న్నాచి యాచుండు గౌ.

౧౦ 10

విదూ.—[హస్తముతో] వయస్కుడా, సీను చెప్పినది సరే. దీన్ని గురించి నీ వీలా
గన్నావు గదా, అయినా నే ననుంటాను, ఈ మదనమహోత్సవం నీదీ గాదు కాదు
చేపుడిదీగాదు. బావన *వటుక వైన నావొక్కనిదే అని. [చూచి] ఈమాట శేమి
గాని, చూడవయ్యా చూడు, సారాయి తాగి కై వెక్కిన యీకామినులు స్వయంగా
పైకొని చిమ్మనగ్రోవుల నెత్తి గురిపెట్టి చల్లన వసంతముతో పౌరజనులు కల్లాసం మీటి 15
అడుతూవున్న యీనృత్యముచేతను ఎక్కడ చూచినా ఇచ్చును మెచ్చుగా మెచ్చుగా
వాయిస్తూవున్న మద్దేశల ధృవితోటి చర్చరీశజ్జాలచేతనున్న రాజమార్గపు మొగాళాలు
మోగుతూవుండగా బుక్కాచల్లకాలచేత దిట్టమయిన దశదిక్కుల మొగాలతో ఈ
మదనమహోత్సవం ఎంత శోభిస్తూవుందో చూడు.

రాజా.—[హస్తముతోఁ గలయం గని] అహో ! పౌరుల ప్రమోదము కరమో 20
చ్చిరిం బొందియున్నది !

తే. కాంతుమఖీదగారి బుక్కాచల్లవృష్టి, నకలదిశలకు సిడఁ దొలునంజరిని,
శిరములను వంప †వంజాలశేఖరములు, మేనులను ముంద నగలకడాసిదాలు,
తనదువేనమున ధనకుధనగృహము, జవురుకొని నాగ నొప్పుకొంటి యిత్తుడు
బంగరుమొలాము గొనిరి సర్వజను లనంగఁ, బసమి యొగ్గఁడె వన్నెగాఁ.బరిధవల్లి. 25

*వటుకగ్గు—దాలకగ్గు.

† Spring-flowers—కిక్కిరాత, చూత, చుక, చమ్మక, అోక...

మఱియు,

శా. పొరుల్ మంగిటఁ గ్రోవులన్ గురిసి గాల్వల్ల-సొమంబుల్, భృతుల్
మురింబో, నటియొకఁ, త్రొక్కుడులరేపుల్ నేరసుమంకంబనన్
నారీమండలచెన్నచెంద్ర నులల్, నానావగ్రాహ్యమై,

30 యారాక ట్టణలంబు చెందరపె, యు లే పాగ్ నక్కవృషణ్.

౧౨

పదా.—[చూచి] ప్రయయస్సుడా, బలేజాణలయినసరసులు నూటి పప్పు
త్రోవులతో చివ్విస వగంతాలపట్టిక నెత్తానం చేస్తూ ఈదోగాల యెప్పైకల్లెలు పొలాగు
విలసిల్లున్నారో చూడు.

రాజు.—[చూచి] ఓయస్సుడా, సరసా నెత్తిపై. పంన,

35 ఉ. మానె రాల బుక్కబలుమబ్బలు చేకొడి చివ్వు పట్టిక

గానగ్గి నో పొంగింక మణలంకనభంజనంబు సాళిచన్.

తూటెం గ్రోవుల స్థలాంబులె ట్టభిజంగింబు మ

ధ్యానము మీఱ నన్ని బంధామమునన్ స్థగింబుంక తేనెజన్.

౧3

పదా.—[చూచి] ఓయస్సుడా, ఇనుగో వలసిన మత్తుకు తగినట్లు వగంతాభి

40 నయా చేస్తూ చూచిపోతితో పొడా గొప్ప, పేకే పుట్టాల్సిన. చూడు ప్రయయస్సా.

[అంతట మఱియను నటించుచు స్వస్థిభావముం బాడుచు

ఇరువురు చేతులు ప్రసరింపెన్]

గెయము

పలకడి తేప్పెర వచ్చెనే! పలరాజు నానది కచ్చెనే!

45

ఎలనాగి లను గింక గించెనే! ఎలమాచి లను నని పించెనే!

పొగడలా నుల వెల నల్లెనే, వెగువల ములపై నల్లెనే,

తొగకంటి యీలుచు త్రంచెనే, చిగురుబోడి పులగుండె సించెనే.

౧౪

క. మానుమును మధుమానం బిట, జనులయెవల మెత్త బలుచుం, జయ్యన నంతన్

అను నోటఁ బోరంగి, గామంబు, మునుటోసి లాదంగి నేయుఁ మవుబాణములన్.

50

రాజు.—[చూచి] అనా! ఈ కేదల నూటియి పాటిమీటి మనోహరముగా
నున్నది. అట్లేగదా:

ఉ. వేసల న్రస్తమై చెదరి విడ్కినె నల్లనయెత్తుపోడిమిన్.

*మానక పాద మంటి యనుమట్టుగఁ గ్రందిలుచున్న పంపియల్,

*క్షీరాయా (అశ్విన) స్తనభర...శం క్రీడస్తా అస్యా...నీడయ వశోకపాశః
...గోభాంశ్చుతి, ఇదానాత్మరా...కృష్ణక, కత్పానుభూత్యస్తోపాశః...చాన్తి

భూమియందును బయలుపడెను నన్నది కలవ ముక్కునకొ.

కొను నుచు నివసించును ప్రాంతముల నుద్ద నటించునీద కాక.

౧౬ భృ

విదూ—[నవ్వుచ] నయమృతా, నేనునుడా కలవనీటిని యాచేదెల మధ్య
అనుతూ పాడుతూ రుణం నేపు నాళివండుని గొలిపించినట్లు.

రాజా—[ప్రతిభావంత] నయచూ. అట్లే నీయము.

విదూ—నీయము [అని లేచి నీయము నడుచుచు] నీ మునియ, నీ
మాటలతో, కావచ్చునో నీయము నేర్పించు.

60

మహా—[నవ్వుచ] చెబునీయము. నీయము నీయము.

విదూ—[నవ్వుచ] నీయము?

రాజా—[నవ్వుచ] నీయము. నీయము నీయము.

విదూ—[నవ్వుచ] నీయము. నీయము నీయము.

రాజా—[నవ్వుచ] నీయము. నీయము నీయము.

65

విదూ—[నవ్వుచ] నీయము. నీయము నీయము. [నవ్వుచ] నీయము. నీయము.

రాజా—[నవ్వుచ] నీయము. నీయము నీయము.

విదూ—[నవ్వుచ] నీయము. నీయము నీయము.

రాజా—[నవ్వుచ] నీయము. నీయము నీయము.

విదూ—[నవ్వుచ] నీయము. నీయము నీయము.

రాజా—[నవ్వుచ] నీయము. నీయము నీయము.

విదూ—[నవ్వుచ] నీయము. నీయము నీయము.

రాజా—[నవ్వుచ] నీయము. నీయము నీయము.

విదూ—[నవ్వుచ] నీయము. నీయము నీయము.

రాజా—[నవ్వుచ] నీయము. నీయము నీయము.

విదూ—[నవ్వుచ] నీయము. నీయము నీయము.

రాజా—[నవ్వుచ] నీయము. నీయము నీయము.

విదూ—[నవ్వుచ] నీయము. నీయము నీయము.

రాజా—[నవ్వుచ] నీయము. నీయము నీయము.

విదూ—[నవ్వుచ] నీయము. నీయము నీయము.

రాజా—[నవ్వుచ] నీయము. నీయము నీయము.

విదూ—[నవ్వుచ] నీయము. నీయము నీయము.

రాజా—[నవ్వుచ] నీయము. నీయము నీయము.

విదూ—[నవ్వుచ] నీయము. నీయము నీయము.

రాజా—[నవ్వుచ] నీయము. నీయము నీయము.

విదూ—[నవ్వుచ] నీయము. నీయము నీయము.

85 విదూ.—ఓనీ దాసికూతురా, ఏ మాడ్చాపిస్తున్నారే దేవిగారు?

చేటికలు.—దేవిగారు ఈలాగు విన్నపిస్తున్నారు, ఏమనంటే,—నేనీదుగో పెట్టి మకరందోద్యానములో ఎఱ్ఱయశోకముకింద ప్రతిష్ఠచేసిన దేవుణ్ణి పూజిస్తున్నాను. అప్పుడు ఆక్కడికి వెళ్ళుచున్నాను.—అనీ.

రాజు.—వయస్కుడా, ఏమందును? ఉత్సవముమీద ఉత్సవము వచ్చినది!

90 విదూ.—మఱి లే, ఆక్కడికే వెళ్ళాం ఎందుకంటే ఆక్కడికి వెళ్తే బాపన కుఱ్ఱవాడికి నాకు స్వస్తివాచనం ఏమయిగా దొరుకుతుంది.

రాజు.—మదనిగా, పోయి దేవికి నివేదింపుము, ఇదే నేను మకరందోద్యాన మునకు వచ్చితి నని.

చేటికలు.—నీలినవారియాళ్ళ.

[అని నిష్క్రమింతురు.

95 రాజు.—నయస్కుడా, రా దిగువము.

[అని యిరువురూ ప్రాసాదావరోహణము నటించుదురు.

రాజు.—వయస్కుడా, మకరందోద్యానమునకు దారి చూపుము.

విదూ.—ప్రభూ, ఇటు రమ్మ.

[అని జరిక్రమింతురు.

విదూ.—[ఎదురం గాంచి] ఓయి ఇదే ఆమకరందోద్యానము. రా మఱి ప్రవే

100 శించాము.

[అని ప్రవేశింతురు.

విదూ.—[అశ్చర్యముతో] మహారాజా, చూడుచూడు, ఈమకరందోద్యానము, పిల్లతెప్పెలచేత ఊగులాడుతూవున్న నీచిన యెలమిది పూగుత్తల పుష్పాడి మొత్తా లతో మేలుకట్టు కట్టినదై కై వెక్కిరిస్తే నేనెందుల ధుంకారగానాలతో శోయిలల చేత తియ్యబల్కులు నీకు చెవులవండువుగా పరికించుచు నీరాకకోసం మహాదరము

105 చూపుతూ వున్నది. మఱి ప్రవేశించు.

రాజు.—[కలయం గని] ఆహా! మకరందోద్యానము ఎంత రమణీయముగా నున్నది! నీలన నిచ్చట,—

ఉ. మోసుల వైద్రమయిలను మొట్టెడు లేతచివుల్ల నెఱ్ఱనై,

గానబీసటే *యకులక్రందుకలార్పటిం గేలిం బల్కుచున్,

110 త్రోసిడి తెప్పెరక గొమలుతోడుకల దూలగల దాముం దూలచున్,

భాసెంల గైపు గాంచె మధుభక్తము లాట ననక మహాజముల్.

గౌ

మఱియు,

— * 'అ' So that the hum may be tumultuous like the gabbling in an alehouse.

లే. పొగడ *గురిసెను మూలనఁ బూలవనఁ

గల్లుగంధూషముల వెలఁ గ్రక్కెననఁగ ;

వెనుకఁ జిక్కినసంపెంగ ననిచె ముప్ప

115

తామ్రకరుణీముఖేందు సంధానగరిమ ;

అలకించి యశోకపాదాహతులను

గుబ్బెకలయందయల + రొద, లఘు మిఱి,

లేటికుటుములు ధ్వంసకారదీప్తిగీతి

ననుకరణ మొనరించెడి ననఁ జెలంగు.

120

విదూ.—[విని] వయస్యా, ఇది తుమ్మెదలు అంచెలశబ్దాన్ని అనుకరించడం కాదోయి, ఇది దేవివరిజనయొక్క అంచెల శబ్దమే.

రాజు.—అవునోయి, సరిగా కనిపట్టింది, వయస్యా.

[అంతట సకాంచనమాల వాసవదత్తయు పూజోపకరణములు చేతఁగొని సాగరికయు విభవంబుగ పరివారంబును ప్రవేశింతురు.]

125

వాసవదత్త—ఏసే కాంచనమాలా, నాకు మకరందోద్యానానికి దారి చూపు.

కాంచనమాల.—భట్టిని, ఇటు ఇటు.

వాస.—[పరిక్రమించి] ఓసీ కాంచనమాలా, నేను మదనపూజ చేసి కింద చేయ నున్నానో ఆ రహస్యోకము ఇంకా ఎంతదూరమే ?

కాంచ.—భట్టిని, ఇదుగో దగ్గరనే ఉన్నది, చూడు భట్టిని. భట్టిని పెంచుకొన్నది 130 ఆ బండగురుగింజ ఇదే దట్టంగా పొడమైన పువ్వులతో వెలుగొందుతూవున్నది. దీనికవల ఆకాలంలో పువ్వులు పూచేలాగ చేయడానికోసం ఏదైనావారు ప్రతిదినము శ్రమపడుతూ వున్న శ్రీఆనవమాలిక. దీని కవలల దేవిపూజకు తావయిన ఆ యెట్లు ఆశోకము, అదుగో కనబడుతూ వుంది.

వాస.—అయితే రా, అక్కడికే త్వరగావెళ్దాము.

135

కాంచ.—రా భట్టిని, రా.

[అందఱు పరిక్రమింతురు.]

* పొగడగురిసెను—మూ. పక్కుతై ర్వాన్సలే . వామ్యలే is better.

+ రసతానిర్భరం—రసశం నిర్భరం or రసతానిర్భరం.

† ధ్వంసకారస్యామీతి—ధ్వంసకారస్యామీతిః seems to be the correct reading.

‡ నవమాలికా is a variety of లలి. [లలి Tel. లలి and నవమాలికా = విరళాది.] “నస్యైర్జాతీయస్త” దర్పణః. Hence లాలికా.

వాస—ఇదే పూజాస్థానము ఆ రక్షాకోకము. రా మణి, నాకు పూజాహారములను లే.

- సాగరిక—[సమీపించి] భట్టిని, ఇదుగో సమస్తమూ సిద్ధముగా వుంది.
 140 వాస—[చూచి, ఆత్మగతము] అయ్యో, పరిజనులు ఎంతపొరబాటు చేసిరి? ఎవనికంటి కగపడకుండా దాస్తూ వున్నానో ఆపని కంటియెడటనే పడనున్నది. కానీ, ఈలాగు చెప్తాను గాక. [ప్రకాశము] ఒసే సాగరికా, ఏమే నీవు పరిజను లందఱూ మదనమహోత్సవంలో పైమరిచివుండగా గోరవంకను విడిచి యిక్కడికి వచ్చినావు? దానికాడికి తప్పు లు వెళ్లు. ఈపూజాద్రవ్యాన్ని కాంచనమాలచేతికి అప్పగించు.

- 145 సాగ—భట్టినియాజ్ఞ. [అట్లు చేసి కొలదియడుగులు నడచి ఆత్మగతము] కారిక సేమో నేను పదిలంగా నుసంగతచేత అప్పగించితిని. ఇక్కడ దీన్ని చూడడానికి నాకు ఆశ గలదు. ఏమంటే, దేవుణ్ణి కుసుమాయుధుణ్ణి మానూయనగారి అంశకపురంలో విలాగు పూజచేస్తారో ఇక్కడకూడా అలాగే చేస్తారా, కాక మఱొకలాగుచేస్తారా, చూతామని. అందుకోసము నేను ఎవరికీ కనపడకుండా వుండి చూస్తాను [పరిక్రమించి] 150 చూచి కనక ఇక్కడ పూజాసమయం వచ్చేలోపల నేనున్న భగవంతుణ్ణి పూజించడానికి పువ్వులు కోస్తాను. [అని పువ్వులు కోయుటను అభినయించును.

వాస— కాంచనమాలా, అశోకమాలమ్మన, భగవంతుణ్ణి కుసుమాయుధుణ్ణి ప్రతిష్ఠించు.

కాంచ—భట్టిని యాజ్ఞ.

[అని యట్లు చేయును.

- 155 విదూ—ఇయస్సా, అండలరవళి నిలిచినది, కనక దేవి అశోకమాలానికి వచ్చిందని నేను తలుస్తాను.

రాజు—[చూచి] చక్కగా ఊహించితివి. ఇదిగో దేవి, చూడు. ఈ పుణ్యశీల,—

- లే. *కుసుమకుసుమారమూర్తి యాచిసరుహాక్షిప్తవ్రతముచే గౌను సూక్ష్మతరంబు గాంగఁ దనరుచున్నది †మకరకేతనుడు పజ్జనునిచిహ్నిన్నధనుర్భువ్వయో యనంగ. 160

కావున రమ్మ సమీపించుము. [సమీపించి] ప్రియా వాసపదతా—

వాస—[చూచి] ఓహో అర్ధపుత్రుడే! జయము జయము అర్ధపుత్రునికి. మహా

* cr. ఊహించుట etc. ప్రియ.

† ప్రాగేవతను, ఇదానీం నియమేన తనుభరణ.

‡ మకరకేతోః—అశోకమాలే ప్రతిష్ఠాపితస్య. పార్వస్థానతుకరస్థా ఆకర్ణా వ్యకృష్టా, యత ఇదానీం కామయితం నోచిత అవగతః, నియమవ్యాభృతత్వాత్.

రాజు ఈచోటిని ఆనందగ్రహంచేత అలంకరించునుగాక ఇదుగో ఆనందము ఆర్యపుత్రుడు ఇక్కడ కూర్చుండవలెను. [రాజు నాట్యముచే కూర్చుండును.

కాంచ—దేవీ, శోభించుచున్న యీ యశోకవృక్షముకాడికి వెళ్లి నీచేతితోనే¹⁶⁵ పువ్వులు కుంకుమ చందనము పస్త్రాలు అప్పించి భగవంతుణ్ణి ప్రద్యుమ్నుణ్ణి పూజించు.

వాస—నాకు పూజోపకరణాలను అంది.

[కాంచనమాల అందిచ్చును. వాసవిదిత పూజించును.

రాజు—ప్రియా, వాసవదితా,

క. *నూతనమజ్జన ప్రభవనూత్నవిక్రమిభిష్టోభవత్ 170

ఖ్యాతకుసుంభరాగరుచిహరిహస్యరదింశుకాంతతత్

అతతమోదముం గొలిపె దిబ్బదళాయతశేత్రరో, మనో

జాతుని నోముచుక్ +మృదులతైశవదిన్మమశాఖైషడిక్. 180

మఱియు,

క. దయితరొ, మదనుని నోమెడుకయితో నీవంటినంతల గంగగి నవో 175

దయ +మృదుతరొపకిసాలయ మన నానేత్రయుగళి లాలన గొల్పుక్. 180

ఇదియునుం గాక,

క. బాలరొ, యనంగుఁ డిప్పుడు* చాలఁ దనయనంగతను నిజముగా దూఱుక్ ;

ఏలనఁ దాను భవత్కరహేలా స్ఫుర్శోత్సవంబు నెనయ నీకతనక్. 180

కాంచ—భట్టిని, భగవంతుణ్ణి ప్రద్యుమ్నుణ్ణి పూజించినావు. మఱి ప్రభువు¹⁸⁰

గారికి తగిన పూజాసత్కారం కానీ.

వాస—నాకు పువ్వులనున్న మైపూతనున్ను అంది.

* A fresh lustre is imparted to the body by a bath ; saffron and other powders are applied to the body which enhance the above said effect of the bath. Not that the queen was dirty before bathing like a kitchen maid. 'అస్త'— 'మృతాన్యవసితేరమ్యే సమాప్తావస్త ఇప్యతే' శబ్దార్థపరి. cr. మేఘు "త్వయాననస్మై ...జమ్భూవనాంతాః"—see మల్లిక's commentary.

+ బాల-బాలితోమలతాతిశయలాభాయ. ప్రవాళోద్రుమః.

‡ మృదుతర-The hand is more tender than the కిలయ.

cr. అన్యేభ్యోవసదేవతాకరతరై రామ్యభాగోష్ఠితైః

తత్తాన్యాభరణాని కిక్కిరియడం జేసినదని ద్వంద్వవిధి.

కాంచ—భట్టిసి, ఇదుగో సమ స్తము సిగ్గము.

[వాసవదత్త నాట్యముచే రాజాను పూజించును.

185 సాగరిక—[పూవులు తెచ్చుకొని] కట్టా కట్టా ! పూవులు కొనుకొనే తమిళా మరచి చాలా అలసి ప్తిసి. అందుచేత ఇదిగో ఈ వావిలిచెట్టుచాటున కనబడకుండా దాగి చూస్తాను. [చూచి] ఏమి! ప్రత్యక్షుడే అపూర్వపుడు తునుమాయుండు! మానాయన గారి అంతఃపురంలో చిత్తరువున ఈతని అర్చిస్తారు. ఇక్కడ ప్రత్యక్షుణ్ణిచేసి అర్చిస్తూ వున్నారు. కనక నేనున్న ఇక్కడినుంచే ఈపువ్వులతోటి భగవంతుణ్ణి తునుమాయు

190 ఘట్టి పూజిస్తాను. [అని తునుమములను చిమ్మును.] భగవంతుడా తునుమాయుండుడా, నీకు నమస్కారము. నాకు శుభదర్శనమడవు అగుదువుగాక. చూడదగిన దానిని చూస్తాని. నాకు అమోఘదర్శనమడవు కమ్ము. మఱి నన్ను ఎవరున్నా చూడకముందే వెడలి పోతాను. [అని కొలదియడుగులు నడచును.

కాంచ—ఆర్యా, ఐనంతకుడా, రా, మఱి నీవు స్వస్తివాచనం గ్రహించు.

195

[విదూ—సమీపించును.

వాస—[విలేపనతునుమదానపూర్వకముగా] ఆర్యా, ఇదిగో స్వస్తివాచనం పుచ్చుకో. [అని అర్పించును.

విదూ—[హర్షముతో గ్రహించి] నీకు షేలగూక.

[నేపథ్యమున వైతాళికుడు పఠించును.]

200 చ. చరమగిరిక సమస్తరుచి జాతించి హేళి నభోంత మంటగా,

నరవతు లెల్లరుం గలసినారు భవత్సభ సంజప్రాద్ధునన్

హరువుగ నీవృ డో యుదయనా, కనువిందుల సారసప్రభా

హరముల నీదుపాదముల నబ్జనిపాదములట్లు గొల్వగాన్.

౨౧

సాగ—[విని హర్షముతో రాజాను చూచి సస్పృహముగా] ఏమి ! ఈయన ౨. 205 నన్ను మానాయన యిచ్చిన ఆ ఉదయనమహారాజా! [నిట్టూర్పునిగిడించి] కనక ఒరుల కొలుపుచేత నొగిలిన దైవవృక్షి! ఈతనిదర్శనంచేత నాశరీరము నాకు బహుమత మైనది.

రాజా—ఏమి ! ఉత్సవముచేత వ్యగ్రచిత్తుడ నై సంధ్యాలిక్రమమును స్వయం తము పులింప నైతిని! దేవీ, కనుము.

క. ఉదయగిరితటాంతరీకుని, నదె నూచించెడిని బ్రాచి యామినిసాక్షన్

210 పదనయిపాండిమముచే; హృదయస్థితుఁ దైవదయితుఁ బ్రియయును బోలెన్. ౨౪

దేవీ, మఱి లేతము, లోగిటికీ పోవుదము.

[అందఱును లేచి పుక్రమింతురు.

సాగ—ఏమి ! దేవి తరలిందే ! కానీ. క్షయంగా వెళ్తున్నా. [రాజాను అనుసరించి సెట్టారాల్సి] ఏమి నామందభాగ్యం ! ఈయనను చాలాసేపు చూడడానికై నా నోచునైతిని. [అని సిమ్మి]మించును. 215

రాజా—[పరిక్రమించుచు]

కా. దేవీ, నీముఖకాంతిచే నమృతరుక్మజస్తిస్కాంతిచే

వేవే నాన షణ్ణించి యుష్టము లివే విచచ్ఛయశం బొందడిక ;

నీవిన్నాణపుటాడిగంపుగణికా నిష్ఠంబ్రలం బుడంగం

బూవుంగ్రోవుల లజ్జ డాంగడి సేవే పుష్పంధయవ్రాతమూత్.

220

[అంతయు సిమ్మి]వింతురు.

పరిసమహోర్షణ మను క్రోమాంకము

న మా ప్రము

ప్రవేశము.

[అంత కారితంబంబరమును చేకొని సుసంగత ప్రవేశించును.]

సుసంగత—అయ్యో! మతి యాగోరువంకను నాచేత బెట్టి ఎక్కడికి వెళ్లివుండును నాప్రియశ్రుతి సాగరిక ? [మఱియొకవంక చూచి] ఇదిగో సిఫుణిక, ఇక్కడికి వస్తూవుంది. దీన్ని ఆడిగి చూస్తాను. 5

[అంతట సిఫుణిక ప్రవేశించును.]

సిఫుణిక—తెలుసుకొన్నానుగదా ఏదనవారి వృత్తాంతాన్ని. మఱివెట్ల భట్టిని! విన్నపిస్తాను. [అని పరిక్రమించును.]

సుసంగత—ఒసే సిఫుణికా, ఎక్కడికే ఆశ్చర్యంచేత మైమరిచినదాని లాగ నీవు ఇక్కడనే వున్న నన్ను లక్ష్యంచేయక దాటిపోతూవున్నావు ? 10

సిఫు—ఏమి ! సుసంగతా ! ఒసే సుసంగతా, నీవు సరిగానే కన్పిస్తావు. నాయాశ్చర్యానికి కారణ మున్నది. ఏమంటే ? నేడు దొరవారు క్రిశ్చియన్లుగా మారి వచ్చిన క్రిశ్చియన్లుగా మారిన పేరుగల ధార్మికవల్ల అకాలములో పుష్పించే లాగు చేసే దోహదాన్ని నేర్చుకొని తాను పెంచుకొన్న సమహితకని దానిచేత పూలమొత్తముతో శోభించేలాగ చేస్తారు. అక్కడికి ఈవృత్తాంతాన్ని కన్పిస్తున్న దేవుడుగా వెళ్లి 15 వస్తూవున్నాను నీ వెక్కడికి వెళ్తున్నావు ?

సుసంగత—నాప్రియశ్రుతి సాగరికని తెదకదానికి.

నీవు—ఒసే, రంగులపెట్టె, చిత్తరుబలక, తూలిక, వీటిని చేతబెట్టుకొని సాగరిక
అరటిపెట్టె యింటిలోపలికి పెళ్ళావుండగా నేను చూచినాను. అక్కడికి పెళ్ళవే చెలి.
20 నేనున్ను దేవికాడికే పెళ్ళాను. [అని నిమ్మ]మింతురు.

ప్రవేశకము సమాప్తము.

ద్వితీయాంకము.

[అంతట సాగరిక చిత్రఫలకపర్తికలం గొని మదనావస్థను నటించుచు ప్రవేశించును.]

సాగ.—హృదయమా, దయదాల్చు దయదాల్చు. ఎందుకు నీకు ఆయాసంతప్ప
వేరే ఫలం లేని యీ దుర్లభజనప్రార్థనాహతము? ఇది గాక, ఎత్తణ్ణి చూచిన మాత్రాన
5 నీకు ఇటువంటి సంతాపం పెరుగుతూవుండో [అశ్చర్యముతో] మళ్ళీ అతణ్ణి చూడ
గోరుతూ వున్నావు. ఈసీమూఢత్వానికి ఏ మందును ! కృతఘ్నుమా ! ఓహృదయమా,
పుట్టినప్పటినుంచి కూడా పెరిగిన యీనన్ను వదలి ఓణమాత్రదర్శనపరిచితుడైన ఆజనుని
తగులుకొని పోతూ లజ్జపడవు ! అయినా నిన్ను అనశేల ! నీయం దేమి తప్ప !
ఆ మేనులేసివాడినారసాలధాకకు అగలేక నీవు ఈలాగు చేయబూనినావు. కానీ.

10 ఆ యనంగుణ్ణి నిందిస్తాను. [కన్నీళ్ళతో కేలుమోడ్చి, మోకారించి] భగవంతుడా, కను
మాయుధుడా, నకలనురాసురులను జయించిన వాడవు. నీవు స్త్రీజనాన్ని కొట్టుతూ
లజ్జపడవేమి ! [అలాచించి] నీశ్చయంగా మందభాగ్యురాలికి నాకు ఈదుర్నిమిత్తంచేత
అవశ్యం మరణము మూడినది. [చిత్తరుబలకను చూచి] మఱి యీక నెవ్వరూ రాక
ముందే చిత్రఫలకాన ఈయభిమతజనుణ్ణివ్రాసి చూచి, నాయిష్టాన్ని నెఱవేర్చుకొంటాను.

15 [సావధంతముగా ఏకాగ్రచిత్తయై నాట్యమున చిత్తరుబలకం గొని నిట్టూర్చి]
నాకొనచేయి అతిభయంచేత అమితంగా వణుకుతూ వున్నప్పటికి అతణ్ణి చూడడానికి
ఉపాయం లేనందున వ్రాసిచూస్తాను. [అని వ్రాయుటను నటించును.]

[అంతట సుసంగత ప్రవేశించును.]

సుసం.—ఇదిగదా ఆయరటియిల్లు. ఇందులో ప్రవేశిస్తాను. [ప్రవేశించి చూచి]

20 అశ్చర్యముతో] ఇదే నాప్రియసఖి సాగరిక, ఏమి ! ఇది యేమో బలమైన అనురాగం
హృదయాన్ని లాగుతూవున్నలాగు ఏమోవ్రాస్తూ నన్ను చూడకున్నది. కానీ, దీనికంటే
యెడట బడకుండా ఇదేమిటో కనిపెడతాను. [స్వచ్ఛందముగా అమెమెనుక విరిచి
కాంచి సంతోషముతో] ఏమి ! క్రభువును వ్రాసింది ! బి! ప్రియసఖి బి ! కాశేమి !
కమలాకరాన గాక రామకాంసి మరియొక్కడ ప్రియరకుతుంది !

సాగ!—[బాష్పములతో] ఇకణ్ణి వ్రాసిరిని, కాని ఎడతెరిపిలేకుండా రాలు 25
తూవున్న బాష్పాలచేత నాదృష్టి చూడలేకున్నది. [ముగ మెత్తి ఆశ్రువులను తొలించు
కొనుచు సుసంగతను చూచి ఉత్తరీయముతో చిత్తరుఃఖలకను కప్పుచు చిఱునవ్వు
నవ్వి] ఓహో! ప్రియసఖ సుసంగత! [అని లేచి చేబట్టి] సఖ. సుసంగతా, ఇక్కడ
కూర్చో.

సుసం.—[కూర్చుండి, బలాత్కారమున ఫలకముం గొని చూచి] సఖ, ఎవరిని 30
నీ విక్కడ వ్రాసినావు?

సాగ.—[లజ్జతో] ఈజరుగుతున్న మదనోల్బవంలొ కామదేవుణ్ణి వ్రాసినాను.

సుసం.—[చిఱునవ్వుతో] ఎంతటిజాణవే! మఱి యీచిత్తరువు తూన్యంగా
కనబడుతున్నది. కనక నేనున్న ఒందులొ ఆయనసరసను రఠీదేవిని వ్రస్తాను.

[వర్తికం గొని నాట్యమున రఠీమిషచేత సాగరికిని వ్రాయును. 35]

సాగ.—[చూచి కోపముతో] సఖ, నీవు నన్నేల యిక్కడ వ్రాసినావు?

సుసం.—[నవ్వి] ఎందుకే కారణం లేకనే కోపగస్తావు! నీవు ఎటువంటి కామ
దేవుణ్ణి వ్రాసినావో నేనున్న అటువంటి రఠీదేవి వ్రాసినాను. మఱి పేటువిధంగా భావించడం
మాను. ఈదాశరిక మొందుకే? వృత్తాంత మంతా చెప్పు.

సాగ.—[లజ్జతో స్వగళము] ప్రియసఖ నాగుట్టు కనిపట్టినది. [ప్రకాశము] 40
ప్రియసఖ. నాకు లజ్జ బలీయముగానున్నది. అందుకోసము, సఖ, ఈవృత్తాంతము ఇతరుల
కెవ్వరికిగాని తెలియకుండా వుండేలాగు చేయవే.

సుసం.—సఖ, లజ్జపడకు. ఇటువంటికన్యారత్నానికి ఇటువంటి వరుసమీచ
అవశ్యంగా వలపు కలుగుతుంది. అయినప్పటికీ ఇతరుల కెవ్వరికీ ఈవృత్తాంతము తెలియకుండేలాగ
చేస్తాను. అయినా ఈశారిక మేధావిని ఈగుట్టు బైటబెట్టినా పెట్టును. 45
ఒకవేళ ఇది మనయాలాపాన్ని యథాక్షరంగా గ్రహించి యెవరి యెదల నైనా పలికినా వలకును.

సాగ.—*[ఉద్వేగముతో] సఖ, నన్ను సంతాపము మరీయెక్కువగా బాధిస్తున్నది.
[అని మదనబాధను నటించును.]

*సోద్వేగము.—The ఉద్వేగ serves the dramatic purpose of preventing సుసంగతా from removing the శారికా from that scene. Hence the శారికా overheard and reiterated the conversation of సాగరికా and సుసంగతా before the king afterwards.

50 నునం—[సాగరికయెదను హస్తముంచి] సఖ, ఊహిడిల్లు ఊహిడిల్లు. ఇదుగో నేను వెళ్లి ఈదిగుడుబావిలోనుంచి తామరాకులు తామరతూట్లు తీయింలా తెస్తాను. [నిష్క్రమించి మరల ప్రవేశించి నాట్యమున తామరాకులతో నెట్ల చేసి తూండ్లలో పలయములు చేసి మిగిలిన యాకులను సాగరిక యెదపై కప్పను. సాగ.—సఖ, తీసివేయి యీ తామరాకులను తూటికడియాలనున్ను. ఇ వేల!

55 పృథాగా పిల నన్ను ఆయాసపెట్టుకోవడము? చెప్తాను విను.

(గీ య ము).

అందరానిపండు గోరితిక; డెందమందు నాన నన్ను డెందజేయునే; సఖ,
 ఐరవశాశ్రుల జేసె నైవము; కరుణ లేనిపలపు నన్ను గళము పట్టెనే; సఖ,
 ఒక్కటే శరణము నా కింక, లక్ష్మి యుసురు నీవెరాళి దాటెదను బలే. సఖ,

60

[అని మూర్ఛిల్లును.

నునం—[సకరుణము] ప్రియసఖ, సాగరికా, ఊహిడిల్లు ఊహిడిల్లు.

[నేతభ్యమున కోలాహలము]

ఉ. దారిశశిష్టఁ గంతగ నధఃస్థిత నీడ్చుచుఁ బైడిశృంఖలక
 ద్వారములందు దూటుచు నుదార*రణభృదకింకిణీక మై

65

భీరుల భీరిగొల్పు చనువిద్రవదాకులి + తాశ్వపాల మై
 చేరెను సాహిణంపుఁ గపి చెచ్చెర దాటుల రాజవేత్తముక

౨౭

మజియు,

చ. చదయమి లెక్క పూరుషతఁ బాజిరి పండులు న్నానగండలై,
 ముడిగిరి వాచునుల్ భయము ముంచగఁ గంచుకించుకంఝునా,

70

కడలఁ ‡గిరాశకు బ్బిలిచి కాంచరి సాంధ్యకనామభావముక,
 నడిచిరి క్రుంగి కుజులు కనంబడ నోడుచు మెల్లమెల్లఁగాక.

౩౦

* రణల్—పుట. ౧౧. చద్యము. 22. నుకమండీరవల్.

+ Why అశ్వపాలై?—Obs—

“నరటు వారయ్యెద్యత్నా శృవిశస్తం హయాలయే

మఘరాగ్రే కథాధార్యో రక్తవక్త్రోమహాకపిః’

ఇతిసమలః” ఇతి కావ్యాధరః.

“ఇతభతోపరేహుక్యానాం కేశకల్పనాక్రియతే. అయమహః పాటచ్చర ఇవ
 పృథువక్త్రో మఘరాయాం కాళామృగః.”—మృచ్చకటిక.

‡ గిరాశః—కర్మ నై అవస్థరా అలేత్రికా + క-కిరః చర్మ నైదేశః—కమకలిఅధః.

సుసం—[విని ప్రాసం గాంచి సంభ్రమమున లేచి సాగరికచేయి పట్టుకొని]
సఖ, లేవే లేవే, ఇదుగో చెడుకోతి ఇక్కడికి వస్తూవున్నది.

సాగ—అయితే ఇప్పుడు ఏమి చేతాము?

సుసం—రా, ఈ పీకటిపెట్ట పీకటిలోజొచ్చి దీన్ని కప్పించుకొందాము. 75

[పరిక్రమించి యిరువురు భయముతో చూచుచు ఏకాంతమున నిలుతురు.

సాగ—సుసం! తా, ఏమే చిత్తరుచులక వదలి వచ్చినివి? ఒకవేళ ఎవరైనా దాన్ని చూచేరు.

సుసం—ఓసీ స్వస్థంగా వుండు. ఇప్పుడుకూడా చిత్తరుచులతో పని యేమే? ఈ పెరుగుకూటియూనపాతు చెడుకోతి ఈపంజరాన్ని తెరిచి దాటిపోయింది. మట్టిపేథా 80 విని ఎక్కడికైనా పోతుంది. అందుకోసం త్వరగా కూడాపెట్ల దాన్ని పట్టుకొందాము రా. మనమాటల అక్షరాలు గ్రహించి ఎవరిదగ్గి రస్తా నా వెళ్ల బెడుతుంది.

సాగ—సఖ, అలాగే చేతాం. [అని పరిక్రమింతురు.

[నేపథ్యమున]

బరే బరే! అశ్వరథ మాశ్వర్యం! 85

సాగ—[చూచి] సుసంగతా, మళ్లీ అచెడుకోలే వస్తూవున్నట్టుంది.

సుసం—[చూచి నవ్వి] ఓసీ పిరికి, భయపడకు, ఇకను వీలినవారి పార్శ్వవర్తి వసంకతయ్య.

[అంతట వసంకతకుడు ప్రవేశించును.]

వసం—బరేబరే! అశ్వరథమాశ్వర్యం! బహిరా! శ్రీఖండదాసుడా ధార్మికదా, 90 బహి!

సాగ—[అక్కడతో చూచి] సఖ సుసంగతా, ఇతణ్ణి చూడవలసినదే సుమా.

సుసం—సఖ, ఇతణ్ణి చూస్తే ఏమి ఫలం! ఆకారిక దూరం వెళ్లింది. రా వెంట డింతాము. [అని నిష్క్రమింతురు.

వసం—బహిరా! శ్రీఖండదాసుడా బహి!—నీ ఆదోహదాన్ని ఉపయోగించిన 95 మాత్రాన నవమాలిక ఈలాటికై నది. దట్టంగా మొలిచిన భూభూమిలతో వెలుగుతూ వున్న కొమ్మలచేత దేవివెంచుకొన్న మాధవిని చూచి నవ్వుతూ వున్నట్లు కనబడు తున్నది.—కనక వెల్లి ప్రియవయస్కుడికి నివేదిస్తాను. [పరిక్రమించి] ఇదుగో ప్రియవయస్కుడు; ఆదోహదముపాది నవ్వుకంచేత నవమాలికని భూదినదాన్ని పరోక్షాన్నే ప్రత్యక్షంగా చూస్తూ వున్నట్లు సంతోషంచేత కండ్లు వికాసం పొందగా ఇక్కడికి వస్తూ 100 వున్నాడు. ఇతనిదగ్గరికి వెళ్తాను. [అని రాజాకడకుం బోవును.

[అంతట యథానిర్దిష్టుడు రాజు ప్రవేశించును]

రాజు—[హర్ష ముతో]

లే. పాండువును సోక్మలక దీని బ్రాహ్మజుంధ

105 నవిరళశ్మస్తదోద్ధమాయాసితాత్మః

*గంతుయుత లాఁలిసకఁ బోరె గనుచు లతను

బొసరిచెద దేవిముఖమునఁ గినుక † కెంపు.

విదూ—[తటాలన సమీపించి] జయంజయం ప్రియపయస్యుడికి. పయస్యుజా
బలిబలి! నీకు మేలు కలుగుతున్నది. ఏలాగంటే—

110

[“అదోహ దాన్ని” ఇత్యాది మరల పఠించుట.]

రాజు—పయస్యుడా, సందేహమేమి? మణిమంత్రైషధుల ప్రభావము డోపియన
నలదిగానిది గదా. చూడు—

మ. కలనా శ్రీ పలికంత కొస్తుభమణి గన్నంతనే కాత్రపుల్

తలగం బాటరే? పన్నగంబులు ధరణి దాఁచివె మంత్రహారిణి?

115

తొలి రామానుజవీరవాసరథటాదు లేక్షునాదాహతుల్

బలదివ్యృపధిగంధ మాని మరల బ్రాహ్మచరీ దేవము?

మఱి దారిచూపు, దానిని చూచి నేత్రసాధల్యము ననుభవించెదము.

విదూ—[అటోపముతో] రా, నీవు రా.

రాజు—ముందు పొమ్ము.

[ఇరువురు గర్వముతో పరిక్రమింతురు.]

120

విదూ—[విని భయపడి వెనుకకు మరలి జేరిచేయి పట్టుకొని సంభ్రమముతో]
పయస్యుడా రా పాఠిపోదాం.

రాజు—ఎందుకోసము?

విదూ—ఈపొగడచెట్టులో ఏదో భూత మున్నది.

రాజు—చీ మూర్ఖుడా, భయపడక నడుపుము; ఇట్టివానికి ఇక్కడ ప్రభావ

125 ముక్కడిది?

విదూ—స్వప్నాక్షరంగా చలంకుతున్నది. నామాట నమ్మకం గాకపోలే ముందు
నడిచి నీవే గ్యయంగా విను.

రాజు—[అట్లు చేసి విని]

* సుమదనామితి అమదనాయాచర్యనే కోపా నకాయలే.

† పాపములనుగ్రహవగౌరవార్థమిది కోపరాగస్యావేశాత్.

లే. విస్ఫుటంబుగ వర్ణముల్ వివరగ నగుట,

స్త్రీస్వభావోచితంబుగాఁ దియ్య నగుట,

నల్పతను వాటచే ననిశ్రోకాది యగుటఁ,

బలంతునది కారిక యటంచుఁ దలంతు నేను.

130

30

[వైని చూచి నవ్వి] ఏమీ ! కారికనుమా.

విదూ.—[వైని చూచి] ఏమి ! నిజంగా కారికే.

రాజా.—[నవ్వి] అవునోయి.

135

విదూ.—ఓయి పయస్యుడా, నీవు బలే పిరికివాడవే, కారికిని భూతమన్నావు !

రాజా.—దీ మూర్ఖుడా, నీ చేసినదానిని నామీఁద పెట్టెదవు !

విదూ.—ఓయి అట్టే నన్ను నివారించకు. [రోషముతో చేతికట్టి నెత్తి అన్నా ! దాసికూతురా. నిజంగా నేను భయపడతా నని నీవు అనుకొన్నావా ! అట్టేలే] క్షణ ముందు. నేను, కొండెగార్ల హృదయంలాగ కుటిలమైన యీచేతికట్టితో పండిన వెలగపండులాగ ఈ పొగడచెట్టునుంచి నిన్ను నేలకి పడేలాగ కొడతా.

[అని కొట్ట నుంకించును.

రాజా.—[నివారించుచు] మూర్ఖుడా, ఇది దేనినో రమణీయమైనదానిని చలుకు చున్నది. దీని నేల బెడదగొట్టెదవు ! విందము గాక. [ఇరువురును విందురు.

విదూ.—[విని] ఇది చలుకుతూ వుంది, ఈ బ్రాహ్మణికి అన్నం పెట్టా అని. 145

రాజా.—కుక్షింధరికి సర్వము భోజనవిషయముగానే పర్యవసించును. సరిగా చెప్ప, కారిక ఏమి చలుకుచున్నదో.

విదూ.—[విని] పయస్యుడా, ఇది అన్నమాట నీవు విన్నావా ! ఇది అంటు న్నుది—'సఖ, ఎవరిని నీవిక్కడ వ్రాసినావు ! ఈజరుగుతూవున్న మదనోత్సవంలో కామదేవుణ్ణి వ్రాసినాను,' అని. మళ్ళీ చెప్పుతూవుంది—'సఖ, నీవు న న్నేల యిక్కడ వ్రాసినావు ! ఏందుకే కారణంలేకనే కొవ్వొస్తావు ! నీవు ఎటువంటి కామదేవుణ్ణి వ్రాసి నావో నేనున్ను అటువంటిరలితే వ్రాసినాను. మరి వేఱునిధంగా భావించడంమాను. ఈ దానికెంత ఎందుకే ! వృత్తాంత మంతా చెప్పు.' అని. ఓయి పయస్యుడా, ఏమి బోయి యిది ?

రాజా.—పయస్యుడా, నాకు ఇట్లు తోచుచున్నది. ఎవరెయో హృదయవల్లభుని చిత్తరువున వ్రాసి సఖ మ్రొల కామదేవుఁ డని మిష పెట్టి కమ్ముకొన్నది. అంతకు సఖ గుట్టు కనిపట్టి నేర్పుచేత అది చిత్తరువునానీ ఆ చెయ్యప్రతిమను వ్రాసి రలి యని మిష పెట్టి చూపించినది.

విదూ—[చిటిక వైచుచు] వయస్యా, ఇది సరిపడుతూ వుంది.

160 రాజు—ఓయి వయస్యుడా, సందడిచేయకు. మరల పలుకుచున్నది. విందము గాక. [ఇరువురు విందురు.

విదూ—ఓయి, ఇది మళ్ళీ యీలాగు అంటున్నది.—‘సఖి, లజ్జపడకు. ఇటు వంటి కన్యారత్నానికి ఇటువంటి వరునిమీద ఆవశ్యంగా వలపు కలుగుతుంది.’ అని. కనక ఆ ప్రాయబడినది కన్య; దర్శనీయ కూడా.

165 రాజు—అట్లయిన, సావధానముగా విందముగాక. ఇందు మాకు కుతూహలము నకు అవకాశ మున్నది.

విదూ—ఓవయస్యుడా, నీవేమో మహాపండితుడ నని గర్వపడకు. నేను దీని నోటినుండి విని సర్వమూ నీకు వక్కాణిస్తాను. [అని యిరువురును విందురు.

విదూ—విన్నానా ఇది చెప్పినమాట? ‘సఖి, నా సంతాపము మరీ యెక్కువగా బాధిస్తూవున్నది. సఖి, తీసివేయి యీ తామరాకులనున్న తూటికడియాలనున్న. ఇ వేల! వృథాగా ఏల న న్నాయాన పెట్టకోవడము?’

170 రాజు—వయస్యుడా, వినుట మాత్రమే గాదు, అభిప్రాయమును కూడ కని పట్టితిని,

విదూ—ఓయి వయస్యుడా, ఈకారిక దాసికూతురు ఇంకా ఏమేమో కురు 175 కురు మంటున్నది.

రాజు—సరిగానే చెప్పితివి. [అని యిరువురు విందురు.

విదూ—వయస్యా, ఈకారిక దాసికూతురు నాలుగువేదాలు చదివినబ్రాహ్మణి లాగ ఋక్కులు పఠించ నారంభించిందే !

రాజు—వయస్యుడా, నేను *పరధ్యానములోవిసలేదు, చెప్పు ఇదేమి పలికినదో. 180 విదూ—ఓహో ఈలాగ పలికింది.

గేయ. అందరాని పండుగోరిలికా ; డెందమందు నాన నన్ను డిందజేయునే. సఖి, పరవశాత్మజేసి వై వము; కరుణ లేని వలపు నన్ను గళమువట్టెనే. సఖి, ఒక్కటే శరణము నా కింక, తక్కి యునురు నీ విరాళి దాదెదను బలే. సఖి,

రాజు—(స్థితమహో) వయస్యుడా ఇటువంటిబ్రాహ్మణుడవు నీవు దక్కముటి 185 యెవ్వరు ఇటువంటి ఋక్కులు ఎఱిగినవారు ?

విదూ—అటుయితే మఱి యిదేమిటి ?

* అన్యచేకనా—He was meditating who that damsel could be and for whom she was suffering thus the pang s of love.

రాజు—ఇది పాటనుమా.

విదూ—పాటా ఇది ! అయితే ఏమి చెప్పినట్లు !

రాజు—వయస్కుడా, ఎవరెయో వ్యాఖ్యయాచన ప్రయత్నమనిపొందు అలవడ మిచే ప్రాణముమీడియాన వదలి యిట్లు పలికినది. 190

విదూ—[బిగ్గరగా నవ్వి] ఓయి, ఎందుకీ వంకరమాటలు, నిన్ను గా ఎందుకు చెప్ప వున్నా పొందనందున అసి ? నిన్ను గాక మరి యెవ్వని భూవిల్లు దనేమిచేత కమ్మ నగును. [చేతులతో చప్పట్లుకొట్టి బిగ్గరగా నవ్వును.

రాజు—[క్షోభము చూచి] నీ మూఁఖుడా, బిగ్గరగానవ్వి. పాపము ! ఆకారి కను బెడరగొట్టితివి? అందుచేత అది ఎక్కడికో ఎగిరిపోయినది. [అని నిరూపింతురు. 195

విదూ—[చూచి] వయస్కుడా మరెక్కడికీ గాదు. అది అరటిచెట్లయింటికి వెళ్లింది. రా, మరి, వెంటడింతాము. [అని పరిక్రమింతురు.

రాజు—

లే. కామిని వచించుచు దాళక కంతుబారి, జేని నెయ్యంపునకులతో, దాని నట్లె

వెండి శుకశిశుకారికల్ వెల్లడింప, ధన్యులకు నగు శ్రవణసుధారసంబు. 3 3200

విదూ—వయస్కుడా, ఎదుగో అరిటిచెట్ల యిల్లు. ఇందులోపలికి వెళ్దాము.

[అని యిరువురు ప్రవేశింతురు.

విదూ—నీ మయ్యోవు ? ఎందుకు దానికూతురిని ఈకారికని పెడితే ప్రయాస ? ఇక్కడ మలయమారుతంచేత కదులుతూవున్న లేతయరిటాకులచేత చల్లనైన యీ రారి తిన్నెమీద క్షణంసేపు విశ్రమించాము. 205

రాజు—నీకు రుచించినట్లే చేయందము.

[అని కూర్చుందురు. రాజు నిట్టూర్చి “కామిని” ఇత్యాది మరలం అతిండును.

విదూ—[పార్శ్వమునం జూచి] వయస్యా, ఇది ఆకారికకుంజరము గావలెను, దీనికలంపును అదుప్తవానరము తెరిచియుండబోలును.

రాజు—నిరూపింపుము. 210

విదూ—నిరూజ్ఞ. [అనిపరిక్రమించి చూచి] ఇదుగో చిత్తరుకులక ఒకటి ఉన్నది. దీన్ని పుచ్చుకొంటాను. [పుచ్చుకొని చూచి హర్షము నటించును.

రాజు—[కుతూహలముతో] వయస్యా. ఏ మది ?

విదూ—వయస్యా, నియదృష్టము దొడ్డది-ఇదే నేను చెప్పినది అది. నిన్ను ఇక్కడ రాని ఉన్నది. కాక మరెవ్వని భూవిల్లు దని మిచ వెట్టగలదు? 215

రాజు—[హర్షముతో చేతులు చూచి] మిత్రమా, చూపు చూపు.

విదూ—నీకు చూపను. ఆకన్యప్రతిమకూడా ఇందులోనే వుంది. ఏమీ పారి తోడికం లేకుండా ఇటువంటి కన్యారత్నాన్ని చూపిస్తారా?

రాజు—[కడియమును తివచి యిచ్చుచునే చిత్తరుబలకం బలిమిం గైకొని
220 చూచి అశ్చర్యమతో] వయస్యా, చూడవోయి.

తే. తొయ్యలి యెవరో లీలావధూతపద్మ, పక్షపాతంపుల జేర్చి నావయి దెలుపుచు,
చీత్రగత మానసమును విచిత్రసరిణి జేరుచున్నది రాజహంసియును బోలే. 34
మఱియు,

తే. ముదితనదనం బనునవూర్వభూ పండ్రి నించువేడుక దా సృజంయించి ధాత,
225 అంత మొగిడిన నిజపీఠికాంబుజమునక జిక్కి యుక్కిరిబిక్కిరి జెంద నిజము. 35

[అంతట సాగరికయు సుసంగతయు ప్రవేశింతురు.]

సాగరిక—సఖ, సుసంగతా, మనకు కారిక దొరికింది గాదు. మరి చిత్తరువలక నైనా యాయరికిచెట్ల యింటిలోనుంచి తెచ్చుకొని త్వరగా వత్తాము.

సుసం—సఖ, అలాగే చేతాం.

230 విదూ—వయస్యూడా, ఎందుకు ఈమె ముఖము పంచుకొన్నదిగా ప్రాయబడినది!
సుసం—[విని] సఖ, వసంతకయ్యమాట వినబడుతూవున్నది. అందుచేత నే నశ్చి
కొంటాను దొరవారుగూడ ఇక్కడనే ఉన్నారని. కనక అరిటిగలురుచాటున ఉండి
చూతాము. [అని యిరువురు విందుకు.

రాజు—వయస్యా, చూడుచూడు.

235 [“ముదితవదనంబు” ఇత్తాది మరల పఠించుచు
సుసం—సఖ, సాగరికా, నీయదృష్టము చుడినది. ఇదుగో నీ హృదయవల్లభుడే
నిన్ను వర్ణిస్తూ వున్నాడు.

సాగ—[లజ్జితో] సఖ, విల నీవేళాకోళన్యభావముచేత నన్ను చులకణ చేస్తావు?

240 విదూ—[రాజును కదిపి] అడుగుతున్నానే—ఎందుకయ్యా ఈమె మొగఁజు
పంచుకొన్నదిగా ప్రాయబడినది? అని.

రాజు—వయస్యా, కారికయే అంతయు తెలియజేసినది.

సుసం—[నవ్వి] సఖ, కారిక తనమేధావిత్వాన్ని చూపించింది.

విదూ—ఇది నీకు నేత్రానంద మవునా కాదా!

245 సాగ—[సాధ్యసముతో న్నగతము] ఈయన ఏమి చెప్పినో ఎరుగను. నిశ్చయ
ముగా మరిణిలేనితామస్యభా ఉన్నాను.

రాజా—వయస్యుడా, నేల్రాసంద మని చెప్పువలయునా!

ఉ. ఊరల *సెట్టుల* కడచి, యూరు భీమించి నికంబముండలిక,

హరివళి శ్రయావిమమ చూకవుఁ దీవఁ †జలించుండి, దు

ర్వారత్నపంబరెక్ గుచధరంబుల నల్లన నెక్కి, చూ పెదే

250

వారక కాంచు బొప్పలవహాహిని గోర్కి విలోచనద్వయిక్.

32

సాగ.—[విని స్వగతము] వృధయమా, లేరుకో లేరుకో, ఊరడిల్లు ఊరడిల్లు.

నీకోరికకూడా ఇప్పుడు ఈయంతెప్పు ఎక్కినది !

సుసం.—నభి, ఎన్నావా?

సాగ.—[నవ్వి] సీవే విను. నీచిత్తరువ్రాతనేర్చునే గదా పొగుడుకున్నాగు ! 255

విదూ.—[ఓలకను చూచి] వయస్యుడా, ఇటువంటి సాటగురాళ్లు నమేతూ ఎవ్వ నిప్రియసమాగమానికై ఉబ్బిళ్లూరుతారో అటువంటి నీమీద సీతే ఎందుకు ఈతిరస్కారము ? అందులోనే కూడానే వున్న నీప్రతిమ కేసి చూడవేమి ?

రాజా.—[చూచి] వయస్యా, ఈసుందరి నన్ను ప్రాసినందులకు †నిశ్చయముగా నాయందు నాకు గౌరవమే. మఱి చూడ కేమి ? చూడు.

260

లే. చెలువ చిత్రంబు ప్రాయుచోఁ బెరిసెట్టి బొప్పజలకీక రాళి నావపువుమీద

భాసీలెడు నిది తత్కరస్పర్శచేతఁ బొటమరించినఘర్తాంబువుల మనఁగ.

32

విదూ.—[పార్శ్వమందుం గని] వయస్యా, ఇది నిశ్చయంగా అబద్ధకోసము నర నములైన లేతతామరాకులతోటిన్ని తామర తూళ్లతోటిన్ని చేసినది, అబద్ధయొక్క మదనసంతాపానికి సూచకంగా కనబడుతూవున్నది.

265

రాజా—వయస్యా, నేర్పుతో కనిపట్టింది. అట్లే—

చ. ఇరుగడల స్థరు స్తనసమిధనికంబము లొత్త మ్మానమై,

హరితమ యై నభీప్రతిమ చూకవునంటమి నంకరంబునన్,

కరము భూజాలతల్ విసరఁగా నిట నోరల పీటతాట మై,

తరుణమృణాళిసీచ్ఛదనతల్పము తెల్పడి లేమతాపమున్.

3270

మఱియు,

* కృచ్ఛాత్—నన్నదనముచేతను, నింపుదనముచేతను, లావణ్యప్రవాహము తాఱుకేయుటచేతను (మిఱుమిట్లుగొల్పటచేతను).

† నిష్పందతాత్—క్రుప లడఁబాటుగలదగుటను. CR. 'నిరి న్నాళిసురంగ మోలి etc' వను.

‡ యత్సత్తవ—'అసంభాష్యతయత్సత్తవ'

తే. లేను పయ్యెద యగుదొడ్డతామరాకు తెలుగు దట్లుగ లానిపూవిలుతుకడిమిఁ

దెలపు నెట్లు వేడిమికిఁ గమలినయట్టి మడలంబులఁ బాలిండ్లదండికనము. 3౯

విదూ.—[నాట్యముచే తామరతూడుకైకొని] వయస్యదా, ఇది ఆమెదే. మరి

275 యొకటి, గద్దెగుట్టుల నడమనుంచి జాతిపడి స్త్రోతపడుతూవున్నది నున్ననితామరతూటి హారము. దీన్ని చూడు నీవు.

రాజా.—[కైకొని ఉరమున నుంచుకొని నిందించుచు] ఓజడమా,

తే. *చెలవచనుగిండ్లనడిమికిఁ దొలఁగి రాలి యేల పసివాడె దిట్లు మృణాళసరము ;

నీదుప్రాఁగున కే నట లేదు తావు, నీకు నేరీతిఁ గల్గునో నీవ చెపుము ౪౦

280 సుసం.—[అత్తగతము] అయ్యో! ప్రభువు మిలిమించినమరులుచేత హృదయాన తల్లడపడి ఏమేమో అనబద్ధము పలుకుతున్నాడు ! మరి యింక ఉపేక్షించడం సరికాదు. కనక ఇలాగవుగాక. [ప్రకాశము] సఖి నీవు ఎవరికోసము వచ్చినావో ఆతడు నీయెడటనే వున్నాడు.

సాగ.—[అసూయతో] నేను ఎవరికోసము వచ్చినాను ! ఇక్కడ ఎవరు ఉన్నారు

285 సుసం.—[నవ్వు] ఏమో శంకిస్తావేమే. చిత్తరువలకలాని పూవిల్తునీకోసం గదా నీవు వచ్చినావు ? పుచ్చుకో చిత్తరువులకను.

సాగ.—[రోషముతో] నీతో ఇటువంటిమాట లాడడానికి నేను జాణను కాను. కనక ఆవతలికి వెళ్తును.

సుసం.—ఓసీ ఓర్పులేనిదానా, ఇక్కడనే ఊణముండు నేనే వెళ్లి ఈయరిటి 290 యింటిలోనుంచి చిత్తరువలకను తెస్తాను.

సాగ.—సఖి, అలాగే చేతాం.

[సుసంగత కదళీగృహభిముఖముగా పరిక్రమించును.

విదూ.—[సుసంగతను జూచి సంభోమముతో] వయస్యదా, ఈచిత్రఫలకాన్ని కప్పివేయి. ఇదే దేవివరిచారిక సుసంగత వస్తూవున్నది.

295 [రాజా వస్త్రాంతముతో ఫలకమును కప్పెను.

సుసం.—[నమిపించి] జయం జయం ఏలినవారికి.

రాజా.—సుసంగతా, స్వాగతము ఇక్కడ కూర్చుండు.

[సుసంగత కూర్చుండును.

*cf. కథ న్ను తం బద్ధురహోమలాభ్యుళిం కరంవిహో యాసి నిమగ్నమంధసి

ఆచేతనానామ గుణం నలక్షయేత్ ఘయైవ కస్మా దపధీరితా ప్రియా.

అన్యోన్య ముత్పీడయ దుత్పలాశ్చ్యోః సనద్వయం పాణ్డు తథాప్రవృద్ధం

మధ్యే యథా క్యామముఖస్యతస్య మృణాళసూత్రావర మభ్యులభ్యతే.

రాజు—సుసంగతా, నే నిక్కడ నున్నానని నీ కెట్లు తెలిసినది?

సుసం—[నవ్వి] దేవర యిక్కడ వుండడంకూత్ర మే గాదు, చిత్తరచలకతో 300 కూడా జాలవృత్తాంకమున్న నాకు తెలిసినది. కనక పెల్లి దేవితో చెప్తాను.

[అని పో నుంకించును.

విదూ—[అవహరించి భయముతో] వయస్యదా, ఇది యింతా చేశాడే, గర్భ దాసి యిది పేలుడుగుణం గలది. అందుకోసం దీనికి ఏమయినా లంచ మియ్యవోయి.

రాజు—నీవు చెప్పినది యుక్తమే. [సుసంగతచేయి చట్టుకొని] సుసంగతా, ఇది 305 ఉత్తవినోదము. నిష్కారణముగా నీవు దేవిని వ్యభిచేట్టుట సరిగాదు. ఇంద, పారితోషి కము పుచ్చుకో.

[అని అభరణమును తెచ్చి ఇయ్యబోవును.

సుసం—ప్రభూ, అక్కడలేదు ఈకర్ణాభరణము. నేను భట్టిని ప్రసాదించేక ఎంతో పొందివున్నాను. ఇదే నాకు గొప్పయనుగ్రహము. ఏ మందే, 'ఎందుకోసం చిత్తరచలకలో నన్ను వ్రాసినావు?' అని నాస్త్రియసఖ సాగరిక నామిద కోరుం చేస్తా 310 వున్నది. పెల్లి ఆమెను చేయిచట్టుకొని కోపము తీర్చు.

రాజు—[సంభ్రమముతో లేచి] ఎక్కడ నున్నది? చూపు చూపు.

సుసం—ఇదుగో ఇక్కడే అరటిగూరుచాటున వున్నది.

రాజు—[చూచుతూ] దారి చూపుము.

సుసం—ఇటు ఇటు వీలినవారు. [అందఱును కదలిగృహమునుండి వెలుగుడుదురు. 315

పాగ—[రాజుగారి సహర్షముగా నభయముగా నకంఠముగా నలజ్జముగా న్నగ కము] ఈయనం గని అతిభయముచేత అడు గె గి అడుగు పెట్టలేకుండా ఉన్నాను. మఱి యిక నే నేమిచేతును?

విదూ—ఓయి, ఈచిత్త్రఫలకాన్ని నేను పదిలం చేస్తాను. ఒకవేళ దీవితో మళ్ళీ యి రావచ్చును. [సాగరికను చూచి] హీ! హీ! హీ! అశ్వర్థ మాశ్వర్థం! ఇటువంటి 320 కన్యకారక్షణము మనుష్యలోకంలో కనబడదు. నే ననుకొంటాను బ్రహ్మకూడా ఈమెను సృజించి అశ్వర్థములో మునిగివుండును.

రాజు—వయస్యా, నాకును మనస్సులో ఇట్లుతోంచుచున్నది.

లే. తనదుగ్ధియరుచి మిఱుకనులఁ జెఱచి † కలిక నలమొగుల నిద్ది బలిబలి యని,

అబ్బురంబోయి కిరము లిట్టట్టు నూచెఁ, ద్రిజగతిలరామయి నీ తెఱవఁ జేసి. 325

* 'అహమలిఖలేతి'—To inform the king that the sweet maid whom he was so much admiring in portrait was near at hand and he might actually see her.

† పా. నలమొగుల నొకట నిధి బలిబలియనె.

సాగ—[అనూయతో సునంగతం గాంచి] సఖ, ఇదా నీవు తెచ్చినది క్ర
ఫలకము ? [అని పో నుంకించును.

రాజా—

చ. కనలనఁ జూడ్చి వైచెదవు గావుత భామిని, యట్టు లైననున్
330 గొన దది రూక్షభావము నకుంతితమా ననురక్తిపెంపునన్ ;
చను మెలమెల్ల, సంభ్రమము జార్చు, తడంబడె నేని పాదముల్,
ఘన మగునీనితంబ మిది కాంతరొ చెందు నమందభేదమున్.

రత్న

సునం—ప్రభూ, ఈమె ఎప్పుడూ అతికోపకత్తె. కనుక కొనచేయి చట్టుకొని
ఈమెతోపాన్ని తీర్పు.

335 రాజా—[అనందముతో] నీవుచెప్పినదిసరి. [సాకరికను కేలఁబట్టి స్పర్శసుఖము
నభినయించును]

విదూ—వయస్యా, నీకు ఈమె నిక్కంగా అపూర్వక్రిదారికింది.

రాజా—వయస్యఁడా, నిజముగా

క. క్రిడేవియ యగు నిజ మీ వైదలి, కేల్ పారిజాతవల్లవమ యగున్ ;

340 కాడేని యేల తొరుంగున్ స్వేదచ్ఛన్నమున నమృతకీరగణమున్.

రత్న

సునం—సఖ, నీవు ఇప్పుడు అదక్షిణురాలవుగా వున్నావు, ఈవిధంగా విలస
వారు చేయిబట్టివా కోరు మానవు.

సాగ—[అభ్యసూయతో] సునంగతా, ఇప్పుటికిన్ని, మానవా ?

రాజా—ప్రియా, సాగరికా, సఖజనముమీఁద చిరకోపము యుక్తము కాదు.

345 విదూ— ఏ మమ్మా, అకలిగొన్న బ్రహ్మణుడిలాగ కోపిస్తావు ?

సాగ—సఖ, నీతో నేను మాట లాడను.

రాజా—ఓసి కోపనురాతా, నమానగౌరవ లయిన సఖులయెడ నిది తగదు.

విదూ—హేహా ! నిశ్చయంగా ఈమె మరికత్తె, కోపకత్తె వాసవదత్త ?

[రాజా భయముతో సాగరికచేతిని వదలును.

350 సాగ—[సంభ్రమముతో] సునంగతా, ఇప్పుడేమి చేయుదును ?

సునం—ఈకదనీవాటికలోగా వెళ్లిపోదాము.

[అని సిమ్మ)మింతురు.

రాజా—[సార్వమునం బికించి, అశ్చర్యముతో] ఏదోయి డేవి వాసవదత్త ?

విదూ—అయ్యా, ఆమె యెక్కడనో నాకు తెలియదు. మరి నేను దీర్ఘ
వంలా ఈమె ఇం కొకవాసవదత్త అని చెప్పినాను.

[*కొమముడితో]

రాజా—నీ మూర్ఖుడా !

355

లే. దైవవశమున నెట్లొక తా దొరకేయు గాంత రత్నావళియు తోలె గభిరరాగ
కంతమున దార్పమున్న నాకరమునుండి దునీకిలం బడె నీదు తుందుడుకువలన. కళ

[అంకట వాసవదత్త కాంచనమాలయు ప్రవేశింతురు]

వాస.—ఓసి కాంచనమాలా, అర్జువుతుడు పెంచుకొన్న ఆ నవమాలిక ఇంకా
ఎంతదూరము ?

360

కాంచ.—ఇదుగో ఈయరిటియింటికి ఆవశట.

వాస.—అయితే దారి చూపు.

కాంచ.—ఇటు ఇటు భట్టిని. [అని చరిత్రమింతురు.

రాజా.—వయస్యా, ఇప్పుడు ప్రియశమును ఎక్కడ చూడ నగును ?

కాంచ.—భట్టిని, సమీపాన విలినవారిమాట వినుటకుతూవున్నది. కనుక నే నను
కొంటాను భట్టినినే ఎదురుచూస్తూవున్నా రని. మరి సమీపించు భట్టిని.

వాస.—[సమీపించి] జయం జయం అర్జువుతునికి.

రాజా.—[అవ్వారింది] వయస్యా, చిత్తఫలకము దాచియుంపుము.

[భీమాచతుడు గ్రహించి చంకలో పెట్టుకొనును.

వాస.—అర్జువుత్రా, ఫవహాలిక ననిచినదా ?

370

రాజా.—[అశ్చర్యముతో] దేవీ, నీవు విలంబించుచున్నందున మేము ముందుగా
వచ్చియు దానిని చూడకున్నాము. ఇప్పుడు రా, కలసియే పోయి చూడము.

వాస.—[చూచి] అర్జువుతుని ముఖదర్శనంచేకనే తెలిసినది నవమాలిక ననిచిన
దని. కనుక నే నక్కడికి వెళ్లును.

విదూ.—అమ్మ, అలైతే జయము మాకే గదా !

375

[అని చేతులు చాచి, నృత్యము చేసి, చంకలోనుండి వడిన
చిత్తఫలకముం గాంచి విహవముం తెందును.

[రాజా అవ్వారింది ప్రేరితో చూపుచు వసంకతుని ముఖమును చూచును.

విదూ.—[అవ్వారింది] ఓహోయి కోపగించకు. ఇందుకు నేను ఉత్తరము చెప్ప
నేర్తును.

380

కాంచ.—[ఫలకమును పుచ్చుకొని] భట్టిని, చూడు, ఇక్కడ చిత్తఫలకంలా
ఏమి లభింపజే యున్నదో.

వాస.—[చూచి నవ్వుకలము] ఇకదు అర్జువుతుడు, ఇది మరి సాగరిక. [ప్రకాశ
ముగా రాజును తాతినోపుచునుగా] అర్జువుత్రా, దీన్ని ఎవరు వ్రాసినారు ?

385 రాజా—[నవైలక్ష్యస్థితముతో, అపవారింది] వయస్యా, ఏమి చెప్పుదునోయి!
 విదూ—[అపవారింది] ఓయి చింతించకు. ఇందుకు ఉత్తరం నేను చెప్తాను
 [ప్రకాశము వానవదత్తనుగూర్చి] అమ్మా, వేరువిధంగా కలచకు ; ఎవ్వరుగాని కష్ట
 తాము వ్రాసుకోలేరని నేననగా విని ప్రియవయస్యకు తన చిత్తరువువ్రాతనేర్పును
 చూపినాడు.

390 రాజా—వనంకకుడు ఏమి చెప్పినాడో అదే వాస్తవము.

వాన—[ఫలకమును చూచి] అర్థపుత్రా, ఈమెకూడా ఇంకొకలేనీ బిడ్డను
 చిత్తరువులో నున్నదే ఇదేమి అర్థ వనంకకుని కిల్పనై పుణ్యమా ?

రాజా—[నవైలక్ష్యస్థితముతో] దేవి, వేటువిధముగా కంకింపకు. ఈ కన్యక
 నేను నామద్ధిచేత కల్పించివ్రాసినదే గాని పూర్వ మెప్పుడును నేను చూచినది గాదు.

395 విదూ—నిజము. నాజందెముసాక్షిగా చెప్తాను, ఇటువంటిదానిని మేము ముంద
 దెప్పుడును చూచినవారము గాము.

కాంచ—[అపవారింది] భట్టిని, ఒకవేళ ఇటువంటిది ఘనాక్షరంలాగ నరికడ
 నరికడపచ్చును. కనుక కొరము మాను.

వాన—[అపవారింది] ఓసి సరిహద్దుదయారాలా, ఇకనివంకరమాటలను ఎలాగ

400 ఇకడు వనంకకుడుగదా. [ప్రకాశము రాజానుగూర్చి] అర్థపుత్రా, నాకు మరి ఈచిత్త
 రువు చూడగా కలనొప్పి వచ్చివున్నది. మరి అర్థపుత్రుడు సుఖముండు గాక. [అని పో నుంకించును]

రాజా—[వస్త్రాంకమునం బట్టుకొని] దేవీ,

ర. *ననుగృహకాదుమా యనుట నాయ మె టయ్యెడిది సిన్క లేనిచో ?

405 బానరుప నింక నిట్లనుట పొచ్చెము నేనీలి నంచు నొప్పుదే ;

అనిన ననాగసుంధ నని, యాచలంతుక్ మృష యందు ; వేమి ప

ల్కిన నుచితంబో నే దెలియ లే కిట గుండెద బ్రాణనాయికా. కా

వాన—[నవనయముగా వస్త్రాంకమును లాగుకొనుచు] అర్థపుత్రా, వేరువిధంగా
 కలచకు, నిజంగానే నన్ను కలనొప్పి బాధిస్తూవున్నది. కనుక నేను వెళ్తాను.

410

[అని నిష్క్రమించును.]

* cr. తానొం ప్రత్యేక మయాపినర్ కృత మిత్త్యకై తతోమన్యనీ,
 నిర్దోషాహ మితి బ్రవీమి సహసా దృష్టవ్యుళిః కథం,
 క్షన్తవ్యం మయి నర్హమిత్త్యకైభవే దక్షిణ్యోయం విధి,
 కింవత్తు మమ యుక్తమిత్త్యనుగూణం దేవిత్వమేవా విక.

కర్తవ్యుళి

విదూ.—పీహోయి నియదృష్టము మంచిది! ఈ అకాలపు పెనుగాలి వానవదల్త నిన్ను తేమంగానే వదిలి వెళ్లింది.

రాజా.—నీ మూర్ఖుడా, సంతోషపడెద వేమి? పోవుటలో దేవి పైకి తెలియ నీకుండ మనస్సులో వహించిన దీర్ఘ కోపమును నీవు కనిపెట్టలేవైతివి. చూడు.

అ. *బొమల ముడిచికోనియు మొగము దద్దయు వాంచె,

415

వెడ నగియుఁ గటూక్తి నుడువదాయె,

అంతరశ్రు జడము నక్షిని విప్పుదు,

నెరపె గిన్నఁ జెలి వీసితే విడక.

౪౬

విదూ.—వెల్లినది దేవి వానవదల్త. నీ పెండుకు ఇక్కడ † అరణ్యరుదికం చేస్తూ పుటావు!

420

రాజా.—మూర్ఖుడా, దేవికోపమును నీవు కనవైతివి. కావున అన్నివిధములను చేపిస్తూ సాదనము చేపు ఇంక వే జుపాయమును కనలేకున్నాను. మఱి రా రమ్మ. దేవినీ లేర్చుటకు లోనికిటికి పోవుదము. [అని నిష్క్రమింతురు.

కదళిగృహ మనెడు ద్వితీయాంకము నమోక్షము.

ప్ర వేశ క క ము.

[అంకట మదగిక ప్రవేశించును.]

మదగిక.—[అకాశమున] కాకాంబికా, నీవు భర్తకాడ కాంచనమాలని చూచి నానా లేదా! [వెవి యొగ్గి విని] ఏమంటావు! ఆమె వచ్చి వెల్లి ఎంతో సేదయింది అంటావా అయితే ఆమెని ఇప్పుడు ఎక్కడ చూడగల్గును! [ఎదురకాంచి] ఏమి ఇదే 5 కాంచనమాల ఇక్కడికి వస్తూ వుంది. కనక ఈమెదగ్గికి వెళ్తును.

[అంకట కాంచనమాల ప్రవేశించును]

కాంచ.—[సోత్సాహముగా] బరే గట్టివాడవురా వసంజయడా, బరే. ఈ సుధి విగ్రహాదికలూ నీవు అమాత్యయోగంధరాయణ్ణి మించినావురా.

మద.—[చిరునవ్వుతో సమీపించి] ఒసే కాంచనమాలా, ఏమి చేకాడు వసంక 10 కడు నేడు, ఈవిధంగా అశణ్ణి క్లాపించడానికి!

* cf. భృగ్వల్గవకరోషి, రోదిషి. ప్రియ ౪ అం. 3 శ్లో.

† Literally also, as ఉద్యానము is also a నగ.

కాంచ—సే మదనికా, దీన్ని అడగడంచేత నీ కేమి ప్రయోజనం? నీవు ఈ రహస్యాన్ని దాచడానికి దంటవు గావు.

మద—ఎవరియెదలను చెప్ప నని దేవిపాదములమీద ఒట్టుపెట్టుకొంటాను.

15 కాంచ—అ టయితే విను మరి, చెప్తాను, నేడు రాజ్యహమునుంచి మరలి వెళ్లుతూ నేను చిత్రకాల ద్వారంలో వసంతకుడు సుసంగతతో ఆడుతున్నమాటలు విన్నాను.

మద—[కొతుకముతో] సఖీ, చెప్పు ఆమాటలు ఎటువంటివో.

కాంచ—వసంతకు డన్నమాట ఇది. అమ్మా సుసంగతా, ప్రియవయస్కుడికి 20 అబ్బన్నతో సాగరికకన్న వేరే కారణం లేదు. కనక ఈ విషయంలో ప్రతీకారాన్ని ఆలోచించు.

మద—అందుకు సుసంగత యే మన్నది ?

కాంచ—అంతట అది యీలాగన్నది.—‘నేడు దేవి చిత్రఫలకవృత్తాంతంచేత సుదేహబడి సాగరికని నాచేలి కప్పగిస్తూ, నాకు నేపథ్యాన్ని మూటకట్టి బహుమానంగా 25 ప్రసాదించినది ; ఆ నేపథ్యంతోనే సాగరికకి దేవీవేషము వేసి నేను కాంచనమాలవేషం వేసుకొని భర్తకడకు వస్తాము. నీవున్న ఈచిత్రకాల ద్వారాననే కనిపెట్టుకొని వుండ వలికింది. అంతట బండిగురివెందలేగలమండవంటా. ప్రభువునకు దానితో పంగమము కలగకుంది.’ అని.

మద—ఓసీ సుసంగతా, పరిజనవత్సలని దేవిని ఈవిధంగా వంచింది నీవు 30 చెడిపోతావే.

కాంచ—ఓసే మదనికా, ఇప్పుడు నీ వెక్కడికి వెళ్లుతున్నావు ?

మద—అన్నసకరీరు దైవప్రభువుయొక్క కుశలవృత్తాంతాన్ని తెలుసుకొని రత్నని నిన్ను దేవివంటితే వెళ్లి నీవురావడం ఆలస్యం అయిన దని దిగులాందినదై, ఆమె నీకడకే కనుక్కుని రత్నని నన్ను చంపినది.

35 కాంచ—దేవిమనస్సు మిక్కిలి తిన్ననిది. కనుకనే యిట్లు నమ్ముతుంది. [బుక్రమించి చూచి] ఏమి ! ప్రభువు ఈలాగ అన్నసకరామిషచేత మదనబాధను కమ్ముతూ దంకతోరణవలభిమీద కూర్చుండి ఉన్నాడు. రామరి ఈవృత్తాంతాన్ని దేవికి చెప్పదాం. [అని నిష్క్రమించుకుండు.]

ప్రతీకము నమాప్తము.

శ్రీ యాంక ము.

[అంతట మదనావస్థను నటించుచు రాజు ప్రవేశించును.]

రాజు—[ఉత్కంఠతో నిశ్చలించి]

చ. స్వరశిఖితావముక్ హృదయమా, సయిరింపుమ ; యిప్పు దీనికిన్
బరంగదు కాంతి, బలకయి వందురె దేల వృథా సదా యిటుల్ ? 5

పొరసియు నెట్లు కే నపుడు మూఁకుడ నై యిడనైతి నీపయిన్
దీరముగఁ జందనద్రవనుషీమముఁ దత్కరపంకజాతమున్. 82

అహో ఎంతయాశ్చర్యము ! అట్లే గదా—

లే. ప్రకృతిచేతను మన స్థిరము, మఱియు పీక్షణాగోచరము గుఱివెట్టి యేయ :
అట్టిదాని నాదుమనస్సు నెట్లు లేసె మారుఁ దొక్కుమిడినె యెల్ల నారసముల ! 84 10

[ఉత్కంఠ చూచి] ఓయి కుమమాయుధుడా,

చ. అలగులు చిత్తజాతునికి నై నె యటంచును, వాని కెందు ల
క్షురంబముఁబోంట్లసంఖ్యలనియున్, జగమందుఁ బ్రసిద్ధమెవ్వడున్
తలఁప విరుద్ధ మయ్యె నది దర్శక నీయెడ; నీవు పంచలం
గొలిపితి వొంటిఁ గామిజనుఁ గొట్టి యసుఖ్య శరీమఖంబులన్. 85 15

[అలాచించి] నేను, నిందుతోపమును లోలూన నదంచుకొన్న దేవికంటి కగ్గమయి
నయాదీసురాలు సాగరికకోసము ఎంత చింతింతునో అంత ఇట్టియవస్థకు పాలయిన నాతో
నము చింతించను. అట్లే—

చ. *ఎఱుగుదు రెల్లరుం దనదువృత్తము నంచు శిరంబు వాంచు ని
ద్రఱు తమలోనఁ బ్రకృతినఁ దన్ను గుఱించియె యంచు నుల్కెడున్ 20
పెఱకతలన్ సఖు ల్పొసినఁ బెల్లెగఁ బూను విలక్షణావముక్ ;

మఱిగెదు నిట్లుప్రాణసఖ మానసనిష్ఠభయంబు పెంపున్. 210

ప్రియావార్తను విచారించుటకై వసంతకుని పంపియున్నాను. ఏలతామనించు
చున్నాడు ?

[అంతట హృష్టుడు వసంతకుడు ప్రవేశించును] 25

వసంతకుడు—[సంతోషముతో] హీహీ ! ఓహోహో ! ఆశ్చర్య మాశ్చర్యం.
ఇప్పుడు నావల్ల ప్రియవచనం విసదంచేత నాప్రియపయస్కుడికి ఎంతహృదయానందము
కలగనుందో అంతఅనందము కాకాంబీరాజ్యము రావదంచేతకూడా కలగలే దని

* 'ప్రియా వర్తసాన్నిధి' An excellent stanza.

అనుకొంటాను. కనుక వెళ్లి ప్రియవయస్కుడికి తెస్తాను. [చరిత్రమించి చూచి] ఏమి! 30 ఇదుగో ప్రియవయస్కుడు ఈదిక్కునే చూస్తుఉండడం చూడగా నాకోసమే ఎదురు చూస్తూవున్నాడని తోస్తుంది. ఇకణ్ణి పమిపిస్తాను. [అని నవ్విపోయి] జయం జయం ప్రియవయస్కుడికి. వయస్య. నీఅదృష్టం పండింది ; నీకోరిక సిద్ధించింది.

రాజు—[హర్షముతో] వయస్య, ప్రియకు సాగరికకు కళలమా!

విదూ—[గర్వముతో] ఓహోయి, త్వరలో నీవే చూచి తెలుసుకొంటావు.

35 రాజు—[చరిత్రోపముతో] వయస్య, ప్రియను చూడనుగూడ చూచెదనా!

విదూ—[అహంకారముతో] ఓయి, ఎందుకు చూడవు, బృహస్పతిమధ్యదిభవాన్ని చూసినించేవాణ్ణి నేను నీకు చుంప్రినై ఉండగా!

రాజు—[నవ్వి] ఇది చిత్రముగాదు, నీప్రభావమునకు మిలి యొక్కడిది! చెప్పు మఱి, విస్తరముగా వివరణోరద. [విదూ—చెవిలో ఇట్లు ఇట్లు అని చెప్పును.

40 రాజు—[చరిత్రోపముతో] వయస్య, ఇదిగో నీకు సారితోషికము.

[అని చేతినుండి తినిచి కడియము నొసంగును.

విదూ—[కడియముం దాల్చి తన్ను తాం జూచి] ఈలా గగుగాక. శుద్ధ సువర్ణకడియముతో అలంకృత మైనయినాచేరిని ఇంటికి వెళ్లి నాభార్యకి చూపిస్తాను.

రాజు—[అతనిచేయి పట్టుకొని పోనీక ఆఁపుచు] మిత్రమా, తర్వాత జాత్రు 45 దువుగాని, ఇంకను బంగలు ఎంతమాత్రము కేషించియున్నదో కనుంగొనుము.

విదూ—[చరిత్రమించి చూచి సంతోషముతో] ఓయి, చూడు చూడు. మిక్కుటంపుటనురాగము తనహృదయాన్ని ఈదుస్తూవుండగా ఇదుగో వేయిపెల్లల భగవానుని సంధ్యావధువు వీర్పించినసంకేతస్థానానికి బోరె అస్తాద్రిశిభరపు అడవికిపోతూవున్నాడు.

రాజు—[చూచి హర్షముతో] మిత్రుడా చక్కగా కనుంగొంటిని. బంగలు

50 ముగిసినది. అట్లేగదా—

చ. అరద మి దేశ చక్రము మహాధ్వము లొకమితంబు దాటియొక

సరసన వేకువకొ మరల సాగ నశక్త ము టన్న చింత నాకొ

తర మిడి నంజ త్రొక్కినగం దక్కిన రక్కు రె వైడియాకు తా

కోరిమరుచక్రము నడపు చర్మదు నిల్పెను పక్షిమాదిరై.

55 మఱియు,

తే. ననుయ మిది నాకుఁ బద్మాక్షి, చనంగలయు, నిద్రితను నిన్ను మేల్కొల్పు నేనెవర్లు;

ఇట్లని ప్రమాణ మొనరించునట్లుతోచు, నీనస్తమస్తకమునఁ గర్పింపి మో. ౫౦

* Cf. "శిలమెట్టున్నానమట్టు శిశువునిట్టు" "

మఱి లేవు. అమాధలీతా మండలమునకే సోయి ప్రియతమా నంకేతనమయమును నిరీక్షించుచుండము,

విదూ—సోభనముగా చలికినావు. [అని లేచి, చూచి] వయస్యుడా, చూడు 60 చూడు. ఇదుగో దీకటిమొక్షము వలచుని వనరాజిన్ని వేశాన్ని దట్టముచేస్తూ, దట్టంగా బురదలు ధరించడంచేత వాస్తవంకంటే ఎక్కువబలుపుగా కనబడుతూవుండే ఆదవిందుల యొక్కాను ఆదవిదున్నలయొక్కాను కారునలుపుతో దిక్కుల నన్నిటిని కనబడకుండా చేస్తూ, వ్యాపిస్తూ వున్నది.

రాజా—[వ్రాన్ ముతో, కలయం దిలకించి] వయస్యా, చక్కగా కంటివి. అట్లే 65 సుమా,—

లే. క్రమ్యం దొలఁ దూర్పునే, లాఁతికడను బిదవ, ముంచు నొయ్యన గిరికరుపురభివలను, బలుపు గొని మాపు జనులదృక్పలము వెనుక, హరిగళద్యుతిఁ గెరలు మోహరపుటిరులు.

మఱి దారి చూపు.

విదూ—రావయ్యా, రా ప్రియవయస్యుడా.

[బ్రాకమింతురు. 70

విదూ—[నిరుపించి] వయస్యుడా ఇదే మకరందోద్యానం, దగ్గిరనే వుంది, ప్లాటానాశ్శించేక ఒకటి ఓకటిమందగా వుంది. మరి యిందులో దారి యేలాగ అగ కడుతుంది !

రాజా—[గంధము నాన్ముణించి] వయస్యుడా, ముందు నడువుము. ఇట దారి మనకు చక్కగా తెలిసిపట్టేదే గదా. అట్లే—

75

మ. ఇది సంపెంగలవాటి, యాయదియె యావృద్ధ్యంపునిగండి, యా

యది జీ దైవకదంబపాలి, యిది సుమ్మా పాటలూరుక్తి; యి

ట్లదితామ్ర కవిభిన్న గంధములచే సురీప్తము ల్లుద్దగాఁ,

బదనిక వృక్షముగా నెఱింగిలె దమోద్వేగగుణ్యసంఘాదికా.

౫౪

[బ్రాకమింతురు. 80

విదూ—ఓయి, ఇది మకరందపానంచేక మత్తెక్కిన లేంట్లు వాలడంచేత కిందికి రాలతూవున్న పొగడపువ్వులబుడమకొన్ని దళదిక్కులకు నెలుపుతూవున్నది, మృదువైన చచ్చూతోటిన్ని మనశ్శిలలతోటిన్ని కట్టిన రాకట్టమిది యీ నడకలో మన యడుగులకి సుఖం గలిగిస్తూ వున్నది, మాధవీలతామండలం. ఇందు ప్రవేశించాము గదా. ఇక్కడనే నీవు కూర్చో, నేను వెళ్లి దేవివేషము పేసుకొనివున్న పొగరికి వలములో తోడ్కొనిరికి వస్తాను.

రాజా—వయస్యుడా, అటయన త్వరచేడుము.

విదూ—వయస్యుడా, ఈ క్షలంపడకు. ఇదుగో వస్తున్నాను. [నిష్క్రమించును.

రాజు—అందాక నేనును పచ్చలరాతిన్నియపై గూర్చుండి ప్రియానంకేత నను

90 యమును నిరీక్షించుచుండెద. [కూర్చుండి సచింతముగా] అహో! కామిజనునికి తన యిట్లా లికూటమిని పరిభవించువానికి స్తోత్రచెలవమీద ఏమో పక్షపాతము! అట్లేగదా, చ. దయితుముఖంబు శ్రేమవిశదం బగుచూపునఁ జూడ దల్కనన్,

హాయలగ నిక్కజన్నుగవ నొత్తదు కంఠముఁగొనించుచోన్,

నయమునఁ జిక్కఁ బట్టినను న స్తన ని మ్మని పల్క మాటి, కి

95 ట్లయినను నిశ్చితస్థలము నందినకామిని ప్రితిఁ బెంచెడిన్.

గౌగ

ఏమి! వసంతకుడు ఆలసించుచున్నాడే! ఈవృత్తాంత మే మయిన దేవికి వానవ దశ్రమ ఎఱుకవడి యుండునా!

[అంతట వానవదశ్రయ కాంచనమాలయు ప్రవేశింతురు]

వాసు—చిన్న కాంచనమాలా, నిజమేనా నావేషముధరించి సాగరిక ఆర్యపుత్రుణ్ణి

100 ఆభినయింతు దన్నమాట?

కాంచ—కాకపోలే భట్టినికి నివేదించునా? కాక, చిత్రకాలికాద్వారముందు

కూర్చున్నవిదూచుకుడే నీకు తార్కాణ మగును.

వాసు—ఆటయిలే అక్కడికే వెళ్దాము. . .

కాంచ—రా భట్టిని రా.

పరిక్రమింతురు.

105 [అంతట కూర్చున్నవాడు ముసుఁగిడిగొన్నవాడు వసంతకుడు ప్రవేశించును.]

విదూ—[చెవియొగ్గి] చిత్రకాలికాద్వారాన అడుగులచప్పుడు వినబడుతూ వుంది, కనక సాగరిక వచ్చిందని తలస్తాను.

కాంచ—భట్టిని, ఇదే ఆచిత్రకాల, ఇందులో ప్రవేశించి వుండు, నేనున్న వసంతకుడికి నన్ను చేస్తాను. [అని చిటిక వైచును.

110 విదూ—[హాముతో సమాపించి చిలునవ్వుతో] నుగుగతా, నీవు సరిగావేసు కొన్నావే కాంచనమాలవేషాన్ని! మరి సాగరిక ఏదీ!

కాంచ—[ప్రేతితో చూపుచు] ఇదుగో.

విదూ—[హాచి ఆశ్చర్యముతో] ఈమె క్షుంఠంగా దేవి వానవదశ్రే.

వాసు—[అనంకతో అక్షగతము] ఏమి మీరు నన్ను ఆనవాలుపట్టినాడే! కనక

115 కదలిరానా.

[అని పో నుంకించును.

* 'దృష్ట్యే.'—Darkness thinned very much by the brightness of the east, as the moon is just about to rise.

విదూ—అమ్మా, సాగరికా, ఇటు రావమ్మా.

[వాసవదత్త నవ్వి కాంచనమాలను చూచును.]

కాంచ—[అపవారించి ప్రేమతో విదూషకుని దెదరించుచు] హతాశుడా, ఈమాట మరచకు.

విదూ—శ్వరగా వద, శ్వరగా వద, సాగరికా. ఇడుగో తూర్పుదిక్కున చం120 ద్రుడు ఉదయిస్తున్నాడు.

వాస—[సంక్రమముతో అపవారించి] స్వామీ, మృగలాంఛనుడా. నీకు నను స్కారము రపంతోపు నీదేహమును మఱుగున ఉంచు, తలలోపల ఇకని భావాను బంధాన్ని చూస్తాను గాక. [అందఱు పరిక్రమింతురు.]

రాజా—[ఉత్కంఠతో అర్చకము] ప్రియాసమాగమము సమాసన్న పై125 యున్నను ఏమి యిది నామనస్సు మిక్కిలి ఉత్తలపడుచున్నది. హాకేమి!

లే. *ఇంచువిల్చినశిఖ తొల్ల సేవ దట్టు లెట్టు లేచునో పొందునమీచ మగుడు, కారున న్నికటోదకాగమము దినము పుటము వెట్టెడుఁ గాదెయభూర్భగరికము. ౫౬

విదూ—[విని] అమ్మా సాగరికా, ఇడుగో ప్రియవయస్కుడు నిన్నేగురించి భాగి గొని తాళలేక యీలాగ వలకుతూవున్నాడు. కనక నీ విట వుండు. నీవు వచ్చినా వని130 ప్రియవయస్కుడితో చెప్పి వస్తాను. [వాసవదత్త కిరణిసంజ్ఞ నొసఁగుచున్నది.]

విదూ—[రాజాను దఱిసి] వయస్యా, ఆహా నీవు వర్ధిల్లుతున్నావు. ఇడుగో నేను పొగిరికను తెచ్చినాను.

రాజా—[హర్షముతో కటాలన లేచి] ఏదీ ఎక్కడ ఎక్కడ!

విదూ—[భ్రుసంజ్ఞ తోఁగూడ] ఇడుగో.

135

రాజా—ప్రియా సాగరికా,

మ. అమృతాంశుండు మొగంబు, కల్వలు కనుల, హస్తంబులంభోజముల్;

విమలారుల్ కదలొదంబులు, చినాభిఖ్యంబు లొ లె హువుల్;

రమణీ, న్నదకరాఖిలాంగకపు, హరహరబాగాగ్ని చే

గమలం గ్రాసిన నాదుగాత్రములకాక గ్లాఱిట చూపువే

౫౭140

వాస—[బాష్పములతో అపవారించి] కాంచనమాలా, తలగు అర్కపుత్రుడు వ్యయంగా కలంతున్నాడు. మళ్లీ నాతో రేలాగ మాట్లాడుతాడో! ఆహా ఏ మాశ్చర్యము!

* ౯౯ స్వరసిన తాపహతు నిర్వ్యాసయితా సవినమతాకాక

దివస ఇతాశ్రకాకు శ్రవాక్షయే కవలకన్య.

కాంచ—[అవవారింది] భట్టిని, ఈలాగే ఇది. సాహసీకు-లయినపురుషులు
145వీడు చేయరు!

విదూ—అమ్మా సాగరికా, ఎందుకు విశ్వాసము వహించి ప్రియవయస్కుణ్ణి కలక
రించవు? ఎప్పుటికిన్ని నిశ్చలమైన యైనయావాసవదత్తాదేవి పలికే దుర్బలచాలచేత ఈయన
చెవులు వేదెక్కిపోయినవి, నీ మధురవచనోపన్యాసము వాటికి సుఖ మొసగుగాక.

వాస—[అవవారింది సరోవస్థితముగా] ఒసే కాంచనమాలా, నేను ఇటువంటి
150దానను చేదులు పల్కిదానను, ఆర్య*వసంతుకుడై లే ప్రియంపదుడు.

కాంచ—[అవవారింది, ప్రేమతో బెడరించుచు] హతాశుడా, ఈమాట
మరవకు.

విదూ—[చూచి] వయస్కుడా. చూడు చూడు, ఇదుగో కోపగించినకామిని
చెక్కిలితో సమానుడై మృగలాంఛనభగవానుడు కూర్చుదిక్కును వెలిగించుచు ఉద
155యించినాడు.

రాజా—[చూచి సస్పృహముగా] ప్రియా, చూడు చూడు.

క. తన కాంతి స్థైర్య నీయాననము హరింపంగ, రజనినాయకుడు బదుల్.

దానరింప నెక్కి +గిరిజానల, గను మదె నీమ్రైల, సూర్యకరణ దపించుక. గుర
ప్రియరో, ఈకడ పడతెంచుచు తనజడతనమును ప్రకటించుకొన్నాడు
160సుమా. ఎట్లనగా,

మ. నయనానందకరుండు గాండో, యరవిందశ్రీని ఖండింకండో,
నయనాంలేక్షణమాత్ర దర్శకునికి సామ్రాజ్యముం గూర్చండో,
ప్రియకందర్పాడు నీముఖేందుఁ డుఁడ, దా వేటిందుఁ డుపొంగునే!
స్వయమేనికొ నుభచేతఁ, మార్గ మది నీసారోవర్ధింబునకొ. గుర

* వసన్త—She does not like to utter the name of her rival
సాగరికా.

†, 'తెలఁగిరి'—నారదీయ—

'శివస్య నన్నిధానేవ సూర్యాగ్నిస్త్విర్యా గురోరసి,
దీగస్య బులితస్యాపి జహర్మ త్రకస్యలే.
గృహే జంఘ నమందివ్యాత్, శోషే కళగుణంభవత్,
నద్యాం కళమహాన్రంస్యా తనస్తంశివమ్నిధా.
నముద్రతీరే చ గిరా వ్రాజే దేవాయుషుచ,
త్రుణ్యాక సేషుగర్భేషు జహి శోటిగుణా భవన్.'

వాస—[రోషముతో మేల్కొలుపుకొని] అధ్యపుత్రా, నిజంగా నేను సాగరికను! 165
గాను, నీహృదయాన్ని నీవు సాగరికమిది వేసివేసిన నీకు పర్యమూ సాగరికావయం
గానే కనబడుతూ వున్నది.

రాజా—[చూచి వైలక్ష్యముతో అవ్వారింది] అక్కా! అక్కటా! కట్టా!
ఏమీ చేసి వాసవదత్త! ఇయ్యమిదా, ఇదేమి!

విదూ—[విషాదముతో] వయస్యా, మరి వేరే మున్నది. ఇది మనకు ప్రాణ! 170
సందేహకరముగా వచ్చినది.

రాజా—[కూర్చుండి కోపాగ్రస్థుడై] ప్రియా, వాసవదత్తా, మన్నింపు మన్నింపు.

వాస—[అశనియెదురుగా కన్నీళ్లు కార్చుచు] అధ్యపుత్రా, అలాగనకు, ఈయన
రాలు వేటకతెపా లయినది.

విదూ—[అశ్చర్యంతో] ఇందులకు ఇప్పుడు ఏమి చేయుదును? కానీ, ఇట్లు! 175
అందునగాక. [ప్రకాశము] అయ్యో, నీవు మహానుభావురాలవు. కనుక ప్రియవయస్కుడి
యీ యొక యవరాధమును మన్నించు.

వాస—అర్యా, వసంతకా, మరి తొలికూటమిలో విఘ్నము చేసి నేనే ఈయనకు
అవరాధము చేసితిని, ఈయన నాకు చేయలేదు.

రాజా—ఇట్లు నాదోషము ప్రత్యక్షమై యుండగా నేనేమి వచింతును! 180
అయినప్పటికీ విన్నవించెదను—

లే. చేవి, నీపదములకొంపు నే వెల్లార్చు, లాక్షికము నాశిరముచే విలక్షనులని;

అన్యకశీయందుఁ గోఁగ్రహణజురము, గెడవుదును నీకు నాకయి గృహ గలగిన. ౨౦

[అని పాదముల వ్రాలెను.

వాస—[చేతితో వారింపుచు] అధ్యపుత్రా, లే లే, అధ్యపుత్రుని యిటువంటి! 185
హృదయాన్ని యెరిగియు మళ్లీ కోపించునది లజ్జ లేనిది గదా. కనక అధ్యపుత్రా, నీవు
సుఖ ముందు, నేను వెళ్తాను. [అని పో నుద్యమించును.

కాంచ—భట్టిని, మన్నించు. తలాగ పాదాలలో పడినమహారాజును వదిలి
వెళ్తే నీవు అవశ్యం పక్కాల్తాచు చేత దుఃఖపడతావు.

వాస—పోవే మిథిహీనురాలా; యిక్కడపక్కాల్తావాని కేమికారణ మున్నది! 190
చాలు, వెళ్తాం రా. [విష్కృమించును.

రాజా—చేనీ, మన్నింపు మన్నింపు. (“చేవి, నీపదముల” ఇత్యాది కురల
పదించును.)

విదూ—లేకొయి లే, ఆటం పెట్టింది చేవి వాసవదత్త.

195 రాజా—[మొగమెత్తి] ఏమి! ప్రసాదము కేయకము పోయినది దేవి!

విదూ—ప్రసాదం చేయలే దంటా వెమి! ఇప్పుటికిన్ని అశుభకరీయలంగా వున్నాము గామా!

రాజా—ఓ మూర్ఖుడా, ఏమి ఇట్లు నన్ను హేళనము చేసెదవు? ఈ యన ర్థము నీవలననే సంభవించి డి. ఎట్లన,

200 చ. * ప్రణయబహుకృతిఁ భవబుధురరాగము గల్గి నావయి
గని యిట నాకువాళము నకల్పితపూర్వము, టిచ్చపాటు గాక,
దనువు దొరంగ కున్నె బయితామణి మానిని? యేమి సెప్పుదుక,
ఘన మగు ప్రేమలో స్థలికకంబును దున్ననా మాట ప్రోత్తయే?

ఉ

విదూ—ఓయి, దేవి కోపము చెందినది, ఏమి చేయునో తెలియదు. మరి సాగ

205 రిక ఇక ప్రాణాన్ని భరించడం దుష్కర మని నే ననుకొంటాను.

రాజా—వయస్యుడా నేనును అట్లే తలంచుచున్నాను. హా! ప్రేయసీ! సాగ రికా!

[అంతట వానవదత్తావేషధారిణి సాగరిక ప్రవేశించును.]

సాగ—[ఉద్వేగముతో] ఈదేవీవేషంతో ఈసంగీతకాలనుంచి వెడలివస్తూవున్న

210 నన్ను నాపుణ్యాన ఎవరున్ను చూడరేరి. మరియిక్కడ నే నేమి చేయుదును?

[అని కన్నీళ్లు విడుచుచు చింతిల్లును.

విదూ—ఏమోయి, మూఢుడిలాగ నిల్చిపోయినావు! ఇందు కేమయివా ప్రతి కార మలోచించు.

రాజా—వయస్యుడా అదే ఆలోచించుచున్నాను. దేవిని ప్రసన్నురాలని 215 చేయుటకన్న వేఱుపాయము కనబడదు. రా, అక్కడికి పోదము. [పరిక్రమింతురు.

సాగ—[కన్నీళ్లలో నవ్వి] ఇప్పుడు స్వయంగానే ఉరిబొమ్మని ప్రాణము విడ వడం వేలు. ఆలాగే చేస్తాను. సంకేతవృత్తాంతము తెలిసిపోయినయిప్పుడు సుసంగతవలె దేవీచేత అవమానపడి బ్రతివుండడం సరిగాదు. కనక ఆశోకవృక్షముకింద నాయీయివ్వం నురవేర్చుకొంటాను!

[అని పరిక్రమించును.

220 విదూ—[విని] ఉండవోయి ఉండు అడుగులచప్పుడు వినబడుతూవుంది. ఇకనేక దేవియే బాధాత్మకము లొంది మళ్ళీ వచ్చినా వచ్చునని అనుకొంటాను.

* ఈ మన్నేప్రియావృకమునాస్తస్యాః ప్రతిపాకలక్ష్య సంసేవావ ఏనం ప్రణయవతీసా నహోక్యము చేక్షితుం ఖుషితా.

హా.

రాజా—మయ్యుడా మహామథావురాలు నమి దేవి, ఒకవేళ అట్లే చేసినను చేయును, కావున కర్మరగా కనుంగొనుము.

విదూ—నీయ్యాన్.

[అని చిక్కి మించును.

సాగ—[సమీపించి] కనుక ఈ బండిగురిపెందలీగతో ఈ ఆలోకవృక్షములా²²⁵ ఉరిగిసుకొని ప్రాణము వదులుతాను. [అని లీగతో వ్రాడుచేసికొనుచు] అయ్యో నాయీ నా! అయ్యో అమ్మా! నే నిక్కడు ఆశ్రయం పై మందభంగ్యుని వడిసిపోతున్నాను.

[అని మెడకు లీగయ్యరిం దగిలించుకొనును.

విదూ—[చూచి] ఎవ రీమె? ఏమి వానవదత్తాదేవియే! [సంభ్రమముతో దిగ్గరిగా] వయస్య, కావలీయి కావు. ఇదగో దేవి వానవదత్త ఉరిపోసుకొని ప్రాణము²³⁰ వదులుతూ వున్నది!

రాజా—[సంభ్రమముతో సమీపించి] వయస్య, ఏదీ ఏదీ!

విదూ—ఇదగో ఇక్కడ.

రాజా—[మెడనుండి ఉరిం దిదియుచు] సీసి సాహసకారిణీ, ఏమి యాయకార్యము చేసెదవు?

235

లే. కంఠగళ మయ్యో ప్రాణంబు కలికి నాకు, నీకు బాళంబు కంఠనన్నిహిత మగుదు;

అవకాశస్వార్థ మగుట నీయత్న మిట్లు, వదిలు మీసాహసంబును ప్రాణదయలే!

సాగ—[రాజాను చూచి] అహో! ఏమి ప్రభువే! [హర్షముతో అక్కగళము] నిజముగా ఈయన్ని చూడగానే నాకు మళ్ళీ ప్రాణంమీద ఆశ కలుగుతూవుంది. కాశేమి! ఈయన్ని చూచి భయ్యరాలైన సుఖంగా ఉరిపోసుకొని ప్రాణం వదులుతాను²⁴⁰ [ప్రకాశము] నన్ను వదులు ప్రభూ, నన్ను వదులు. వరాధీను రాలెనిగదా నేను! నాకు మరలానికి ఇటువంటి సమయము మళ్ళీ దొరకదు. నీవున్న దేవియెడల అవలాధివి గాక ఉండువు. [అని మరల మెడకు పాళమును తగిలించుకొన నుంకించును.

రాజా—[చూచి హర్షముతో] ఏమి వాప్రియ సాగరికయా! [అని కంఠము నుండి పాళమును తివిదికైచి]

245

మాటని. శివుడుము విదుము గోలా వెళ్ళియూసాహసంబుకో;

విదుము విదుము దీనికో వేలతాపాళకంబుకో;

వడి దధరనవాదేంబు నిల్వకో మధాంగీ

వడి నిదు ముఖకన్నీ బాహుపాళంబు నాకుకో.

250

శివుడును విదుము గోలా వెళ్ళియూసాహసంబుకో నాకుకో. 'నఖం నఖంబాణి...'

కాకు నల. 'విరువిరుమవ హేమ ముఖాహామముఖా' రత్నా.

250 [అని బాహుపాశమును తివించి తనకంఠంబున నుంచుకొని స్వర్ణముఖము నభివ
యించి విదూషకుండుగూర్చి] సఖుండా, ఇది మేఘములేనివృష్టి.

విదూ.—ఓహో! అలాగే యిది, అకాలపుసుడిగాలి యై వానవదత్తాదేవి
రాకుంటే.

[అంతట వానవదత్తయు కాంచనమాలయు ప్రవేశింతురు.]

255 వాన.—ఓసే కాంచనమాలా, అలాగునపాదాల్లో బడిన ఆర్యపుత్రుణ్ణి ధిక్కరించి
రావడంచేత నేను మిక్కిలి నిష్ఠురంగా ప్రవర్తించితిని. అందుచేత ఇప్పుడు వెళ్లి స్వయం
గానే ఆర్యపుత్రుణ్ణి ఊరడిస్తాను.

కాంచ.—దేవి తప్పు యీలాగ చెప్పగలవారు మరెవ్వరున్నారు! అతడే దుష్ట
సుడు కావడం మేలుగాని, దేవి కఠినురాలు కాగుండదు. మరి రా దేవీ, రా.

260 [చరిత్రమింతురు.

రాజా.—ఓసి బేలా, ఏమి ఇప్పుడును నీవు ఉపేక్షచేత నా మనోరథమును
విఫలము చేయుచున్నావు?

కాంచ.—[చెవి యొగ్గి] భట్టిని. ఈచెంతనే ప్రభువు మాటలాడుతూవుండడం
చూడగా నాకు తోస్తన్నది నిన్నే ఓదార్చడానికి వస్తున్నాడని. కనక భట్టినిసమీపించు.

265 వాన.—[హర్షముతో] ఆయనను కనబడకుండా వెనుకైపు వెళ్లి కంఠము కొని
లించుకొని ప్రసాదించ జేస్తాను.

విదూ.—అమ్మా సాగరికా, భయము మాని ప్రియవయస్కుణ్ణి చలకరించు.

వాన.—[విని విహసముతో] కాంచనమాలా, ఏమి! సాగరికకూడా ఇక్కడనే
ఉన్నది! కనుక విందుముకాక తర్వాత సమీపిస్తాను. [అని అట్లు చేయును.

270 సాగ.—ప్రభూ ఎందును ఈకపట*దాక్షిణ్యము? నీకు ప్రాణముకంటె ప్రియ
మైన దేవియెడల వట్టి యెందును అపరాధి వవుతావు?

రాజా.—ఓసి ఆన్యోశము చూచుచున్నావు. ఎట్లునగా,

ఉ. ఊరుపులకొ ఘనస్తనము లుద్ధివిడికొ వడకకొ వడంకిలికొ,

చేరక బొమ్మ లంఘులను జేరిలి, మానికె దియ్యక బల్కిరికొ;

275 అనఁగా దేవి కేక గులజతార్హతక జేసెడి నేనమాత్ర మాక,

సూనిమినో రసోద్ధరముక, స్రచ్చిలి నీయెడనే తలొదరి.

వాన.—[సమీపించి రోషముతో] ఆర్యపుత్రా, ఇది తగును! ఆర్యపుత్రా, ఇది
తగును!

*దాక్షిణ్యన-In the నాటక of కపటలా, మోవికా, ప్రియవర్ధకా,
కమలిని, కర్ణునందరి, కర్నూరమహారాజు,—the నాయక is దక్షిణ.

రాజా—శ్రీమంచి వైలక్ష్యమలో శ్రీదేవీ, శారదామూ లేకుంట నన్ను నిరసించుట
 నరగాదు. నీవే అమ్మనీ దేవసాచ్యకృమచేత మోసపోయి నే నిక్కడికి వచ్చితిని. శాశ్వతముగ
 ఉండమింపుము. [అని పాదముల న్దాలును.

వాస—[రోషమతో] అబ్బలరా, నేలే. ఏ యిప్పుడిప్పుడు ననాగినికాతబిర
దొన నేవచీత దుఃఖ మనుభవింపు!

రాజు.—[స్వగళము] ఆహా! దీనినికూడ జేచి విప్పలే! కావున ఎల్ల విధములను జేర్చుచునాచరించు నుచున్న నిరాశుడను నీని. [అని యోముఖుడై యుండును. 285]

నిదూ—అమ్మా, నీవే కనిబోతున్నావని గ్రామం వదలుతూ వస్తానని మే
 పొవ్వముచేసే మోసపోతే నేను గ్రామం వదలుతూ వస్తానని ఇక్కడితో తోడ్కొని వచ్చినాను.
 నామాట నవ్వేదే చూచుకో ఈ పని సీరి. [జనల తాపాశ్రమము చూపును]

వాస:-[క్రొడముతో] ఒకే కాంచనమాలా, ఈ లతాపాశముతోనే కట్టి యీ
 బాజీ వట్టగో. ఈదుగ్గునయివు కన్నులు ముందర నడిపించు. 290

3. గణన. - దేశ గణన యొక్క ప్రతాపావళిలో పంచవర్ణ నియమము కట్టి, కొట్టెను. మాతాకు ధా. నియమములనుకొని గణనము నున్నది. సేవిదుర్గించనములచేత చెల్లరా చున్నది. దక్షిణ వచ్చాచి తిరుగుటకు కొంత కొంత. - 1937, సున్నము ముందరుదువు.

సా. - [స్వగళవం] పుణ్యము చేసినా నీ నాకు నాలుచ్చక్ర కారము మరలించ
డాసికూడా. హరి ది గాయెయి. • 295

విదూ—[విమోచమతో] ఏయన్యదా, దేవిగారిచేఱు మృగి చెందేవన్ను
తలచుకో. [అని రాజును చూచును]

గొడవ దొడ్ల రాజును చూచుచు, సాగరికము వసుంధరుని
గొనె, కాంచనమాలతో-గూడ సిక్కిరిమించును.

రాజా—[భేదమతో] కలకలం! కలకలం!
మ. తలఁ గన్ జేచి ముఖంబు బెదిరి పుణ్యంబున న్ని స్త్రీలం ;

మ. తలఁగఁగై ధీమతాబంధు బోధిదపుఁగాంతాన న్ని స్థాపింఁ ;

బలగోష్ఠి ఓ దో నా గక నిర్వర్ణాల్ని యయ్యో వేణ్ ;

అలాగే మరొకటి; యిది పోలీసుల దుర్మర్యాదలను గూర్చినది.

కలుగు దే తిని ముచ్చెళ్ళ మునిగి;యింకంగందునోనిచ్చుకో!

మణి యిచ్చును ఇక్కడ నుండి నేమి క్రయోజనము? దేనినే ప్రవక్షును చేయును? 305
 పక్షి లోగిటికే వచ్చెదను. [100దశ. నిమిషములకు.

సంకేత మనుక్యరీయాంకము సమాప్తము.

2000-01-01

*Does the king think that ~~we~~ has not heard ~~you~~ (amongst) etc.? Yes, see the king's next speech.

ప్రవేశకము.

[అంతట రత్నమాలం గేలఁ గొని సభాష్ట సుసంగత ప్రవేశించును.]

సుసం.—[సకరుణముగా నిశ్చయించి] అయ్యో శ్రీయస్థి సాగరికా, అయ్యో లజ్జాశీలా, హా సభిజనవత్సలా, అయ్యో ఉదారశీలా, హా సౌమ్యదగ్ధనా, * ఎక్కడికి 5 వెళ్లి నావు? నాకు బదులు కలకవే. [అని యెడ్చును. ఉర్ధ్వము చూచి నిశ్చయించి] అయ్యో హాశవిధి! కరుణాహీనుడా! అటువంటి ఆ అరుదైన సౌందర్యంలో సృజించిన వాడవు ఎందుకోస మని ఇటువంటి అవస్థపాలు చేసినావు. అందువల్లగదా, శ్రీయస్థి ప్రాణంమీద ఆశ వదులుకొని ఈరత్నమాలని ఎవడైనా బ్రాహ్మణిచేత పెట్టు మని చెప్పి నావేళ నుంచినది. మఱి అందుకోసము ఎవరినైనా ఒకబ్రాహ్మణి వెదురుతాను. [నేత్రస్థము 10 వైపు చూచి] అహ! ఏమి! ఇదుగో బ్రాహ్మణు వసంతకయ్య, యిక్కడికి వస్తున్నాడు, ఈయనకే ఇస్తాను.

[అంతట హృష్టుఁడు వసంతకుఁడు ప్రవేశించును.]

వసం.—హీనా బలిబలి శ్రీయవయస్కుడు అలక తీర్చగా, దేవి వాసవదత్త మహా క్షురాలు ఇచ్చుదు నన్ను చెఱునుండి విడిచించి శనచేతులతో తానే పెట్టినమోదకాలని 15 లద్దికాలని కడుపునిండా తినిపించినది. మరిన్ని, ఈ పట్టువలిపాలటోడున్నా ఈ కర్ణా భరణాలనున్న ఇచ్చినది. మని వెళ్లి శ్రీయవయస్కుణ్ణి చూస్తాను.

[అని పరిక్రమించును.]

సుసం.—[నిడ్చుచ తటాలున సమీపించి] వసంతకయ్యా, నీవు ఒక్క నిమిషం నిల.

20 విదూ.—[చూచి] ఏమి సుసంగతా, సుసంగతా, ఏడుస్తున్నావేమి? సాగరికకి ఏమయిన ఆపాయం కలిగిందా?

సుసం.—వసంతకయ్యా, చెప్తాను విను. పాపము! దాన్ని దేలి ఉజ్జయినికి పంపి నట్లు ప్రవాహ కల్పించి అర్ధరాత్రి వేళప్పుడు, ఎక్కడికో తెలియదు, తీరికొని పోయింది.

విదూ.—[ఊడ్చిగముతో] అయ్యో సాగరికమ్మా! అసాధారణసౌందర్యోభికు 25 రాలా, హమ్మదుభ్రాషిణి, ఎక్కడున్నావు? నాకు బదులు కలకు. నీమీద తొత్తిగా కనికరు లేక దేవి ఈలాగ చేసింది!

సుసం.—వసంతకయ్యా, చెరి ప్రాణంమీద ఆశ వదులుకొని ఈరత్నమాలని

*వనంశకయ్యచేతులూ ఆర్పించ మని నాచేతి కేచ్చింది. కనుక దీన్ని పుచ్చుకోవయ్యా.

విదూ—[నబాపము నకరణము చెవులు మూసికొని] సునంగతా, ఇటువంటి యాప్రస్తావనలూ దీన్ని పుచ్చుకోవడానికి నాకు చేయి యేలాగు అడుతుంది! 30

[ఇరువురు నెద్దరిం.

సునం—[అంజు కూర్చి] అయ్యా ఆమెకే ఆమగ్రహం చెయ్యడంగా దీన్ని పుచ్చుకో.

విదూ—[చింతించి] అలాగే కానీ, లేదనితో సాగరిక విరుహపీడితుడికి ప్రియ వయస్కుడికి వినోదం కలుగజేస్తాను. 35

[సునంగిల వనంశకునిచేత నిన్నుమాల మంచును.

విదూ—[గ్రహించి చూచి అశ్చర్యముతో] సునంగతా, ఇటువంటి యాచనలం కారం సాగరిక? ఏలాగ చెప్పింది?

సునం—అయ్యా, నేనే ఆమెని కుతూహలపడి అడిగినాను; ఆమె ఈలాగ చెప్పింది. 40

విదూ—ఆమె ఏమి చెప్పింది?

సునం—అంతట ఆమె మీదు చూచి, నిట్టూర్పు పుచ్చి; 'నీను దీనికథ ఎందుకే?' అని చదివీ వీడవసాగింది. . .

విదూ—ఆమె చెప్పినట్లే, సామాన్యులకే దొరికే యియాభరణం చూస్తేనే తెలుస్తూవుంది, ఆమె యెవరో గొప్పయింట పుట్టింది దని. సునంగతా, యిప్పుడు ప్రియ 45 వయస్కుడు ఎక్కడున్నాడు?

సునం—అయ్యా, ఇట్లెదుగో ప్రభువు జేవిలాగిట్లామంచి పెడలి + పటికరాలి లిస్తామంటానికి వెళ్లి నాడు. నీవున్న వెళ్లి. నేను వానపదత్రాడేవి కొలువుకు వెళ్తాను.

[నిష్క్రమింతురు.

ప్రజాశక్తి ముగిసినది.

50

* అప్పువనంశకుని సాగరికయాకో క్షణ. శతావధాన మితి సునంగతా మృతవ. దీని నామము సునంగతా.

† కృష్ణాకళామర్జిత—వంశతోరణవలభి. పుట 30, చం. 37. దస్తవలభి (ప్రియదర్శి)

చతుర్థాంకము.

[అంతట రాజు ఆసనస్థుడు ప్రవేశించును.]

రాజు.—[చింతించి]

చ. హరునము గొల్పువర్తనము, హాళి, ప్రయోగములు, *మాయబాసలున్

5 బరణనతుల్, విలక్షణయు, సాక్షు సెచ్చెలు లాడుసాంత్యముల్

తెలుపవాడు నాక్రియను దేవిరుపన్ దనుదానె యేక్రియన్

లరుదిత యై తుదిన్ గడిగి వైచెన్ దేవి నిశాశ్రుధారచేన్.

౬౬

[ఉత్కంఠతో నిట్టూర్పు వుచ్చి] ఇట్లు దేవి ప్రసన్నురాలైనందున ఇప్పుడు కేవ

లము సాగరికచింత యొక్కటే నన్ను బాధించుచున్నది. విలయన—

10 త. తామరనగర్భసుకుమారతనువు దయిత, యపుడు నవ రాగకంఠగ్రహమునఁ గరఁగి

తోడ మరుముల్కులకు నైనయొట్లవెంట, నాయెడదఁ జొచ్చిన దంటుచు నాతలపు.

[చింతించి] మఱి నావిశ్రామస్థాన మెవఁడో ఆవసంతకునిఁ గూడ దేవి చెఱియ

పైచినది. † ఇఁక సెవరితోఁ జెప్పకొని బాష్పములు పెడుతును. [అని నిట్టూర్పును.

[అంతట వసంతకుడు ప్రవేశించును.]

15 వసం.—[వరిక్రమించి చూచి ఆశ్చర్యముతో] బలారే, ఇడుగో శ్రీయవయ

స్యుడు ఎడ తెంపులేని పలవంతచేత కృశించివున్నా అద్భుత పై నలూపణ్యం కలవాడై ఉద

యించిన విదియచుంఁగిలాగి మరీ ప్రకృతి పున్నాడు. [సమీపించి] నీకు మేలుకలు

గుగాక. ఓహో బో! పట్టెతున్నావు ; నేను దేవిచేతులతో బద్దపట్టికీ మల్లీ ఈకల్ల

తోటే నిన్ను చూచినాను గదా.

20 రాజు.—[చూచి హర్షముతో] అహహ! వసంతుడు వచ్చినాడు! మిత్రహ

నన్ను కాగిలించుకొమ్మ.

విదూ.—[కొగిలించి] వయస్యుడా, దేవి నన్ను అనుగ్రహించినది.

రాజు.—దేవీ ప్రసాదము నీవేషముచేసిన తెలియుచున్నది. మఱి చెప్పుమిప్పుడు

సాగరికవార్త యేమో.

[విదూ—పైలక్ష్యముతో అఘోముఖుఁ డగును.

25 రాజు.—వయస్యా, చెప్ప వేమి?

విదూ.—నీకు ఆప్రియాన్ని చెప్పలే కున్నను.

* సవ్యాజైః శరభైః Is not అవ్యాజైః better ?

† cr. స్మృతజనవిధి క్తంహిదుఃఖా సహ్యవేదనంభవతి.

రాజు.—[ఉద్వేగముతో, సంశ్రమముతో] వయస్సుదా, అస్థియ మెట్లు? ఏమి జనితమును వదలనే వదలనదా ప్రయ? అక్కటా! ప్రయా సాం తహా!

[అని మూర్ఛితు నటించును.]

విదూ.—[సంశ్రమముతో] డోరడెట్లు డోరడెట్లు ప్రయవయిస్తావు. 30

రాజు.—[ద్రోణిస్తే కన్నీళ్లతో]

తే. నను నదతీ. ఇది వృత్తాంతములార, ఏమిదంటిగుం డి? బాగుండు ననుచు ;

దడి బతివ లేని చేదగునో నెదగులార, యిప్పటికే దూర మెగు మలేభయోన ఒర

విదూ.—అయ్యో అందరు శంకించను. హామ! అపెను దేవ క్షయినికి .

పంపిం దని వినితి. అంద చో నేను ప్రయ మన చెప్పితి. 35

రాజు.—ఏమి కష్టమునికి కంపించి? అహో వాయుని కొంచె మయినను కని

కరము లేదాయెను దేవ ! వయస్సుదా, అస్థిని సేతో ఏమి చెప్పితి ?

విదూ.—అని శి చెప్పింది మరి ఒకటి, ఏకాదశ్యం చేదనో అపె నాచటికి ఈరత్నమాలను కంపించితి.

రాజు.—మ అందుకు? నన్ను అడించుట కావన లేదు. 40

[విదూరుకుడు అనిచివును.]

రాజు.—[కొని రత్నమాలను పంపించి ఎదయం నుంచుకొని] అహహ !

క. పడతొక కంఠాక్షేపముం బడసియు సీరత్నమాల ప్రశ్రవంబై

పడి నమదశలో నఖిలై దడయక యెందార్పు వాదులనువుం గంభో. 45

వయస్సు, సీమ తీసి తాల్చుము, అందులన నేను దీనిని కనుచు ధృతి 45
జెందెదను.

విదూ.—సీయాభ. [అని కరమునం దాల్చును.]

రాజు.—[సజాపము నొప్పించి] వయస్సు, దుర్లభమగుదా ప్రయాదర్శనము ఇల!

విదూ.—[భయముతో దిక్కులు చూచి] ఓయి అలాగని బిగ్గరగా అనకు. ఒక పో దేవికి చెప్పేవారు ఎవ్వరూ ఇక్కడ తిరుగుతూ వుండేరు. 50

[అంతః దైత్యము కేలం గలది వసుంధర ప్రశంశించును.]

వసుంధర.—[సమీపించి] బయంజయం వీలనవారికి. ఇదుగో రుతుల్వంతుడు గారి మేనల్లుడు నిజయవర్మ వీలనవారి కేమో నివేదించడానికి పచ్చి ద్వారములో కని వెట్టి వున్నాడు.

రాజు.—వెంటనే అతనిని ప్రశంశింపెదము. 55

వసుం.—వీలనవారి అడ్డ [అని నిమ్మ]మించి నిజయవర్మను తోడ్కొని మరల ప్రశంశించి నిజయవర్మ వారుగో దొరవారు, వ్యక్తికి పట్టె.

విజయవర్మ.—[సమీపించి] జయము జయము విలినవానికి. దేవా, రుమణ్యం
తుని విజయముచేత విలినవారు వర్ణించున్నారు.

60 రాజు.—[ప్రతిరోషముతో] విజయవర్మ, కోసలలను జయించితిరా?

విజ.—విలినవారి ప్రభావముచేత.

రాజు.—బరీ! రుమణ్యంతుడా బరీ! స్వల్పకాలములో గొప్ప ప్రయోజనమును
సాధించితి? విజయవర్మ, చెప్పము కడు విరివిగా వినిగోరుచున్నాను.

విజ.—దేవరా, చిత్తగించవలయును. మేము ఇటునుండి విలినవారియాజ్ఞ చేత

65 కొలదినములకే అనేకగజతురగపదాతిదుర్బర మయినమహాసేనతో పోయి * వింధ్యదుర్గ
స్థుడైన కోసలరాజు ద్వారము ముట్టడించి సేనలను ఆయాంతావుల పన్నుదొడంగితిమి.

రాజు.—అంతట? అంతట?

విజ.—అంతట కోసలరాజు అతిగర్వముచేత అవమానము సహించ లేక ప్రధాన
మైన తనదం దంతయు సన్నస్థము చేసెను.

70 విదూ.—ఓయి వడివడిగా చెప్పి ముగించు. నాగుండె అదురుతూ వుంది.

రాజు.—అంతట అంతట?

విజయ.—దేవా, ఆతడు సిశ్యయము చేసికొని,—

అ. 4. కుంత మెలర్ప వింజమును బాసి, యశం డెదిరింపి తా రుమ

ణ్యంతుని లాఠివిజమున నా నిజశక్తి దశవిక్కు లొత్తుచున్

75 † దంతులచే బదాలిగమి: ప్రచ్ఛగ, నీలదడర్పు చంఘణ (వింధ్య)

అంతిశసిద్ధి చేర్చి కదిసెన్ రిపు కక్కటి: బోర గ్రమ్మనన్.

20

మతియు,

క. కత్తులు బొమ్మిడికములపై, హత్తి వగిల్చినవి, సెత్తు లగలెన్, మిగులన్
సెత్తురుకోణులు వంగెన్, మొగ్గుల మిడుగులు దూల మ్రోగెన్ మణువుల్. 20

* చూ. పుట 4. పం. 12.

† వత్స's army of elephants was victorious over that of an
actual ruler of విజయ for the former had the best elephants of
విజయ in his army having caught them by enticing by
భూషణవరీ.

‡ 'సముదగజ' belonging to the army of రుమణ్యంతుని; vide
below. 'ప్రకారప్రణీతకాన్తికప్రాయ ముదావృత్తయ మునువర్తమానః'—విమంగునింట్లు
లాగుగా గాయపడిన పుట. 47. 'ఉత్పన్నపత్రి' The పత్రిక belong to విజయ.

లే. గంటి యిడి కోసి రిరుచు నొంటరిలు ;

80

దేవములో ముఖ్యులు ములు సదిసిపోయె ;

రాజా.—ఏమి ! చన బలములు గూడ భగ్నమరా !

విజ—

అంతః గోళు దలఁచి వహించెకా

యొక్కటిఁడు దివ్యులకుఁ దుక్కుమడఁచె.

2085

విదూ—జయం జయం నీకు. మనకు జయం దొనరి. [అని వ్యవస్థను చేయును.

రాజా.—బహి! కోసలవతి! బహి! శ్రీవల్లభ! నయితమ! నీ పురుషకారమును ఇట్లు
మెచ్చుచున్నాడు! నీ మృత్యువుకూడ స్వభావమునుమా. శర్వాశ శర్వాశ !

విజ—దేవా అంతః దివ్యులకుఁడు కోసలదేశమున నాయన్నను జయివర్చను
నియమించి వీనుఁగొనిండ్లు. కాంచుగా గాయఁజేసిన మనబలము నంతయు లోడ్చి. మెల్ల 90
మెల్లనివయనములలో వచ్చుచున్నాఁడు.

రాజా—వసుంధరా, నా ప్రసాదము యొక్క విభవమును చూపు మని యాగంధ
రాయఁజనితో చెప్పెను.

వసుం—వీరనారాయణ. [అని విజయంతో నిష్క్రమించును.

[అంతః కాంచనమాల ప్రవేశించును.]

95

కాంచ—దేవి అడ్డపించింది, బడే పెళ్లి ఈ పెండ్రి జాలకుణ్ణి అర్థపురుని
దరిశనం చేయించు అని. [వర్తిమించి చూచి] ఇదుగో ప్రభువు. మరి యి యావ దగ్గి
రికి వెళ్తాను. [సమీపించి] జయం జయం వీరనారాజి. దేవరా, దేవి విన్నపిస్తామి, క్షిప్ర
యనిశించి వచ్చినాడు. ఈ పెండ్రి జాలకుడు, శంబరసిద్ధి అని యిడచేరు. ఇతఁణ్ణి వీరన
వారు చూడవలె నని.

100

రాజా—మాకును పెండ్రి జాలకునియందు కరుణాచలము కలదు. కావున శీఘ్ర
ముగా ప్రవేశ పెట్టుము.

కాంచ—వీరనారాయణ. [అని నిష్క్రమించి * సేమలకుంచె కేలంగల యైం
ద్ర జాలకునితో గూడఁ బ్రవేశించి.] ఇటురా ఆయాశ, ఇటురా.

[పెండ్రి జాలకుఁడు వర్తిమించును. 105

* Cf. వాణిజిల సమవర్తక తానుభావ మమృజ భూరసహమాన ఇవాచిరానీత్

అథాభియత్కృత రనేకవిధ ప్రకృష్ట వ్యాజ్యజాలవిధిసాధకవిశిష్టకేవ. భో. చం.

కృష్ణనాయక మహేష్విజాలినా పాణిదర్శనముదభ్యుతాగ్రయం

వర్ధనాయమనగ ప్రకృత పిశ్చికేవము చక్క లేట్టగా. ముద్దకా. గ. అం.

సమసికథావశిష్టయగు చందనశైల...

అముక్తమాల్యద. నేపథ్యవ్యవస్థ

కాంచ.—నీరుగో వీలనవారు. నీవు దగ్గరికి వెళ్లు.

వింద్రజాలకుండు.—[సమీపించి] జయం జయం వీలనవారికి. [కుంచెను త్రిప్పి
బహువిధముల హాస్యము గావించి]

క. దండ మిదం డింద్రునికే, దండ మిదం డింద్రజాలక్షేప మతడె గా?

250 దండ మిదుండు శంఖరునికి, దండ మిదుండు మాయ కలడె పైతము గదా. 23
దేవరా,

క. ధరణీతలమున నే, నం బరహున బృహము, సీట వాయునమ్మకే,

సమధ్యావృంబున సీరి, బరగించెద, నానతిమ్మ వసుధారముగా. 24

క. హరిహరచతుర్భుజులనె, గురులె గురరాజు, సీకు జాపెదనయ్యు;

255 గురునిచ్చారణవధూవరహస్తిసమలం జడల వఱలెంతు నయా. 25
కాకేమి,

లే. హెచ్చుకల్క లే? హెచ్చరింతువయేని, యీవు దేని జాడ నిచ్చ గొనుదొ,

దాని చెచ్చి నీకు దసెంతు దేవరా, గురుని మంత్రమహిమ గుఱికి రాంగ. 26

విదూ.—వయస్సా, హెచ్చుకగా వుండు ఉత్తడిస్తార్థం చూస్తే ఇకదు ఇంతా

260 చెయ్యగలవాడే.

రాజా.—భద్రా, ఉండు రవంత. కాంచనమాలా, దేవితో విన్నవెంపుము. “మీ
వాడే యీయైంద్రజాలకుండు. ఈ ప్రదేశమును విజయము గావించితిమి. కావున నీవున
రమ్మ, కలసియే చూడము.” అని.

శాచీటి.—వీలనవారియొక్క [అని నిమ్మ]వించి వానవదత్తతోగూడ ప్రవేశించును.

265 వాస.—కాంచనమాలా, ఉక్కునుంచి వచ్చినవాడని నాకు ఆ యైంద్రజాల
కునిమీద కక్షపాలం కలదు.

కాంచ.—ఇది దేనికి పుట్టింటిమీది గౌరవం కదా. రా మరి దేవీ రా.

[అని పరిక్రమింతురు.

కాంచ.—భట్టిసీ, నీరుగో వీలనవారు, సమీపించు దేవీ.

270 వాస.—[సమీపించి] జయం జయం ఆర్యపుత్రునికి.

రాజా.—దేవీ, ఈతడు వెల్లుగా గర్జిల్లుచున్నాడు. ఉత్తసిద్ధ్యను ఇట్లనే
చూడముగాక. [వానవదత్త కూర్చుండును.

రాజా.—భద్రా, చూపుము నానావిధ మయిన యింద్రజాలమును.

వింద్ర.—వీలనవారియొక్క. [నానావిధముల నాట్యమాడి కుంచెను త్రిప్పుచు

275 “హరిహర” ఇత్యాది మఱల వఱించును. [అందఱును అబ్బుదగడి చూతురు.

విదూ.—అవ్యయ మాశ్చర్యం.

రాజు.—దేవీ, చూడు చూడు.

మ. అతడే బ్రహ్మ సరోజమందకడచే చంద్రపీఠం దంబాసఖం,

దళదే కాగదాసిగ్రక్రగచక్ర హస్తండు లక్ష్మీయుతుం.

దీక్ష దైరాజానానా డిండ్రిండు సురాధీశుండు, పీఠ సురత్

సుతమంబీరన్ నభమున నటించి ర్విదేవాలనన్.

280

22

రాజు.—అవ్యయ మాశ్చర్యం.

విదూ.—[అపహాసించి] ఓరిమూసాడా, పండ్రిజాలికుడా, ఏమి ప్రయోజనం ఈ దేవతలని అచ్చలని చూడదంచేత? ఈజని సంతోషంతో నీకు జనివుంటే సాగరికిని చూపించు.

285

[అంతట వసుంధర ప్రవేశించును]

వసుం.—[రాజును తలసి] మండ్రి యాగంధరాయణలుగారు వీరినవారిచరణ ములకు విన్నవించుచున్నారే. ఏమంటే “విక్రమబాహువు కంచుడి బాల్మవ్యనితోగూడ తన ప్రధానమంత్రిని ఈయనను వసుభూతిని పంపించినాడు. కావున ఈ శోధనమువూర్తమందే వికారారు ఈయనకు నర్తన మెనంగుట తగును, నేనును కార్యక్రమములముగించుగిసి ఇచ్చడే వచ్చెదమనీ” అని.

రాజు.—అదృశ్యులై, ఇంద్రజాలము ఉండనీ. మాకులగృహమునుంచి అదృశ్యు ప్రధానమంత్రి వసుభూతి వచ్చిఉన్నాడు. అయినను చూడుము అదృశ్యులై.

రాజు.—దేవీ చెప్పినట్లే చేయెద. [పండ్రిజాలికునితో] భద్రా, ఇచ్చటికి నీవు విక్రమింపుము.

295

పండ్రి.—[మరల మంచెం పైచుచు] దేవరయాజ్ఞ [అని నిష్క్రమించుచు] ఇంకొక్కటి నా విద్య వీరినవారు అవశ్యం చిత్తగించవలెను.

రాజు.—కానీ తర్వాత చూచెదము.

వాస.—కాంచనమాలా, నీవు వెళ్లి ఇతనికి బహుమాన మియ్య.

చేటి.—దేవరయాజ్ఞ. [అని పండ్రిజాలికుని దోడ్కొని నిష్క్రమించును.]

రాజు.—వసంతకా, ఎదురువోయి వసుభూతిని తోడ్కొని రమ్మ.

విదూ.—దేవరయానతి.

[అని నిష్క్రమించును.]

[అంతట బాల్మవ్యుడును, వసుంధరనివలనం బ్రత్యుద్ధమన సత్కారమున

బొందుచు వసుభూతియు, ప్రవేశింతుడు]

విదూ.—రావలెక అచార్యుడు రావలెను.

305

వసుభూతి.—[కలయం గాంచి] అహో! వల్లేశ్వరుని ప్రభావము! అట్లే గదా.
మ. జయహస్తం గని డిల్లంబోయి, కని తీర్చున్ పల్లభాశ్వంబులన్,

ఖయి దై గీతికి, రాజగోష్ఠి ఊణ మాక్కించి, సాధ్యస్థుని, యవిప్రగతసింహశేంద్రమహితైశ్వర్యుండన్ కక్షనే వాకిల్యుడన్

310 యయిత * ముగ్ధుడ నాకుతూహలతచే ద్వాన్ధుడన్ నన్నవ్వంగాన్. 20

బాధ్ర వ్యధుడు—వసుభూతి చిరకామన కిష్టదు ఏలికను చూడ నున్నా నని
అది యేమో గాని అనగదాతీతయము చేత అనిర్వచనీయ ప్రాస దశావిశేషము ననుభవిం
చుచున్నాను. ఎట్లన—

తే. † పదాంతు నెచ్చించె సాధ్యపవళతచేత, నస్ఫుటను దృష్టి నాకిన దశ్రుకరులం,

315 గొడుగునో బడవతిచె దగ్గుత్తిచేతం, దోడ్పడియె నాజరకు బుతోప మిపుడు. 25

విదూ.—[ముందు నడిచి] రావలెను అమాత్యుడు రావలెను.

వసు.—[విదూషకునిపెడగా రత్నమాలం గని, అపహరించి] బాధ్ర వ్యా, ఈ
రత్నమాల తరలినప్పుడు మా యెలినవారు రాజపుత్రికే ఇచ్చిన యారత్నమాలయే యని
నాకు తోచుచున్నది.

320 బాధ్ర.—అమాత్యా, పోలిక యున్నది. ఇదివచ్చినవిధము వసంతుకునడుగుదునా?

వసు.—బాధ్ర వ్యా, నలదు. ఎన్నెన్నయో రత్నము లందెడి యంతవిధవలపు

రాజగృహములో ఆభరణములపోలిక లేరుదుగాదు. [అని వక్రమింతురు.

విదూ.—[రాజును ఉద్దేశించి] ఈయనే వత్సాధిపుడు అమాత్యుడు సమాపించ

వచ్చును.

325 వసు.—[కఠిని] జయము జయము దేవరను.

రాజు.—[లేచి] నమస్కారము.

వసు.—అలిగే యస్కుండవు అగుదువుగాక.

రాజు.—అసన మాసన మార్చునీకి.

విదూ.—[అసనము తెచ్చి] ఆయాత్య, ఇదిగో ఆసనము. అమాత్యా, కూర్చుండు.

330 [వసుభూతి కూర్చుండును.

కంచుకీ.—దేవరా, బాధ్ర వ్యధుడు ప్రణమిల్లుచున్నాడు.

రాజు.—[వీధున చేయిడి] బాధ్ర వ్యా, యిటు కూర్చుండుము.

* The gate-keeper observing my excessive curiosity
tokome for a villager

† 'విచ్చింకి కంచుకీ.' An excellent stanza.

కంఠము—[హంసించి] జేసి. బాధ్యుడు ప్రణమిల్లచున్నాడు.

విదూ—అమాత్యా ఇదగో దేవి వసుదత్త ప్రణమిల్లచున్నది.

వాస—అర్యా, మ్రోక్కెను,

వసు—అయ్యలీ, వక్తరాజునకు వెల్లూ దగుపుత్రులెం బడియును.

[అంతటం నుండిపోయి.

రాజు—అర్యా, వసుభూతి, సింహశేక్వరునికి మనలమా?

వసు—[హింసించి] దేవా, మందభాగ్యుడను ఏమి చెప్పటకును తెలియక యున్నాను. [అంతటం దగును. 340

వాస—[విదూమతో అక్కడము] అర్యా అర్యా! ఏమి చెప్పనో గదా యిప్పుడు వసుభూతి?

రాజు—వసుభూతి, చెప్పము. ఏమి నన్ను నిగు లొందించెడిది?

బాధ్య—[అవహరించి] ఎప్పటి నైనను చెప్పక తప్పనిదానిని ఇప్పుడే చెప్పి వైపుము. 345

వసు—దేవా, నివేదింప శక్యము గాదు. అయినను మందభాగ్యుడను వచించె దను. భూత్యుల వైరయాసింహశేక్వరునికూసురు రత్యులై యనుపేరిగి, అయ్యులీ; అమెం బెండ్లి యగువాడు సార్వభౌముఁ దగునని సిద్ధుఁడు అజేయించియున్నాడు;

రాజు—అటువైని అటువైని?

వసు—అప్రత్యముచే యాగంధరాయణుడు. అమెను జేవరిపిల్లవై సింహశేక్వరుని కలుమాలు ప్రార్థించెను. వనసు అరేడు. వసుదత్తుడు చిత్తభేదము నొదవంప నొట్లనినాడై ఈయకయే యుండెను.

రాజు—[అవహరించి] *దేవి, ఏమి యని, సింహమగ్నియిప్పుడు అక్కడము వెల్లూచున్నాడు!

వాస—[విమర్శించి] అక్కపుత్రా, ఇందు కి ఎవరు అవ్యక్తము వెల్లూచున్నారో? నే నెఱుంగను. 355

విదూ—శర్వార వివేది?

వసు—అంతట లావణికమున నిప్పులలో దేవి కాలిపోయినదని ప్రవాద పుట్టింది. వేచర నిలహాశేక్వరుడను బాధ్యుని కి అనిదేవ మనల మామెత్తే పోడి

*This was all the doing of యాగంధరాయణ, quite unknown to the king.

†వసు. క:-ర్వరవా, మాతామాత్యోహా!

360 యా భూత్యుడు సింహశేఖరుడు అలాచించి దేవరతో మాకు సంబంధలాపమ
లేకుండునుగాక యని, అరత్నావళీని దేవరకు ఇచ్చినాడు. దేవరకు ప్రతిపాదించుటకు
మేము తెచ్చుచుండగా నముద్రములో ఓడ వగిలి మునిగిపోయినది.

[అని యెద్దుచు అభోముఖుడై యుండును.

వాస.—[బాష్పములతో] అయ్యో ! చెడిలిని మందభాగ్యును ! అయ్యో ! చెల్లెలా
365 రత్నావళీ! ఎక్కడ నున్నావే యిప్పుడు ? నాకు బదులు కలకవే!

రాజు.—హాహిడిల్లు మూఱడిల్లుము. దైవగతి దుర్బోధము ! ఓడ వగిలి నముద్ర
ములో పడియు పచ్చినవారు వీరే నీకు నిదర్శనము కాదా.

[అని వసుభూతిబాధాశ్రవ్యులం జూపును.

వాస.—ఆర్యపుత్రా, ఇదియు సంభవించునదే ; అయితే, నాకు అంతటి
370 భాగ్యమా ?

రాజు.—[అపవారించి] *బాధాశ్రవ్యా, ఇదేమియు నాకు బోధపడకున్నది.
బాధా—దేవా వినుము.

[నేపథ్యమున మహారోలాహలము]

ఉ. జ్వాలల మేలుముచ్చులకు బంగరుగ్రేవులయం గొనంగుచుకా,
375 గోవిందో ద్రుమాగ్రతలె గోరి మహోష్ఠుల సైకమర్పుచుకా,
శేలిరికా సతోయఘనకృష్ణముఁ జేయుచు సాంద్రధూమ్యచే
కాటుదు మంచు స్త్రీ లడలఁ, గాల్చెడిఁ బిచ్చవరోధముం గటా ! ౮౦
మఱియు.

క. లావాణకమునఁ బుట్టెనొ, యేవా చనలుండు దేవి నేర్చి నటంచుకా.

380 అవాదు నిజము నేయఁగ, నా వెలసె నలండు దేవినగరం బెలుచుకా. ౮౧
[అందఱును సంభ్రాంతులై చూతురు.

రాజు.—ఏమి ! అంతఃపురములో నిప్పు ! [సంభ్రమముతో లేచి] ఏమి ! దేవి
వాసవదత్త కాలిపోయినదా ! హా ! అయ్యో ! నాప్రేయసీ వాసవదత్తా !
వాస.—ఆర్యపుత్రా, కావుము కావునా.

* If బాధాశ్రవ్య's matrimonial embassy was not known to
వశ్యరాజు, how did the former leave the latter for సింహా ?
When బాధాశ్రవ్య was about to solve this point he was inter-
rupted by the conflagration produced by the పక్షికాంక్ష.

రాజా—అహో, ఆతిసంభ్రమముచేత పట్ట నున్నదానినే జేసి ఎఱంగు కై 395
[దేవిచేరిన పట్టణాని కాగిరించి] జేసి, టోటాల్లు మూటడిల్లము.

వాస—ఆర్యపుత్రా, నన్ను కావ మని నే నిదగి లేదు. మరేమంట్ కనికరము లేని నాచేత సాగరిక సంస్కారములే అంతకుపురములో ఉన్నవి. ఈవిషయమే మదిని పోయ్యని. కనుక రక్షించ ఆర్యపుత్ర రక్షించు.

రాజా—ఏమి! నీవీ, ఏమి! సాగరిక మయినా? ఇదిగో పోవుచున్నాను. 390

వసు—జేవ, మీ యశశులముగా శిలభద్రుని నెవలంబించివు !

బాధ—జేవా, వసు ఘోరి చెప్పినమాట యిట్లుము.

నిదూ—[రాజాని ఉద్దీయి ము పట్టణాని ఆస్తి] ఓయి సాహసం చెయ్యకు.

రాజా—[ఉద్దీయి ము పట్టణాని ఆస్తి] ఓయి ముఖ్యుడా, సాగరిక మడిగెడు నురా. ఇప్పుడును నాస్థానములు కాపాడుకోవలయునా? [బ్రులనప్రవేశము నటించి] 395
తన్ను ధూమము గ్రస్తుకొన్నట్లు నటించుచు—

మాలిని. †వలదు వలదు మందకో బాపు మీధూమ మగ్నీ,

వెలిచెద విటు లేక పెట్టు జ్వలాచ్ఛయంబుల్ ?

కలికివియులి చిచ్చు కల్పలేదాయె వేగే

ప్రళయదహనకీలత్ వాని రా మేమి కేయున్ ?

400

వాస—ఏమి ? ఈ తుశితభాగిని మూటవలన ఆర్యపుత్రుడు ఈలాగు భూమి కొన్నాడు. మరి యిక నే నేల కొండదం! నేనున్న ఆర్యపుత్రుడే అనుగమిస్తాను.

నిదూ—[ప్రకిమించి మున్నాడి] అవ్వా, నేనున్న దారి చూపుతాను.

వసు—ఏమి! పశురాజా అగ్నిలో చొరనే చొచ్చినాడే. కనుక రాజపుత్ర విజయిని కన్నవాడ నైనవాడును ఇక్కడనే అగ్నికి ఆహూతి యగుట కనును. 405

కంచు—[బొప్పములతో] హా మహారాజా, ఏమి యిట్లు ఆకారణముగానే భరతవంశమును సంశయించుట నెక్కించితివి! మఱి ప్రలించిన నేమి కలదు ! నేనును భక్తికి తగినట్లు చేసెదను. [అని అందఱును అగ్నిప్రవేశమును నటించురు.

రాజా—[మడిభుజ మదరుటను నిరూపించి] ఈదళలో నున్న నాకు దీనిధల . పెట్టు కలగును ? [మ్రోలంగని సంతోషోద్యమములతో] ఏమి ! సాగరిక అగ్నిచెంతనే 410
ఉన్నది! త్వరగా పోయి రక్షించెదను.

* CR. అహమేశ్వరకర్ణవర్ష నా పునరగ్నాశ్రయితే భవామితే,
చతురైః సురకామినీజనైః శ్రియయావన్న విరాభ్యసేదివి.
పరకర్ణవర్ష నాశలభమాగ్నేణ, అగ్నిప్రవేశనశ్శర్కః.

† See note p. 39.

[అంతట నిగడితచరణ సాగరిక ప్రవేశించును.]

సాగ—[కలయం గని] అహోహా ! అన్నివైపులా నాలుకలు సాపుతూ మంటు తూవున్న యాయగ్ని దేవుడు నాదూకునికీ అంతం కలుగ జేస్తాడు.

415 రాజా—[వడిగా దటసి] ప్రియా, ఏమి యిప్పటికిని నాయెడ *ఉపేక్షతోనే వర్తిల్లేదవు?

సాగ—[రాజును గని అత్తగళము] ఏమి! ఆర్యపుత్రుడే! ఈయనను కనగా నాకు మళ్ళీ ప్రాణమిద ఆశ కలుగుతూ వున్నది. [ప్రకాశము] ప్రభూ, కావు కావు.

రాజా—ఓసి భయము మానుము.

420 రే. ఉద్దవడి దేర్పుపొగమొత్త మోర్పు తీయము !

[మోలం గని] కట్ట ! చను బాసి నుఱునుఱ గాలె నొల్లె ;

[చూచి] సారే దడబడి దేల ? [నిపుణముగా కని] హా ! సంకలయిలె !

పాతు నిచ్చటు నెడ గొని భామ రమ్మ.

౮౩

[కంఠమనం గొని కనులమూసికొని స్వర్గసుఖమును నటించుచు] అహో !

425 తీయమునా నాసంతాపము తీయింది ! ప్రియా, హాడిల్లు మూడిల్లుము.

రే. అంటినను నిన్ను గాల్చుడ హృదయజాడు ; నిక్క మిది నమ్ము మెట్లు నా సీరజాతీ,

సీదుసంస్కర్ష తానె మా స్పృదును గానె, వెగ్గలపుంధావమును సుధావేణివోలె.

[కన్నులు దెరిచి చూచి సాగరికనువిడిచి] అహో ! ఏమాశ్చర్యము !

రే. అనల మేమాయె ! దోయట్లె యంతిపురియు

430 నలదు ! [వానవదల్తం గని] ఇదిగో నవంతిపుత్రాత్మజాత !

నాన—[రాజాదేహమును నిమరుచు సంతోషముతో] ఏమిపుణ్యము ! అక్షత శరీరుడు అర్చిపురుడు !

రాజా—చూతు బాధివృత్త !

బంధు—విజయ మగుఁగాక పహారాజానకు. దేవా, అహా వర్ధిల్లుచున్నావు !

435 మేము మరల బ్రతికినారము.

రాజా—

బలె ! వసుభూతి !

వసు—దేవా ! అహోహా వర్ధిల్లుచున్నావు !

రాజా—

నఖుడు !

నిదా—జయము జయము నీకు.

* మధ్యస్థతయా — 'తథాసినయమత్రమధ్యస్థాః.

కాకుం V.

"అలం సేవయా, మధ్యస్థతాం గృహీత్వాభవ." మాః iii.

రాజు—[అలాచించి విశ్రమముతో] 440

స్వాస్థిక మలిశ్రమయ్యె, యెంతయును !

విదూ—పీయ సంజ్ఞా లేదు, ఇంద్రజాలప యిది. అదాహితము ముక్త జాలికుడా, వెళ్ళేటప్పుడు చెప్పినాడు. గదా, అవశ్యం చేపల ఇది విశ్రమముగా చూడ వలె నని. కనుక అదే యిది.

రాజు—దేవీ, నీమాటలను నే నీ సంగతికనుక్కోచి తెచ్చినాడను. 445

*వాసు—[నవ్వి] అప్పుత్రా, నీవైదువు చేసి చచ్చిపోయినావు.

వసు—[సంగతి గమనించి] ప్రవాస, ఈమె రాజపుత్ర పరిపాలి యున్నది.

బాల్—అమత్య, నాకు అట్లొక చురున్నది.

వసు—[ప్రకాశము, రాజు నుకేలించి] దేవా, ఈ కన్యక ఎక్కడిది? 450

వాసు—అమాత్య, ఈమె సాగరమునుంచి వీరికిం పలి చెప్పి అమాత్యయో గంధరాయణుడు నాచేటా నుంచినాడు. అందువల్లనే సంగతి అది వేసి పెట్టినాము.

రాజు—[స్వస్థము] ఏమీ ! యెంతయును అది ఉంచినాగా? ఏమి యితడు నాకు తెలుపకను ఏమేమో చేయును.

వసు—[అలాచించి] బాల్ వ్యా, కనంతానీమెదలాలి రత్నములు అంశపాలి 455
కగా నున్నది, ఈమెయు సాగరమునుండి దొరకొంది. అందులన న్నవ్వుమగా ఈమె సింహశేషుని కూతురు రత్నావళియే. [లే! ప్రకాశము] అయ్యున్నది, రాజపుత్ర రత్నావళి, నీవు ఇట్టియభిప్రాయం వదిలి !

సాగ—[నమస్కరించి] బాల్ వ్యా! నీమీ! అమాత్యుడు వసుభూషి !

వసు—అయ్యో! చెడిరి మందభాగ్యుడను! [అని నేలం బడును] 460

సాగ—అయ్యో! చెడిరి మందభాగ్యుడు! అయ్యో వాయనా! అయ్యో అమ్మ; ఎక్కడ ఉన్నావు! నాకు బదులు పలుకు.

[అని తన్ను దాను క్రింద కదలిచిని మూర్ఛిస్తును.

వాసు—[సంభ్రమముతో] కంచుకీ, ఈమె నాచెల్లెలు రత్నావళిరా?!

కంచుకీ—దేవీ, ఆమెయే యీమె. 465

వాసు—[రత్నావళి గొంగిలించి] చెల్లెలా, ఊరడిల్లి ఊరడిల్లి.

రాజు—నిమీ! ఉన్న కవంశమువాడైన సింహశరరాజు విక్రమబాహునికూతురొక కన్య ?

* 'జ్ఞాతం లేనట్లు'—You ran for her rescue more at your own desire than at my request. I know all your affair with her.

విదూ—[స్వగతము] రత్నావళిని చూచి అదిలానే నే ననుకొంటిని సామాన్య
470 జనానికి ఇటువంటి అధరణం ఉండ దని.

వసు—[లేచి] రాజ్యశ్రీ, ఊరిట్లు మూఱిట్లుము. ఇదె నీయక్క మిక్కిలి
దుఃఖపడుచున్నది. కావున ఈమెను కాగిలించుకొమ్మ.

రత్నావళి—[హాఠిట్లు గాజును ఓగచూపునం జూచి స్వగతము] నేను అపరా
ధము చేసినదాన్ని. దేవి! మఱియు చూడనేరను. [అని మెగము వాంచును.

475 వాస—[సభాష్టముగా బహువులు చాచి] ఓసి అతిస్మిరాలా అనుగు
చెల్లెలా, రావే యిప్పుడు, కెయ్యముం జూపు. [అని కంఠమునం గొనును.

[రత్నావళి తొట్టు పాటు వటించును.

వాస—[అడవారిచి] ఆర్యపుత్రా, ఈనాకతనత్వానికి నేను లజ్జపడుతున్నాను.
కనుక త్వరగా ఈమెనుకల్గిని తీసివేయి.

480 రాజా—[పరితోషముతో] దేవి మాట చెనెదను.

[అని సాగరిక సంకెలను తొలగించును.

వాస—ఆర్యపుత్రా, అమాత్యయాగంధరాయణుడు నన్ను ఇంతకాలము చెడ్డ
దాన్ని చేసినాడు. ఎందుచేత ననగా ఎఱిగియుండిన్ని నాకు చెప్పడాదును.

[అంతట యాగంధరాయణుడు ప్రవేశించును]

485 యాగం.

ఉ. నావచనంబునకొ కృపయనాయకుం బాసెను దేవి యత్తటికొ ;

దేవిని శోకవార్షిధిని దించితి నే నవతాంఠి దెచ్చుటకొ ;

దేవికి హర్ష మే యగు నధికునిసర్వమహిళతాప్తిచే ;

నీవహించొల్పుయ్యుకొ వెఱుకు నే ప్రభ దేవికి మోముచూడకొ.

రా.

490 కాక మఱి యేమి చేయనగును! స్వామిభక్తిప్రత మనగా నిట్టిది! అత్యంతమాణి
యులయెడల సయితము అనువర్తనకావకాక మొల్లదు. [చూచి] పిడుగో దేవర మహా
రాజా. సమీకమునకుం బోయెద. [సమీపించి] జయము జయము దేవరకు. [పాదము
లందు వ్రాలి] దేవా, నేను దేవరకు చెప్పక చేసినదానిని దేవర తమింపవలయును.

రాజా—చెప్పక యేమి చేసితివో చెప్పుము.

495 యాగం—దేవరా, ఆనన మలంకరింపుము, సర్వముం జెప్పెదను.

[అందఱును రాజాలోగూడ వారివారిచోటం గూర్చుందురు.

యాగం—దేవా, వివరలయును. ఈమె గలదే అనింహ శత్రువుని కూతురు, ఈమె
మహర్షి పిడ్డడు అదేకొంచెదను—ఈమెను చెట్టకులువాడు సాక్షాత్తుడును భావన

నని. అందువలన అనన్యకముచేత నేను దేవరక్షాకు ఎన్నిమాటలు ప్రార్థించినను సింహ శేఖరుడు దేనికి వానవత్తును చిత్తభేదము కానింపనొట్లక కన్యను ఇచ్చినాడు గాడు. 500

రాజు—అంతట నేమి ?

యాగం—ప్రజల్లో అంతట లావాణకముగా మందినమున బుద్ధినరహిత చేతి కాలిచోయి పసి ప్రాంతపుల్లించి మరల సింహశరాజుడకు బ్రాహ్మణుని బురిచిని.

రాజు—యాగంధరాయణా, ఆటువైపులైనామారు నేను వింటిని. మఱి యీ బాలను నీ మూలముగా చేయిచేయి నుంచెదని ? 505

విదూ—ఓయి చెప్పుకున్నా ఈయనభిప్రాయం నాకు తెలియనే తెలిశింది. ఏ మంటే అంతపురంగా ఉండేవి అంతపురంగా వుండేవాడికి నులువుగా కంట బదుతుం దని.

రాజు—యాగంధరాయణా, నీయభిప్రాయమును వసంతకుడు సరిగా గ్రహించి నాడా? 510

యాగం—దేవర యాననిచ్చినట్లే.

రాజు—ఇంకా అవిష్కృతాలము కూడ సీత్రయోగమే అని తలంచెద.

యాగం—బిందువిధమున అంతపురముగా చేతి నన్నయిమెను వీరినవారు చూచుటెట్లు ? చూడకుండ ఇసుభూతి యెట్లు తెలిసికొనును ? [నవ్వి] తెలిసినంతట ఇప్పుడు నీమి చేయ వలయునో అందులకు దేవి ప్రమాణము. 515

వాన—[చిలునవ్వుతో] ఆర్యా ఆమాత్య, స్వప్తముగానే చెప్పవేమి? 'రత్నా వళిని ఆర్యపుత్రునికి ప్రతిపాదింపుము' అని.

విదూ—అయ్యో, ఆమాత్యుడి యభిప్రాయాన్ని నీవు సరిగా కనిపట్టినావు.

వాన—[చిందుచేతులం బాచి] రావే రత్నావళి రావే, ఇప్పుడయినా నాకు భగిసీనదృశ్యపుత్రము అగునుగాక. [అని తనయాభరణములతో రత్నావళిని అలంకరించి] 520 ఆమెచేయి కట్టుకొని రాజుకడకుం డటినీ దేవా, పరిగ్రహింపుము ఈమెను రత్నావళిని.

రాజు—[హర్షముతో చేతులు చాచి] దేవిప్రసాదము వీరి బహుమతము గాదు? [అని సాగరికను కైకొనున.

వాన—ఆర్యపుత్ర. ఈమెపుట్టియివారు దూరానగదా ఉన్నారు. చాలిని ఈమె స్తరింపకుండేలాగున ఆర్యపుత్రుడు ఈమెను చూచుకోవలెను. [అని అప్పించును. 525

విదూ—[హర్షముతో నృత్యము సేయును] హీహీ ! ఓహో ! జయం జయం నీకు ప్రియవయస్కుడికి; ఇప్పుడు *పుణివియే హస్తగత యైనది గదా !

*పుణిమిసిఫాదేశాత్.

పసు—రాజపుత్ర వాసవదత్తాదేవి ప్రణామముచేత అర్పించుము.

[రత్నావళి అట్లు చేయును.

530 బాధ—దేవీ, నీకు దేవీశబ్దము మిక్కిలి తగియున్నది.

[వాసవదత్త రత్నావళిని కౌగిలించుకొని దేవీపదమును అనుగ్రహించును.

బాధ—ఇప్పుడు నాకు శ్రవ. సఫల మైనది.

యాగం—దేవీ, మఱి చెప్పము, నీకు ఇంకను ఏమి ప్రియమును గావించును.

రాజు—ఇంకను ప్రియ ముండునా? ఎట్లన,

535మ. చెలగి నిష్క్రమింపఁగా * డాక్షసముండై; చేపట్టితి సర్వభూ

వలయస్తాత్తివిధాన్తి సాగరిక; సంధిన్ను ఘోరసంకల్ప;

అలరణ్ నిత పహించి దేవి భగిని ప్రాణాధికం గూడుటన్;

వెలయ స్త్రీనయమాత్యసింహాడవుగా, పేతేమి నేం గోరుదున్?

౮౭

అయిన నీది యగుం గాక—

540

[భరతవాక్యము]

మ. ఇల నింప్రం ధోనరించుతన్ సకలసస్థేర్థ సుఖంబుచే;

† నిలకేల్పున్ పనియింపు గాత విధిపదస్త్వ ‡ లేస్థులన్ పేల్పులన్;

కలగలం బులుంగాత సాధువులసంగంబు న్నుభోక్తృంగ మై;

§ ఖలవాన్వియపజ్జలేపము లళం గాతన్ సమూలంబుగాన్.

౮౮

545

[అంకితుని నిష్క్రమించును.

[వింజువారిక మనెడి చతుర్థాంకము సమాప్తము.]

* అశ్వసముతా—అనేకశాస్త్రగురుసంబంధన.

† విప్రముఖ్యా Even in those ancient times it was only the Brahmins that were performing sacrifices.

‡ ఇష్టే—యజ్ + క్త. యజ్ఞే.

§ The last line suggests that this author was very much slandered and misrepresented by his rival poets and their favourites.

రత్నా బతీ ప్రభ.

ఇందులో సంకేతములు.

నా. ల. ప్రి = నాకు లక్షణప్రతి.

ఆం. సా. ద = ఆంధ్ర సాహిత్య విద్యుదామ .

అంబరి = ఆలంకారము.

చదా = సంస్కృతమూలామా

క. న. సా = కథాసరిత్సాగరము.

కా. ౨౨ = మూలమునందు (1) కన్పించినది.

ఇక ఇప్పుడు, ఆరు ప్రశ్నల సమూహం నేటి రంగు.

५७३

క. శ్రీదయితః పృథ్వేంపునః

మొదట సామాన్య భజనము జరిగితము.

వేదము పేరిఁ బఠాదు రి.

పాదల తొక్కపాకి ప్రభాభ్యుత్పన్నం.

[illegible]

గ వచ్చుము. గౌరియొక్క శివభూజాకుసుమంబలి సామాజికులకు సకలసంపదల నిచ్చుమగాక ఆని ఇట అశిష్యు.

తా. పార్వతి శివుని శిరముపై పుష్పాంజలినుంచుటకు (శిరము అందకి) కలుమలు ముంగార్లపై సిద్ధియు, చిన్నమాటులను నైవేధ్యముచే మరల వృథావము జరిపించినది. అప్పుడు శివుడు ఆమెను మహాత్మ్యంతో మూడువిక్రములలోను చూడసాగెను. ఆకారముచే నామె లజ్జను పొందెను. ఆమెకు పులకిలు, చెమట, వణుకు, (ఆమె సాన్నిధ్యక భావములు) కన్పెనె. అట్టి తలి శిరమును పూరింప నామెపైకి మీసిన పుష్పాంజలి శిరమునుచేరే నడుమనే చెదరి పడిపోయినది. అపుష్పాంజలి ఓ సామాజికలారా, మీకు పకలనందల నొసంగును గాక.

ప్రపంచాద్భిరిక్ = పాలిండ్ల వలననే తనమునకు. కళ్వర్ + నన్ర = మాటిమాటికి వంగినది. హైమవతి = (వృష. హిమదంతుని కూతురు) పార్వతి ; లక్ష్మ + అవ్యక్త = సిగ్గుతో కూడినాన్నిది; గరుపాము = పులకాంకురము; సును + వెనుట, సును పృథ్వియం దల్పార్థకము.

సాత్వికభావము గావున నించుకగా చెమటుఁ జెప్పట; కుసుమ+అంజలి = పూలదోసిలి; అంకరమందు=నడుమ, ఆనఁగా శిరము చేరు లోకల; ఆకులము=చెదరినది.

తన్నపూరించు బాహ్యపదము పాటులు, తత్ ప్రసోచ్ఛితి, దానఁగటవడు తద్యవ సాధికయము, ఆమెసాందర్యభావమును శివుని చూపును హరించి, ఆయనమనసును చూపింపెను. అందుచే నతఁడు 'అసాసలఁజూచుట.' రెండుకనులు చాలలేదు. కావున 'దృక్ప్రయోగ'. (భావములోఁజూచిననే మూఁడవకన్న కాలఁచును. "కినుక జ్వలియించు దృక్ప్రయోగ నిస యంత మూఁడు పహ్నులును" ముచ్చముడిగ నమసె." కవ. పద్యము) పార్వతికిని ప్రణయాదిర్పావమయ్యెననుటకు ఆమె సాత్వికభావములు 'గరుపాటు' ననుఁజెప్పుటలో 'వణఁకు,' ఆమె అట్టియవ్వలలో ఎట్టకేలకు చేతిపూలు శివశిరముమీదికి మీటఁగా అవి సూటిగా శిరముపైఁబడక నడుమ చెదరిపోవుట నైజము రమణీయమును. ఇట్లు శివపూజ స్మరపూజయైనది.

కవిప్రపంచమున సుమములదియు, సుమాన్త్రునియొక్క గదా ప్రాభవము. అందుచే సుమాంజలియొకప్పుడు చెప్పట. మఱియు ఆసుమాంజలి గౌరిని కావునను, శివపూజా నియుక్తము గావునను, అనంతశ్రీలసిచ్చు ప్రభావము కలది. దేవతలందఱోలేతత్సంబంధి వస్తువులను అభిప్రదాయకములు గదా. (ఇట్లే వేణీసంకళితమునందును సుమాంజలిచే ఆశిస్సు కలదు.) గౌరిచేతిపూలు శివునిశిరము చేరకున్నను గౌరిహృదయము శివునిహృదయమును చేరినది. ఆమెకు శివుని ప్రణయము లభించినది. అట్లే సామాన్యకులకును మహా ఫలము కలుగును.

ఇది నాందీశ్వరకము. లక్షణము నా. ల. ప్ర. యందుఁ జూడవలయును.

నాందీశ్వరకములలో నెల్ల కావ్యాధిసూచన యుండవలయునని కొందఱుమతము. వారు ఈపద్యమునందు ప్రధానాంకితముని మహానమహోత్సవములో మదనపూజయందలి పుష్పాంజలి ప్రదానముగను సూచన కలదందురు. ఇందు పుష్పాంజలి శివునిశిరము చేరక నడుమనే చెదరిపోవుట రత్నావళి సింహాశ్రమననే వత్సరాజున కర్పితయయ్యె నడుమ ఓడపగులుట ఇత్యాది కారణములచే ఆయనను కొంతకాలము చేరలేకపోవుటకు సూచన యని మఱికొందఱు.

అలం—“లక్ష్మీనీతయై” మున్నగు పదములచే సుమాంజలి యాకుల చూటకు హేతువుగవచ్చుదుగుటచే కావ్యలంగము.

౨. పద్యము. నూత్నపంగళ పార్వతి సామాన్యకులకు మేలుచేయును గాక యని యాశిస్సు—

“ఈ ప్రభవసంగమచే పార్వతి పరునిసరకు బాహుకృతముతో బయలు నేటిను కాని, వధూశివసహజమైన సిగ్గుచే వెనుకాడెను. అప్పుడు బంధుస్త్రీలు ఆమెను

మంచిమాటలతో బలిమా వరుని నన్ని ధానమునకుం జేర్చిరి. ఎదుట వుండినానిని నీక్షణి
వడి, పులకలుజనింప, నరక కుజేదపాపాన్నిని నవ్వుచు నతడు కొనిన జేర్చెను. ఆ పార్వతి
మీకు మేలు చేయును గాక.

మరులు = నలపు. సహజ = పై పై న్నెట్టి. తోడఁబుట్టిన. బంధులనీ = బంధు
స్త్రీలు. త్రాసము = భయము. గిగురి = పులికి. రోమాంచము. నిరీ + క్షిప్తములు = మంద
మాటలు ; భయముతోల్ప బుద్ధినింపు మోలె. సరసన్ = సమీపమునను, మెయ్యిను =
కొనినందు. తర్వాతి = పార్వతి శక్తి. శిర్వినీర్పణ్.

పార్వతి ముగ్ధ, ప్రాప్త విచిత్రముగ్ధ, ప్రయనిచో మనసులో ఇట్లంత నంది
పించుచుండ, బయలు కేజిగి, స్త్రీ సహజము, అందును ప్రప్రేక్షకులగు
మణిత సహజమును, పోల్పచే పులికి పులికి పైను. గహాన. (ము. సహజము)
సిగ్గు ఆను తోడుట్టిన వేళ నని స్వాభావికము. పైపై ప్రేక్షకులగును ముట్టకుండు
నన్యబంధుస్త్రీలు వరుని సామ్యమునకుం జేర్చున యు స్వభావము.

అలం-స్వభావో.

ఇది బోధింపము. లో, సాధ్యము మున్నగు స్వభావానామములను స్వతంత్ర
ముచే జెప్పటయే వ్యాఖ్య మోరొం దోషము కాదనియొ సాహిత్యచర్చమున ప్రతి
పాదితము. చా. ఆం. సా. ది. 2. 43. 34. పుట.

'వ్యాపక్త్యమానా క్రియా' అని శాస్త్రులవారి పాఠము. ఇది 'కృతకర్తా', 'నీలా
భిముఖ్యం' అను సమానవిశేషణములతో క్త్యకృతయోగ మగుటచే, 'వ్యాపక్త్యమానా'
పాఠమువలె, ప్రప్రమథంగ దుష్టము కాదు. శిర్వినీర్పణి మరులు, 'మెనకకు లగినిని
లజ్జ, సామ్యముంగుచ్చిని 'బంధులలనె' అన్నిటికి గిమ్ము పార్వతి ఇట్లు 'వ్యాప
క్త్యమానా' పాఠమున ప్రప్రమథావమున్నది. మఱి 'వ్యాపక్త్యమానా' పాఠము బడి
'మెనకకు మఱి నని పార్వతి' అనియేర్పడె చక్క. పార్వతి పార్వతి క్త్యమ ప్రక్రమ
ధంగము ఉపసర్పిల్లును.

ఇందు కొండలు ౨-౩ యంకమున వర్ణనరాజనముగ మకాలమున సాగిరి యొక్క
యాత్మకసాధ్యన ప్రప్రతికి సూచన కలదంటుంది.

3. చక్రము. వారిహరాత్మకుడగు దేవుడు సామాన్యుల రక్షించు గాక.

నవనిని శాచిసందలక లక్ష్మీపార్వతుల యుపాలంభన చక్రములు.

[హరిహరమైన యర్థము] మకరధ్వజాన్ = మొసలిదెక్కిము వానిని - సముద్రుని,
మును-పూర్వము, (సముద్ర మగనకాలమందు) నాశిత, శ్రచ్చిరిని గావె = చిలికిరిని
గదా ; (సముద్ర మగనమున కూర్చుండుమునఁ దోడ్పడి విష్ణువు అనిభవించిన లక్ష్మిని
బిగ్గహించెను అథలమునకై మగనక్రమ ముపధిగింపట్లు లక్ష్మీభావము.) కాళన,

మత్సమక్షమే = నారేంద్రులనే, ఓ బహుమాన్ = పెక్కుదారల (పోవు) వాడా, (పెక్కువతరముల వాడా, సేరు తెన్ను సేరియమము. లేనివాడా) లేదా, 'మృగము యొక్క భావము హృదయ', బహుమాన్ = అనేకమృగముల రూపములను (మత్స్యదులను) తొల్పుటచే వానిస్వభావము కలదాడా; ధరను = భూదేవి, మోషన్ = మోచుటకు (అవివరాహమ్నా) తన క'జ్జు భూమిని దాల్చెను; సీకునగుర=సీకునరిగాచున్నది. మత్సవారికి గాదనా. భూమి గోననయని ప్రసిద్ధి కావున ఆమృగము మృగమైన సీకు తగునని భావము; దానినే = ఆభూమినే, భావకుటిలం = క్షుణ్ణగోళాకారము, మౌకరటింక రగా నున్నదానిని, తస్యతోర = వాక్యవ్యాపామలచే నునయించుకోర (ఇట నాత్మనే పదము సాంపుగచున్నది.) బిష్ణు=సీనారాయణుడా, ఇట బృహ్మతాత మధ్యము నాడు, ('బిష్ణు ర్నారాయణః స్వస్థః') నా-కంధరా+ప్రహము = రంతాల్లమును, విని, నాని గండ=సిగ్గుచులినవాడా, అని. కన్కన్=కోవముతో, ఎవని, అడ్డిగడ = (త్రుసాగరి కన్యక) అడ్డి, అనున్ = అని యుపాలంభించునో. ఆ దేవుడ=నారాయణుడా.

[హరభద్రుడైన యృగము] మును = పూర్వము (గౌరీ బ్యాణమందు), నాకోజ్జక, సీపు, అమకరధ్వజాన్ = మన్మథుని, ప్రచ్ఛిన్నమి కావే = కాల్చి చంపలేదు, కావున, మత్సమక్షమే, ధర్మ = అంగమంద, బహుమాన్ = త్రిభంగుని గంగు, మోషన్ = తలపై కెక్కించుకొని మోచుటకు, సీకునగుర=సీకు = మన్మథుని చూపించు బలిపూస నట్టి సీకు, తగుర=గియున్నది అని యుపాలంభించును; సీకుతగినభావము. దానినే = అంగం నే, భావకుటిలం = (నదిగావున ఇక్రముగా ప్రవహించు స్వభావము కలది. అన్యజ్ఞాస్వభావము, తస్యతోర; కృష్ణకంధర = నల్లని మెడకలవాడా, (విషకంతుడా, కనఁ బడిచు కంఠమునను కనఁబడక నిలువెల్లము విషమకలవాడా) ప్రహము = సీయా పట్టును (అలింగనమును) ఉచ్చగింపు = పదలు, నానిగండ, అని, కన్కన్, ఎవని, నగ ప్రభవ = సీనువలెనని కూతురు పావతి, అనున్, ఆదేవుడు = ఆదేవుడు, ఆనల్ప కరుణన్ = మిక్కిలి దయతో, మీకు = సామాజికులకు, సర్వసౌభాగ్యములు = సకల సంపదలు, జినంగుగాళ్.

అలం-ఇందు ఉభయార్థములను క్లేష చే నిర్వహించబడినవి కావున క్లేష.

ఇందు తృతీయాంకమున విజ్ఞరాజును సాగరికా కామకుని, వానపద్మై ఉపాల భించుటకు సూచన కలదింగిరు.

ర. వద్యము. దక్షిణ్యజ్ఞధ్వంస చరిత్రను పావతికి అభివృద్ధించు శివుడు మిమ్మ రక్షించును గాక.

తా. కోవముచే మందుచున్న మూడు కమ్మలలో నేను జాడయిన (దక్ష ధ్వం) త్రేతాశ్రులు పూర్తిగా చల్లారి పోయినవి. రకోత్సుకులు ప్రమథులు తరలి

[illegible]

అట్లు అనేక విధముల దీనిని పరీక్షించి కనుగొనబడిన విషయము నిమిత్తము
గుర్తింపఁ పడు.

[illegible][illegible]

“మీ సాహస చిచ్ఛలు ఎరుగు పోయి”

నడక వేగంగా వెళ్ళి ముగియబడినది" నాన్న. ముదూరం. ఆ. ౪.

నందు నాల్గవో నామ - మాయ శిష్టాత్మరహితము మూగని కలదందుడి.

ఈ సభ్యుల వారసత్వములను పోషించుటకు ప్రయత్నించుచున్నందుము
 లోపల కమిషనును నియమించుటకు ప్రయత్నించుచున్నందుము. ఇట్లు నియమించుటకు,
 ఈ సభ్యులను నియమించుటకు ప్రయత్నించుచున్నందుము. ఇట్లు ప్రయత్నించుచున్నందుము
 ఇట్లు ప్రయత్నించుచున్నందుము. ఇట్లు ప్రయత్నించుచున్నందుము. ఇట్లు ప్రయత్నించుచున్నందుము.

ప్రయత్నమును గొర్రెలపూజమును, ఈ మఱియు ఇతర కష్టమును గొర్రెపూజను
 కంది, సుమలలో అభివృద్ధిపరులు. రుచికరములు అయ్యెను. ఇట్లు రతనవశిష్ఠీయ
 పత్రిక అందులోని వివరమును నే అక్షరాల గాంధ్యోగముల రివ్యూచలేదు. ఈవత్తి
 ప్సము వారయునది.

[ర(2) మొదట, క్కొలెజోల్ = సజ్జ ప్రమేల రాజా, పంప్రెడు, రిక్క (ప్ర) ముక్ష (ప్ర); నిర్వినయిక్ = ప్రస్తావనాల్. 'పృష్' రూ. పృష్టభ. ఉత్తరపదమై

నప్పుడు పృథ్వీ శింహ శార్దూల వలంస లలామ రత్నాదులు శ్రేష్ఠవాచకములు. “విభుడు చంద్రునవుడు...” చంద్రసివతె శోభాయమాన శరీరుడు రాజు పరాక్రమించుచుగాక.

ఇది ప్రక్షిప్తము. నాంద్యంతములలో చంద్రకమలాది శబ్దములు లేవని ఎవడో ప్రతిచేచ్చినట్లకముగానోవును.]

“ఈ ప్రక్షిప్తములలో మొదటిది నాంద్యంతకమని కొందఱును, కడమవి కూడ నాంద్యంత చేరినపేయని కొందఱును చెప్పుదురు. అయినను ఇట్టి రూపకారంభశబ్దములు రంగద్వారముగాని నాంది కావని విశ్వనాథకవీరాజు మతము” విక్రమము అం. సా. ద. సం. జూడవలయును. నాందిలక్షణము నా. ల. ప్ర. లో చూడనగును. నాందీదృశ్యములలో పదసంఖ్య సంస్కృతమునకే. అందును కాళిదాసుని విక్రమోర్వశీయ నాందికే అది సరికడలేదు, తెలుగునకు మఱియుఁజెల్లదు.

ప్రస్తావన.

1. ప్రస్తావించునది (=కృతనవలీనివలీయునది.) ప్రస్తావన. లక్షణము చూ. నా. ల. ప్ర.

2. ‘నాంద్యంతమున’ చూ. నా. ల. ప్ర.

3. సూత్రధారిండు - ‘సూత్రం కథాసూత్రం, ధారయతీతి సూత్రధారః’ కథాసూత్రమును ధరించువాడు గావున సూత్రధారిండు. ఇతఁడు ప్రధాననటుడు. సూత్రధారిండు నటినీ ‘అర్చ్య’ అనియు, నటీ సూత్రధారుని ‘అర్చ్యపుత్ర’ అనియు గంటోధించుట నాట్యకాస్త్ర సమయము.

‘అతివిస్తరమేల?’ - శబ్దములవిరివి విస్తరము, ఇతరములయొక్కవిరివి విస్తరము.

“విక్రమసింహపురీ శ్రీరంగ నాయకస్వామి వసంతోత్సవములలో” - నెల్లూరిలో ఉత్తరసింహాని దక్షిణపుట ప్రిన్సిపల్ శ్రీరంగ నాయకస్వామి వారి యాలయము కలదు. “పెన్ను దాటిన పెరుమాళ్ళిసేన” అని యుత్తరమండలములో ప్రసిద్ధి.

4. రసీకవలంసులు = రసశ్రేణులు. ‘కావ్యము రసాత్మకవేద్యము’ కావున కావ్యాత్మయైన రసమును ప్రేమించు నేర్పరులు రసీకులు. కావ్యము యొక్క గుణగుణములకు వార ప్రమాణము.

సలహామానంబు - దీనిచే బూర్వకమున సూత్రధారినిపై నెట్టి గౌరవముం దెలిపిలో ఎఱుక కడుము. కావుననే నాట్యకళ అట్లు వృద్ధిగాంచినది.

5. రసీకవలంసులను - రసీకులను చెప్పినది.

9. నేష్యరచనంగాంచి = నేషముదాల్చి, నేషము సిద్ధపఱచి అనియ్యెదె.
“నేష్యం రక్షభూమ్యాన్నే నేష్యంచ ప్రసాదన” విశ్వండు. నేష్యము = నేషములు
దాల్చి చోటు.

చరిషత్తు = నభ. ‘చరితః సీద న్యస్యా మిలి చరిషత్’

10. సామాజీకులు = నాటకము చూచువారు (సమాజి సమావేశనం ప్రయోజ
నమేమి మిలి సామాజీకం.)

గీ. పద్యము. కృతి = సిఫుణుడైన. “ప్రదీశే సిఫు లాభిష్ట విజ్ఞ నిష్ఠాశాశీతాః,
వైజ్ఞానికః కృష్ణాక్షః కృతీ కుశల ఇత్యపి.” అమరము. ప్రదేశ=రచయిత (మూలనిపుణః
కవి) సదసు = నభ. “సదస్సు హృద్యము = మనోహరము ; “అటలా-ఇచ్చట
లా అనునది లోను నల్లముగాని, నిర్ధారణపట్టివిధి క్తి కాదు.” ఈవశిష్ఠి = కోర్కె నెఱ
వేటుట ; భాగ్యము = అదృష్టము. ఆనందరాజ్యంబుగా - ఆలిమార్తకము.

1. పద్యము, కోవిదన క్తములు = చండితో క్తములు ; బెంకి = స్థానము ; దైవము =
భాగ్యము, అదృష్టము. ‘దైవం దిష్టం భాగ ధేయం’ అను.

అలం- ‘వేంకటరాయకాస్త్రి’- అనువిశేష్యము మహానిపుణుడు అని సాధిస్తా
యము కావున చరికరాంతరము.

గృ. 1. పద్యములందు ‘నేడు సర్వగుణంబులుం గలిగి’ అట్లుచే ననుచుచూ
లంకారము.

ఈపద్యములు ప్రరోచన యనెడు ప్రస్తావనాంగము. కవి కావ్య నటాదుల
ప్రశంస ప్రరోచన యనబడును. (నా.ల ప్ర.) ప్రరోచనయందు కవి తన్నుగించుకొనుట
రూపకలక్షణ మర్యాద.

20. సంగీతకము- ‘స్త్రీభిక్యశంకు సంగీతం సంగీతక ముదాహృతమ్.’ సంగీతక
మనఁగా స్త్రీలకలిగి చేయు సంగీతము.

26. చుర్యదము = దుఃఖముతో ; నీకుచింకలేదు-ఇంటివిషయములు మనసునఁ
బెట్టవు కావున.

28. దేశాంతరంలా ఇచ్చినావు = పరిశ్రమము చేసితివి అని అర్థము. నటి
గ్రామ్యము భాషించుట నరయనది. సంస్కృతనాటకమున స్త్రీలకును నీచపాత్రములకును
ప్రాకృతము నిబంధించఁ బడినది. తెలుగున ప్రాకృతస్థానమున గ్రామ్యము నెఱిగిల్పఁబడి
నది. ఇది కాస్త్రులవారి మతము, సమృద్ధయ మతమును. కాస్త్రులవారి ‘గ్రామ్య భాష
ప్రయోగ నిబంధనము’న ఈ మతము సిద్ధాంతితము.

గీ. పద్యము. కదలి = సమద్రము. కదలి = అల. కదలి అది కదలి, ఇకారము

మరుబద్ధక తర్జిత ప్రత్యయము. కడ = చిక్కు, కడల కావలినుండి = దిగిగంజములు నుండి; ఒండు = పాతానాక, తర్జునము పరిచితముగాని; విధి = అభ్యుద్ధేయము.

అలం— 'సమకూర్పుచోవిధి యభిముఖుండ యేని యభిమతములు,' అను నప్రస్తుత వర్ణనచే సూత్రధారుని కన్యకకు దూరదేశ వరునితో వివాహము సుసంభవమే అను ప్రస్తుతము తోచుటచే ఇటు నప్రస్తుత ప్రశంస.

ఇందు కావ్యార్థ సూచన కలదు— 'దప్తులనున్న' సింహాళ 'ద్వీపము' నుండి వచ్చి రాజు కడకు బంపబడిన రత్నావళి ఓడవగలి 'నడినముద్రము పాలై' 'విధి యభిముఖుండగుటచే' వత్సరాజు నాస్థానము చేరి, కడకు ఆతని రాజీయూట యను 'నభిమతమును' బడసెనను కథయెల్ల గూఢ్యముగా సూచితము.

ఇటు ప్రస్తావనాంగము కథోద్ఘాతము కలదు. సూత్రధారుని వాక్యమునుగాని దానియర్థమును గాని కొని పాత్రము ప్రవేశించుట కథోద్ఘాతము. ఇచట 'కడలి నడుమ' ఇత్యాది సూత్రధార వాక్యముంగొని యాగంధరాయణ పాత్రము ప్రవేశించును.

37. భరతపుత్రుడు—నాట్యశాస్త్ర ప్రవక్తలలోఁ బ్రసిద్ధుడు భరతముని. భరత పుత్రుడు లక్షణచే నటుడెవడెనియు. 'భరతవాక్యము' నిట్లే.

40. 'వీడుగో నాతముడు.....వచ్చియున్నాడు'— ఇటు ప్రస్తావనాంగ మగు ప్రయోగాతిశయమును గలదు. 'వీడె' మున్నగు మాటలవలన పాత్ర ప్రవేశము నిర్దిష్టమైనచో ప్రయోగాతిశయము.

ప్రథమాంకాదిని.

విషయంభకము.

కథాంశము—ఇందు 'సిద్ధనియాదేశము' మొదలు 'రుమణ్యంతినితోఁగలిసె' అను పాత్ర పూర్వకవిధియెల్ల గూఢ్యముగా నలిసిపుణముగాఁ జెప్పబడినది. ఇందు యాగంధరాయణుని నీలివిధవమును, 'ఎల్లవిధముల నాయుచి కను అభ్యుదయములు ఒవగూడుచు న్నుచి,' 'ప్రభుప్రసాదము సిద్ధస్థాయము,' అనుటచే తస్మిన్ ప్రభావ ముఖమున కడకు రత్నావళివివాహమును వత్సరాజుసార్వభౌమశ్రీస్థాపితము కలగనున్నవనియు, 'మృత్యుని చారి నిగుచు' ననుటచే తత్ప్రయోగము రాజునకు తెలియదనియు వర్ణింపబడిన కథ సూచితము.

4. సిద్ధనియాదేశము— "అమెను (రత్నావళిని) పెండ్లియగుటాడు సార్వభౌముడు నగు నని సిద్ధుడు ఆదేశించియున్నాడు" చూ. అం. 4. చుక్కలు. 317-318.

12. కోసలని సమయింపని బోయియన్న నమడ్వంతునితో—చూ. 100. 4. 40. 65. వస్సరాజ్యమును పొరంగరాజ్యము కోసలను. ఇట బోసలను చిర్రుబోసలను. ఇది యమన మెవల వింధ్యము పటమ వీక్షించి రుంగియెను. వస్సరాజ్యంబు యుద్ధముల చరిత్ర ప్రసిద్ధములు. అందుచే నాటకమునందు బోసలని యుద్ధమునకు కలగము చేప్పిమి ఒకదోషము కాదు.

13. సిద్ధిప్రాయమైనను ఇంచుకొఱుతగా కెఱవేఱినది. ప్రాయమనెల్లము. ఇత్యాదులు ఇట్టి యర్థమును తెల్పును. రాజాంశపురమున నున్న సాగిరికిని రాజానకు మరులు గలగుటయు, ఆమె కిత్తుచరియసి యెఱుంగుట లోచిస్తే ఇ సమస్యయు ఆమె వివాహమును నెఱవేర్చుటయు పరాధుని బురుసు. అందుచే ననే ప్రభుస్థైరాజనము సిద్ధిప్రాయ మని యాగింధరాయణుని చెప్పెను.

ధృతి=స్త్రీత్వము. యోగింధరాయణునికి స్త్రీత్వము కలుగమి రా తెఱుంగనటులు ఇకల్లం దాఁ జేయుటలేక నగ్గిన భీతిచేతి.

15. ఇట్లు ప్రబలు చేయుటకు యచ్చియుండ—1 సమస్యములో పదవగిరి మునిగినట్టిరత్నావళి కలకాసాచనమన బ్రదుతుట, 2 కలకాసాచనమందు ఆమెను రక్షించుట, 3 ఆకడను రక్షింపమలచివ్వుమన నే నామెను గుర్తుంచుట, 4 యాగింధరా యణునికడకు జేర్చుట, 5 కడపట సాగిరిక రత్నావళియు అని గుఱునింప కలకలుగ బాధపెట్టు పెనుభూతులు సమస్యము నుండి విక్రీయమునందును లేవట; ఇది ప్రబ మిచ్చిన చేయుటలేదు. ప్రపహుర్భిర మగు యోగింధరాయణుని యంతస్సహము నాటక మునకు బీజము.

16. సిచ్చలు=సిచ్చయముగా. ప్ర. సిచ్చము.

18. అనుగతము = తోడ జరుగునని.

19. చర్చరీధ్వనులు—చర్చరీ గీతికాచేశము.

“దుశ్రమధ్యలయం సమాశ్రితా, పతతి ప్రేమభరా శ్చటే. యని,
ప్రతికర్తా ప్రపూరకేణవా, దుశ్రమధ్యా ప్రధమా సి రచ్చరీ.”

౯. పద్యము. ఇందు పల్లవరాజు ముక్తగౌరవగా నుపమింపఁ బడినాడు. ప్రియ వసుంతుండు = (పల్లవ) వసుంతుడునువాడు సర్వసచివుడుగాఁ గలవాఁడు. (మన్య) వసుంతు ఋతువు నఖుండుగాఁ గలవాఁడు; విశ్రాంతి విగ్రహుండు=(వల్లస) ముగిసిప యుద్ధములు కలవాడు (మన్య) (మక్కుంటిమంటచే) సమసివీయన శరీరము గలవాఁడు; ఇన మనోనిలయుండు=(వల్లస) (ప్రజలమనములు రాజానందు అనురాగము కలదిగా వున) జనుల మనసులే వాసుధానముగాఁ గలవాఁడు. (మన్య) (“హృదయవసతిఁ గంచతూ

ణస్త బాణి.' ప్ర. రాఘవ.) అనురాగరూపమున జనుల మనసులయందు వసించువాడు; వసంతము మదనోత్సాహము గావున ఈవిశేషణము మఱియు నుచితము. రతిసంగతుండు= (వత్స) (ఈ జరిగించునట్లు మదనోత్సాహము నందు) ప్రీతి కలవాడు ; శృంగారప్రియుఁ డొండె. (మత్స్య) రతీదేవితోఁ గూడఁగొన్నవాడు. స్వసహమును = (వత్స) తానును పౌరులును జేయునట్టి యుత్సవమును, (మత్స్య) మదనోత్సవము కావున తన్నుగూర్చి చేయు నుత్సవమును ; చూచు లివుటకొ = చూచునుత్సుకతతో, సాక్షాత్కరించు= (శరీ రము లేనిచోడయ్యు) శరీరిగా ప్రబలములయెట్టి పొడికట్టనట్టి, ప్రసవధనుడన = (పూనిట్లుండు) మత్స్యభండో యన. అనఁ = యెఱిగో. వత్సరాజు. వచుకొ = ప్రాసాదము ప్రేరేపించుచున్నాఁడు.

అలం- ఇంద్ర వత్సరాజు ప్రసవధనులని సాధ్యశ్యము చెప్పబడుటచే నలంకారము ఉపమ ; ఉభయ సామాన్యములగా చెప్పబడిన విశేషణముల క్లేషచే నిర్వహించఁ బడుటచే ఉపమ శ్లేషానుసారణము. కొందఱు తీసికొనిన ఉత్ప్రేక్షగను గ్రహించిరి.

ఇందు వల్లేనుని మత్స్యభండో యనఁ, "ఏమి ప్రత్యక్షంజే అపూర్వదు కను మాయుధుడ!" 1. ఆం. పం. 187. అని సాంఘిక రాజును సాక్షాత్తుగా పూజగ్రహింపవచ్చిన మత్స్యభండో పౌరపరులను పూర్వసిక్త్యయముగ నున్నది.

24. అ- వత్సరాజు వచుచు-ఇంద్ర వత్సరాజుగ్రస్తావము వెంటనే ఆపాత్రము ప్రవేశించునని నూచించుచున్నది. సిద్ధముగాక పాత్రము రంగస్థలము ప్రవేశింపరాదని నాటకశాస్త్ర సమయము. ఇది ఈనాటకమున సర్వప్ర ఆత్యుత్సాహముగ నిర్వహించబడినది. విమృంభింపఁబడుము నా. ల. ప్ర. చూడుండు.

ప్ర భ మాంక ము.

కథాంశము-సాగరిక వత్సరాజును మదనోత్సాహములొ జూచి పలవుగొనును.

౧౦. పద్యము. నర్పంప్రైక్-యోగ్యుడైన మంత్రి చేతయందు ; యాగంధరాయణుని ప్రభుహితైశ్వర్యము జనిల్పిస్థిము. వత్సరాజు ఉజ్జయినిచేరి తప్పించుకొనుటయు, వత్సరాజునకు ఈనాటకమునందు నిల్పివల్సివీయముగ సార్వభౌమత్వము ప్రాప్తించుటయు యాగంధరాయణుని మహిమచేరనే. శమిత+ఉపద్రవతకొ = బాధలు తీయుటచే ; వినుత-రత్న-ప్రాప్తి-రత్న-జనుల్ = ప్రశస్తమైన రత్నణము కలుటగుచే (రాజునందు) ప్రీతి కలవారె ప్రజలు ; ఆమని = వసంతముతువు (సర్వసభాభోగక్షమము); ఈవు=నర్ప సఖుడవు, కామవ్యవహార దక్షిణడవు నీవును అని భావము. (వసంతకుండు రాజునకు ఎంత సహాయుడో ఈనాటకమునకొ దాడనగును.) అవంతి భవయుకొ =

సరి దేశమునఁ బుట్టినది, వానపదితైయు (మండగా); వానపదితై వల్సరాజుల కర రాసురాగము ప్రసిద్ధము. కథాసరిత్యాగిరము నందును, స్వప్న వానపదితై రాసువల్సరాజునాంకము లందును విస్తరము తెలియవచ్చును. సంకేతమార్తా = విదిమదనోత్సవముగావున) పేరునకు మార్తము; ధృతి = సంతోషమును. ఇట్లు రాజా ను మన్మథునితో కౌశల్యము నాటకమునఁ బెక్కుపర్వాయములు చెప్పబడినది.

ఆలం— ఈపండుగు నాదియని తలంచుటకు 'సమయం జేసితి నైరుల' మన్నగు వాక్యార్థములు హేతువులు అగుటచే అలంకారము కావ్యలింగము. పెక్కు హేతువులు వికార్యమందు అన్వయించుటచే సమచ్ఛయాలంకారమును. ఇటు కావ్యలింగము సమాప్తయానుప్రాణితము.

వల్సరాజు యొక్క ధీరలలిత నాయకత్వమునకు ఇది చక్కని యుదాహరణము. "నిశ్చింతుఁడును, ఎప్పుడు మృదుస్వభావుఁడును, కళాపరుఁడు—ధీరలలితుఁ డగును." ఆం. సా. ద.

8. కమిత... ప్రాప్తి—సంయుక్తి—యతి. ఉకారమును కైయాకరణులు సంయుక్తాక్షరముగ (క + య = క్ష) గణించిరి. అందుచేతనే కత్సాప్త లభ్యువునకు గురుత్వము.

11. విదూషకుఁడు—నాయకునకు నిర్వసఖుఁడు. నా. ల. ప్ర. వల్సరాజునకు నిర్వసఖుఁడు వసంతకుఁడు. అనిని తండ్రి వల్సరాజు తండ్రియగు సహస్రాసుకునకు నిర్వసఖుఁడు; వసంతకుఁడు వానపదితై కట్ట కథావిసోదిమంగుర్యు చుండినదియు, ఉజ్జయినికారా విముక్తియందును వానపదితైహారణ మందును వల్సరాజున కెట్లువకరించి నదియు క. స. సా. లో చదువవచ్చును.

12-13. ఈ మదనమహోత్సవం... బాచన పటుచ నైవ నా వొక్కసిదే - విదూషకుఁడు ప్రాయశఃముగ భోజనప్రియుఁడు. చూడు. 8. పుట. 90 పంక్తి. "మఱి లే, అక్కడికి వెళ్లం ఎదుకంటే బాచనపట్టువాడికి నాకు స్వప్తివాచనం విమయనా దొరుకుతుంది." అట్లే, "వాన-ఆర్యా యిదిగో స్వప్తివాచనం పుచ్చుకో" 12 పుట. 196. పంక్తి.

15. చిత్తనగ్రావి - (చిత్తనము + గ్రావి) జుక్తిదలయందు నీళ్లు చిత్తెడి గొట్టము. మూ. 'శృంగి', 'క్రిడామ్మయ ప్రక్ష'. మదనమహోత్సవము రూపు దాల్చినది. దివ్యభిముతే కన్యభిములు; నృత్యమృదంగచర్చరీధ్యనులే కచ్చబ్రములు; సౌరుల నృత్యమే కచ్చేప్త. వసంతకుని పల్లనలు కొన్ని కావ్యపుర్వ కలవిగ నున్నవి.

17. మొగారిలు—మంథములు, మొదట్లు.

గం. పద్మము. తా. కుంకుమపూడితో కలిసి పచ్చనైన గంధవూడి జల్లులచేత దిక్కులన్నియు ప్రాశస్త్యంధ్యారాగకోభవ దాల్చినవి; అతోకపు సిగదండలు పోరుల శిరముల పెండుగ బెరియుచున్నవి. బాగారునగల కాంతులు వారల శరీరములం దంతటను వ్యాపించి యున్నవి. అందుచే కాకాంబీ నగర మంతయు స్ఫురవర్మమయమై తన యలంకారముల సౌభాగ్యముచే కుబేరుని ధనగృహమును కొల్లగొనివట్టొప్పచుండ నందలి జను తెల్ల తమ శరీరములకు బాగారు నీటి పూత పూసినొన్నట్లు చూపట్టుచున్నారు. ఎచటఁ బాచినను ఒకటే పచ్చదనము పరిభవించుచున్నది.

కాంకుమబీద...బుక్కాప్రవృత్తి - గీటంతయు నొక్కసమాసము కాదు. కాంకుమబీదగార=కుంకుమపూడివలె పచ్చనిదైన, బుక్కాప్రవృత్తి=గంధవూడి జల్లు (‘బీదః పేషణచార్ణయోః’). తొలుసంజసిరిని = ప్రాశస్త్యంధ్యాశ్రీని. పంజాలశీఖరములు = అతోకపు సిగదండలు; శిరములనుదంప, (సిగదండల బాహుశ్యము లేటడచుచున్నది.) కదాని చాలు = బాగారుకాంతి; మేనులను - ముంప = శరీరములను ముంచివేయఁగా (నగల బాహుశ్యము లేటడచుచున్నది.) ‘ధనేభనగృహంబు’ - అట్టివిధవము మఱెచ్చటను ఉండదుగాన. ఇప్పుడొక నాఁగ = ఒక్కమాత్రే పూర్తిగా కొల్లగొట్టెనో యనునట్లు; మొలము = పూత;

అలం-తొలుసంజసిరి ప్రాధికయందే యుండును. ఆటడైన నను తొలుసంజసిరి పంటి నీరి యిట నకల దిశలయందుఁ గలదని యభిప్రాయము. సంజసిరికా - అనుపదముయొక్క యర్థముచే నిశ్చయపరమైన సీరి (ఉదమానము) అక్షిప్తమైనందున అలంకారము పదార్థ వృత్తినిదర్శన. తనదు...కాకాంబి; బంగారు...పంథవిల్లి - ఇల నులేప్రేక్షలు.

గం. పద్మము. తా పోరులు చివ్వున గ్రోవులచే గురిపించిన యెడతెగని హిమాంబుపూరము ముంగిళ్లలో పరినిలగట్టి యున్నది. ఉత్పలపుఁదిమకముచే ప్రమోదాతితయమున నటించు పోరుల మిలిమియిన కాగిల్లొక్కడులచే నేర్పడిన రొంపి. ప్రమదల చెక్కిళ్లనుండి బాబునున్న సిందూరము కలిసి యెట్లునైనది. అయెట్లుని రొంపిని లోక్కిన జనుల పదవ్యాసములచే (పూర్వము తెల్లనై యుండిన) అంతిపురపు మొగసాల రాకట్టంతయు నెట్లునై యొప్పారినది.

హిమాంబులే = పర్వత. ధృతులే - మూరింబోక = సంతోషము-అతిశయింపఁగా.

“లిల మూరితో నచ్చరలేమిందు,
అలిసి యభినందనము నీయఁ బోలిచె నట్లు.” భార. కాంక్షి తి.
యెట్లు = అతిశయము; చెక్కినొండ్రము = కపాలములయందలి సిందూరము; ఉరుకొ = కాబుగా, నానాభవవ్యాసము = తెక్కిరితల యడుగులు కలదై, ఎల్లమున దాగి వ్యాప్తి పుట్టచేత నని భావము. రాకట్టు (రామకట్టు). నమానమున పరిత్యాజితులయను.

పండితుడు + వి = సిద్ధాంతవర్ణము కలది. ఎవ్వకైనా, దూ-ఎవ్వకైనా + 'క' త్రియ' ప్రకృత్యయను.

౧౩. చద్యము. ఎడతెండిలే కలుచున్న సింహాడివట్టులు ఇసుకావరియినగాఁ గ్రమిన చిట్టచీకటిలో రత్నభూషణముల కాంతుల మొత్తములచేమాత్ర మొకించుక తానవచ్చుచు, ఓడగల వైకెదినట్లు వసంతముఁ జల్లుకొనుటకై చిచ్చనగ్రోవులఁ బై కెత్తుచు, భుజంగనమాహు నాని పాతాళమును కలంపుననుఁ జెచ్చుచున్నది.

రక్తి=కాంతి; ఫణులు (నీల, ఫణములు) ఓడగలు; ఆధ్యానము మూఱ్ఱ = తీర్థంత హెచ్చుగా. (కీర్తనాత్మక స్వరణము ఆధ్యానము.)

అలం- ఇచ్చటి బుక్కమువలల వీడిటి పాతాళపులఁగిటి; ఇచ్చటి భుజంగనాళము (ఎవ్వకాండ్ర సమాహము) పాతాళమున భుజంగలాళము (పాములగుంపు); ఎవ్వ కాండ్ర గ్రోవులు పాముల ఓడగలు; ఇచ్చట ఎవ్వకాండ్ర గ్రోవుల కెత్తుల పాతాళమున పాములు ఓడగలకెత్తులు; ఇచ్చట వణిభూషణముల కాంతులచే నెవ్వకాండ్రను, ఫణా మణుల కాంతులచే పాములను కానవైనది. ఈసాక్ష్యము చే వీడియనునీ పాతాళము స్వరణకు వచ్చినది కావున స్వరణాలంకారము.

౧౪. చద్యము. ఇందు వసంతధస్తములు చెప్పబడినవి. చలకద = దక్షిణదిక్కు; తెప్పెర (తెప్పె+పర=గాల్.) చల్లనిగాల్, దక్షిణమానోరము; వలరాజా నానలి తెప్పెర = మలయమారుకము మదనకండేశముం చెచ్చుననుట; కింకరప్రదాయము. మదనోద్ధీతకమని భావము; ఎలనాగ-యంబలిజనులకు తావముకొంచెను; ఎలపావులను = లేమామిడి చెట్లను, ననిపించెను = మొగ్గలొడుగుగట్లు చేసెను. వసంతమున తీయమృదివి పూచును. (నన-పూవు)

పొగడ, మామిడి, చండకము, అశోకము- ఇవి వసంతవంశం బూచును. 'మగువల' కాముకుల యువభోగములకు అభ్యంతము ప్రియమయినది వసంతము; 'తొగ కంటి యిలువ్రే' - యువలిజనుల ప్రణయకోపము వసంతమున చిరకాలము సహ్యము కాదు. తూలు = మానము. 'చిగురుబోడిల.....' - ప్రియవిధము ననుభవించు యువలిజనుల పై దృష్టిము సన్నగిల్లెను.

చిగురుబోడి మున్నగునది బహుప్రసాసమానములనియు, చిగురువంటి పేనుకలది అను నర్థమున పేనుకల్లమున కాదేశముగ పోడికల్లము వచ్చెననియు బలవ్యా. చిగురు వలె, పోడిమనోడ్లారాలు అని యర్థమనియు, ఉపమానపూర్వకడ కర్తృధారయ నునియు ప్రాధవ్యా. పూర్వించు-బహుప్రసా; పూర్వదీ-పూర్వ+దీ; ప్రాకారి మాత్ర ముచే నావ్యవహరము చేసించును. అవ్యయాలకు నూతనము అను మాత్రముచే పెరవర్తము

శ్రీకృష్ణాంశము

౧౫. చద్యము. తొలదొల్ల వశంతముతువు ఇచ్చట జనులహృదయముల మెత్త పడిది (యవకాశముకల్పించగా) పిమ్మట ప్రవేశించుటకు పిలకల్గటచే, మదనుడు పువ్వు బొటములను నాటునట్లు నియును.

అంతర్ = మెత్తపడిచిన పిమ్మట, కాండంగ్ (కాండు ధాతువు) = నాటు కొనునట్లు :

౧౬. చద్యము. చనుగొండల బరువుచే వంగినదైన నడుము త్రెగిపడునట్లు ఆ ప్రమదే నటించుచుండ, ఆ పీడచేతనో యన, వేనలి, అందియలు, హారమును— ఇవి నడుమును రక్షింప నుద్యమించినవి, ఆ యాటయొక్కెకతై జడ 'ఇసీ కాను త్రెగంబడుచుండ నాకెందులకు' ఈత్రేనేత' అని విరాగముదాల్చి తననెలవు పీడి పర్యాకులమై, అల్లిన పూవుదండల సొగసుండనమును పరిత్యజించెను; అందియలు అటకతై పాదములను పట్టుకొని, విడువక "అడవద్దే, పాదము, కాను త్రెగంబడుచున్నది." అని ద్విగుణభరముగా బలిమూలుకొని యాక్రందించుచున్నవి. మఱి హారము "ఆ ! కాను త్రెగంబడుచుండ నాడెదవా! ఆ." అని ఇటునటు రొమ్మును ప్రహరించుచున్నది.

మత్రాగిని యాటచేడియ అడునస్పృదు జడపీడి చెదరిపోవుచున్నది, అందెలు మ్రోయుచున్నవి, హారము కంపిలుచున్నది, కా నసియాడుచున్నది— అని భావము.

వేనలి = జడ; స్తస్తమై = బాటి; ఎత్తు = పూలనరము; పోణిమి - (రూ. పోడిమి) అందము; అస్కనక్ = కిరమునందు; కాను = నెన్నడుము; వచాద్రినప్రము = కొండలవంటి పాలిందల్లచే వంగినది—ఇది కానుకు విశేషణము; మత్త = సారాయిచే కయిపుఁ గొన్న చేడియ.

అలం—ఇందు వేనలి స్తస్తమాట మున్నగువానికి కారణముకాని పీడను కారణముగా సంభావించుటచే ఉత్పేక్ష.

56. కాసెగట్టిన = (మూ. బృహదీకరాణామ్) అటకై నడుముగట్టిన, పూనికతో నున్న అనియు భావము. కాసె=చట్టి.

57. హాశీచుడుగ = మదనోత్సవము.

63. ద్విబదీఖండము— ఇట ఖండము (=కలకండ) అను శబ్దమును బట్టి వశంత కుడు ద్విబదీఖండము నొక భక్త్యవిశేషముగా గ్రహించెను. అందుచే నతని నోరూరినది.

"భవద్విబదికాగితి ధృరలేన ప్రక్షిప్తా

యుక్తా చతుర్భుజ్జరై శ్చతుర్దళకలాత్మకై."

"శ్రమోదళకలాత్మకై" అనియుం గొండలు.

64. మోదకాలు చేస్తారా—(మోదకైస్తాదయ, క. న. సా సాశలభావముగ్గ)

67. తిండి కాకుంటే నాకెందుకని—ఇది = ద్వివదీభండము. విమాచకుని భోజన ప్రియతమ ఉదాహరణము.

73. నర్తించిరి—‘నృతీ గాత్రవిశేషణి.’ నృత్ ధాతువునకు అంగవిశేష మర్థము. అంగవిశేషము క్రిందనమునందును కలయనమునందును గావచ్చును గదా. ..

80. దేవిగారు ఆజ్ఞాపిస్తున్నారట—మామూలుగా ఎల్లరతోను కలకలవిధమున చేతికలు రాజాతోనుం బల్కిరి— ‘ఆజ్ఞాపిస్తున్నారు’ అని.

103. మేలుకట్టు—చాందినీ. (మేలు = వైభాగమున, కట్టు = కట్టునట్టి వస్త్రము.) లేసెరిండి = మధుభక్తము. లేటి—బహువ్రీహి.

౧౭ పద్యము. ఈ తరువుల పవడపు మోసులఁ బోలిన లేడివృళ్ల యెఱ్ఱనికాంతి కలద్రాచినవారి ముఖములయు నేత్రములయు వెఱ్ఱదనమువలెను, లేటికుటుముల యవ్యక్తమధురస్వనములు వారి యొడలు తెలియని కైపుఁగూఁజల వలెను, ఈ చెట్లు గాలికి కొవ్వలతో తూలుట వారు మక్కుచే తోడి స్త్రీలతో (హామలతో) తూలి యాడు నట్లను, చూకట్టచున్నవి. అందుచే నీ మకరందోద్యానమునమునందలి తరువులు మధుభక్తము లగుటచే (= వసంతర్తు ధర్మములు గలవగుటచే) మధుభక్తములొ యనునట్లు (= సారాయి త్రాగినవో యనునట్లు) కైపుగొని యున్నవియుం బోలే భాసిల్లుచున్నవి.

పైద్రుమ = విద్రుమసంఖంధమైన. తద్గితమున అజీవ్రత్యయము. మొట్టుట = మించుట, లక్ష్యార్థము. కొమలు = కాఖలు, స్త్రీలు. గానటదీనట = అవ్యక్తధ్వని; ఆకుల క్రందుకల - ఆర్పటిక్ = లేట్ల దట్టమయిన అవ్యక్త మధురమైన ధ్వనిచేత; కేలిఁ బల్కె—చుక్ = విలాసముగాఁ బలకుచు; ‘మహిజముల్’, మధు భక్తములొట, కైపు గాంచెనన భాసిలక్’ — అని ర పాదమున నన్వయము. ‘అనక్’ ‘కైపుగాంచెక్’ తో నన్వయించును.

‘కొమలు’— సంస్కృతమున కాఖా శబ్దముయొక్క స్త్రీలింగ సారస్యముచే గవ్య మగు స్త్రీకర్మయార్థము తెలుఁగన ‘కొమలు’ అను శబ్దమునందలి శ్లేషసాభాగ్యముచే నుపలబ్ధము.

అలం—ఇచ్చట నుపయోగములైన మహిజములందున్నట్టి యెఱ్ఱదనము, కలార్పటి, కొమలతోఁ దూలుట—అనుధర్మములు, క్షేపమానమయిన మధుభక్తజనములందుండుటచే, ఉపమేయము ఉపమానముగ సంభావించఁబడినది. అందుచే నలంకారము ఉల్లేఖ. మధుభక్తము లొట చేకనా అనుటచే హేతుల్లేఖ. ‘మధుభక్తము’ అనుచో శ్లేష కలిమిచే అది శ్లేషానుప్రాణితము.

౧౮. పద్యము. ఇందుదోహదక్రియలు చెప్పఁబడినవి. ‘తొగడ.....ననగ’— తొగడతొగ్గలు మహానరాలంటుమునపు దోహదక్రియగా తన కర్మములైన కట్టు

గరిష్ఠాదులును పొగడకును ముఖముల వెలిగి క్కె ననునట్లున్నది. జన్మముల కట్లు పుక్కి-
ళ్లచే తడుపుట పొగడకు దోహదము. 'వెనుకఁబెట్కినను వెంగ' అనునట్లు ఎంతయు ముది-
రిక సిద్ధుట - మనంతత్తుములలో నెల్ల వెనుకఁపూచును. ('గంధఫలి జన్మాకం దమ
బంది' నను). అట్లు వెనుకఁబెట్కి పూవలసిన చంపకము ఇటు దోహదముచే ముందె
పూచినది - జన్మముల ముఖరాగము చంపకమునకు దోహదము.

మద్య-తామ్ర-తరుణి-ముఖేందు-సంధాన-గరిమ = సారాయిచే-నెట్టివైన-జన్మముల-
చంద్రసదృశ ముఖములచేరిక-పెంపుచే. 'అలకించి,....,చెలంగు' =దోహతాత్మము జన్మ
ముల అశోకమును తన్నుకొంగొన యుండెల నిస్సవమును జాంజామును ధ్వనులచే లేటుల
గుంపులు అనుకరించి నట్లున్నది. జన్మముల నూపురక్యాదములు భ్రమరపుంకారములవలె
నున్నవని భావము. అశోకమునకు యువతీపాదతాడనము దోహదము.

అలం-క-శ్రేష్ఠ.

'కాంచనమాల' వాసవదత్తకు పుట్టింటినుండి వచ్చినచెలి. వత్సరాజులోడ వాసవ
దత్త కలాయనమునకుఁ బూనినప్పుడు ఆమె గుట్టుకాచి కాంచనమాల ఆమెలోడ కాకాం
బిక బోయెను. (క. స. సా. చూడుడు)

131, 132. 'దీని కవల...నవమాలిక.' దీని దోహదవృత్తాంతము 'చా. 13.
పుట. 18. పంక్తి. నవమాలిక-వెన్నెలతీగ. (శకుంతలకుఁబ్రియమైనది) కా. జ్ఞా.

౧౯. చద్యము. వాసవదత్త మదనధనువునకుఁ బోల్పుఁబడినది. తునుమ సుకుమార
మూర్తిపుష్పవలె క'మలమైన శరీరము కలదియైన, ఈ బిరుదుహాక్షి = ఈ వాసవదత్త;
ప్రళముచేత = మదనప్రాణనియమముచే; కొను = నడము; సూక్ష్మతరంబుగాఁగ్ =
(తొలుతనే నన్నునది, ఇప్పుడు ప్రతకార్యముచే) మఱితత్ సన్నము కాఁగా; ధనుః
వక్షమున - తునుమసుకుమారమూర్తి = పుష్పమయమాలచే సుకుమారమయినదియు, ప్రత
ముచేధనుక్వాస్త్రనియమమునుఁబట్టి, కొను=ధనుర్ధ్యప్రదేశము, సూక్ష్మతరంబు గాఁగ్
=మిగుల సన్నునైనది కాఁగా, మకరకేతనుడు=మన్మథుడు, బజ్జి + కినిదినిన్ను = ప్రక్క-
నుంచుకొన్న, ధనుర్ధ్యయో యనంగ్ = వింటి దబ్బయో యనునట్లు, తనరుచున్నది.

మన్మథుడు ప్రక్కనుంచుకొన్న ధనుర్ధ్యయెట్లుండునో, ఈ వాసవదత్త ఇచట
మదనప్రాణనిగ్రహముబజ్జ సున్నప్పు డట్లుండెనని భావము.

అలం-క-శ్రేష్ఠ.

133. అనుగ్రహంచేత-అనుగ్రహముచే-కూర్పుండి.

134. నాట్లముచే కూర్పుండును-కూర్పుండును అభినయించును.

౨౦. చద్యము. అప్పుడే స్నానముచేసి, పేలి చెంగినియొకముల పీఠ ధరించి
ప్రకాశించునట్టి వాసవదత్త సూతనజలసేకభోధలోడను, కెందిపుళ్ల కాంతిలోడను
అప్పుడు లేత కవచపుఁ దీవ వలె నలరారుచున్నది. చా. కా. జ్ఞా.

అట్లదశామయతశత్రో = (తామరలేకులవలె పెడలై ఎన కన్నులు గలదానా) ఓ నుండరి; నూతన... శోభత = నూతన = ప్రోత్త (అచ్చుదేచేసిక), మజ్జన = సన్ననము వలన [లతాపక్షమున జలసేతము వలన], ప్రభవపుట్టినదియు, మాత్మ = ఆత్మార్పయై నదియు, వివిక్త = వివిక్తమయినదియు, ('వివిక్తాపూతవిజనా' అను), వివిద్వ = ఉత్తమమయినదియును అగు, శోభత = కాంతి కలిమిచేతను, ఖ్యాత... కాంతత = ఖ్యాత = (అందమయినదిగ) ప్రసిద్ధమయిన, కుసుంభరాగ = కుసుమపూవుయొక్క కెంజాయవంటి కెంజాయచే, రుచిర = మనోజ్ఞమయి, పరిస్ఫురల్ = మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న, అంశుక + అంతరత్ = ఓరయంచుల కలిమిచేతను, [లతాపక్షమున, అంశుక + కాంతత = కిరణములచే మనోజ్ఞమగుటచేత] (నీవు) మనోజాతుని = మదనుని, నోముచుత్ = పూరించుచు, మృదుల... కైవడి = మృదుల = శోమలమైన, శైశవ = లేత, విస్త్రుమకాభకైవడి = పవదప్రతిదీగవలె, (నాకు) ఆతత మోదముత్ = మిక్కుటమగు సంతోషమును, కొలిచెడు = కలిగించుచున్నావు. కుసుంభరాగము = కుసుమపూవన్నె, పాలచెంగావి వన్నె, కవులకు ప్రియమైనది.

ఉపమాలంకారము శ్లోహస్పృశితము.

౨౧. పద్యము. కైతో = చేతితో; నవోదయ... అనన్ = నవోదయ = ప్రోత్సాహము, మృదులర = మిక్కిలి శోమలమయిన, అపర = మణియొక (అపూర్వ); కిశోలయము అనన్ = (రూ. కిశలయ) చివురే కలిదియో అనునట్లు; కంకేరి (రూ) కంకేరి = అశోకము, నానేత్రయుగళి = నారెండుకనులకు, లాలనగల్పన్ = పీఠిని కల్గించుచున్నది.

అలం - చేయి చివురువలె శోమలముగ, నెఱ్ఱగ నుండుటచేతను, పూజార్థము అశోక వృక్షమును దాచుటచే దానిని అంటియుండుటచేతను ఆయశోకము మఱిండు మేలి చిగురుకలదియో అని ఉల్లేఖి.

౨౨. పద్యము. అనంగుండు = మన్మథుండు; అనంగతన = శరీరములేమిని; భవత్ - కర - హేలా స్పర్శోత్సవము = నీచేతియొక్క సవిలాసస్పర్శము అను సంతోషమును, ఎనయున్ = పొందును. 'నిజముగ' అన్నను దూఱుట అనత్యమే.

అలం - ఉల్లేఖి.

187. ఏమి! ప్రత్యక్షుడే... కుసుమాయుధుండు - మణుల రాజానకు కుసుమాయుధసాదృశ్యము. కుసుమాయుధుడనుకొని సాగరిక తాను కామిభవభోవు రాజువై పూవులు చిమ్ముట - ప్రణయ నాటకమునకు పూర్వరంగము సాంప్రకమన్నది.

191. కుభదర్శనుడవు... కమ్మ - రాజావిషయమున విమ్మట సంతయు సాగరిక శోభ చరిత.

19౨. నైశాధికుడు - స్తుతి పాకమడు.

౨౩. పద్యము. ఓ యుదయనమహారాజా, సూర్యుడు తన కాంతుల్లెఱ గోల్పి
యి ఆకాశము తుదిభాగమున (=అస్తాది సమీపమున) చేరిగా, ఈసంజప్రద్యన, కనుల
వండువు సేయునట్టియు, కమలముల కాంతుల మాయించునట్టియు, నీ పాదములను
చంద్రకిరణములనుబోలె నేమించుటకై నీసభయందు ఇప్పుడు సామంతరాజులు గుమిగూడి
యున్నారు.

చరమగిరి = అస్తాది; రుచి=కాంతి; హరువుగ=మనోజ్ఞముగ; 'కనువిందులు'
'సారస్వప్రభాహరములు' - ఈరెండు విశేషణములను ఉదయనునీ పాదములకును చంద్రుని
పాదములకును సమానములు. సారస్వప్రభాహరములు = (వత్స) సౌకుమార్యరూపకము
లందు పద్మములకన్న మిన్నలు. కావున వత్సరాజు పాదములును. (చం) చంద్రోదయ
వేళ కమలములు మొగిడి కాంతి గోల్పివును. కావున చంద్రకిరణములను సారస్వప్రభా
హరములు. హేళి=సూర్యుడు. అబ్బుడు=చంద్రుడు. పాదము=కిరణము, అడుగు.

205. ఈయన నన్ను మానాయన యిచ్చిన ఆయుదయన మహారాజా -
తత్సూర్యము రాజును ప్రత్యక్షుడైన వత్సరాజునుగా భావించుచుండిన సాగరిక వైతాళి
కుడు ఉనయనా అని సంబోధించుగా ఆయనను వత్సరాజునుగా నెఱింగినది.

206. నొగులు=తపించు. 'తగిలినకాలే తగులును నొగిలిన కొంపే నొగులును.'
అని సామెత. (=కాలిన).

207. వ్యగ్రుడు=అనర్తుడు;

సంధ్యాతిక్రమము = సంధ్యాకాలము గడచిపోవుట.

౨౪. పద్యము. ఉదయగిరి-తట-అంతరితునిఁ పాదువుకొండ-చటియను-మఱుగు
జుగుబడిన వానిని; ప్రాచి=తూర్పుదిక్కు; యామినాథుఁ = చంద్రుని; వదనబరి
పొడినుడు = (దిక్కు) దిబ్బభిముల యొక్క తెల్లందనముచే; (ప్రియ) విభవాముచే
గల్గిన మోముయొక్క తెల్లందనముచే; హృదయస్థితుడు = (దిక్కు) (ఉదయగిరి) చటి
యలో నున్నవానిని; (ప్రియ) హృదయమందున్నవానిని. కొండచాటున చంద్రు
డున్నాడు. ఇంకను ఉదయింపలేదు. అతని కాంతులుమాత్రమే పైకి వ్యాపించియున్నవి.
అట్లే ప్రియుడు హృదయమున నున్నాడు, ఇంకను తత్సమాగమాభ్యుదయము కలగ
లేదు. అందుచే కార్యము పొడిమము. ప్రాచి! ప్రియతోను, ఉదయగిరి. తటమునకు
ప్రియా హృదయముతోను, అందు మఱిగియున్న చంద్రునికి - ప్రియాహృదయస్థుడగు
దయితుతోను సాదృశ్యము.

పొడిమము-పొందు కట్టముపై భావార్థమున ఇరునిచే ప్రత్యయము. 'యామిని
నాథుఁ' సాధ్యమనము.

అలం—ఉపమ. నాలవపంక్తిలో ఋషి.

౨౫. పద్యము. దేవీ చూడుము, అమృతాంశుని కాంతిని జిన్నపుడు నీముఖ కాంతిని గాంచినంతనే పద్మములు సిగ్గుపడి కాంతి పీనములై వెలవెలబోవుచున్నవి. నేర్పరులగు నీ పరివారవేశ్యల గానము వినినంతనే ఈ యాడు లేటి కదుపులు సిగ్గుతో పూలమొగ్గలలో డాగికోనుచున్నవి.

అమృత+రుక్మ=అమృతకరణండు. వేవేతస్త్వణము. నాన=సిగ్గు. విచ్ఛాయతే=కాంతిపీనశను. విన్నాణము=నేర్పు. నిస్తంద్రతే=నిర్+తంద్రతే=తూంగులేక, అనగా లెస్సగా. పుష్పంధయము=లేటి. ప్య. పుష్పమును (మకరందమును) పానము చేయునది.

అలం—ఉలేఖిత.

ప్రవేశకము.

కథాంశము — రాజా నవమాలికకు దోహదము చేయించును. సాగరిక చిత్రకరి కరములతోడ ఆరటిచెట్ల యింటికి పోయినదని విని సుసంగత అచ్చటికే పోవును.

12. ధార్తికుడు—సాధువు, యోగి.

ద్వితీయాంకము

కథాంశము— సుసంగత సాగరికప్రసన్న రాజప్రతిమను చూచి ఆమె వలపు గ్రహించును, అంద సాగరికప్రతిమను తాను ప్రేయసు. సాహిత్యపుంగోతి యదావుడి. సాగరికా సుసంగతలు చిత్తరువు నట వదిలి పిరికిటి చెట్లలోనికి బోవుదురు. రాజా కారి కచే సాగరిక వలపు పృతాంతమును వినును, చిత్తరువును చూచును, సాగరికను విలచును. వానపదత్త చిత్తరుఁ బలకను చూచి రాజాపై ఆలసి పోవును.

2. చిత్రఫలకము = చిత్తరుఁబలక. చిత్తరువు (ప్ర) చిత్రము. వృత్తియందుఁ గడపటివర్ణము వికల్పముగ లోపించును - చిత్తరుఁబలక.

వర్తిక=చిత్తరువు వ్రాయు కుంచె — 'వర్తిక' (వి) వర్తి.

4. దుర్లభజన్మప్రార్థనాపాతము=బాండుటకు సాధ్యముకానివానిని కోరు టట్లుదల.

9. మేనులేనివాని నారసాలధాక = అనంగుని బాణముల ధాకి. నారసము (ప్ర) జారాచము.

12. ఈడున్నవిత్తం = రాజుగ్గనము, ఆతనిపై వలపు — ఈరెండును కలుపగా ధ్యములు కావున దుఃఖకారణములు. సాగరికకుత్తిడు, ప్రాణాపాయకండు, రాజాను కామించుటలే కలుగ నే కలిగినవి.

15. సావష్టంభముగా = ప్రయత్నముతో; మనసును చిక్కబట్టి.

24. కమలాకరానగాక రాజహంసీమరియొక్కడ ప్రయపడుతుంది? ఉత్తములు ఉత్తములపొత్తే కోరుదురు.

అలం-అప్రస్తుత ప్రశంస. ఇట్లే కాకుంజలమున - 'తీయమావి తప్ప మఱియేది
• చిగిరిన గురివెందతివకు లగును.'

45. మేధావిని = (వ్యు. 'ధీ' రణాపతిమేధా' ధారణాశక్తితో గూడిన బుద్ధి గలది మేధావిని) ఇది కారికపేరు, సార్థకము.

46. యథాక్షరంగా - ఉన్నదన్నట్లు (ఒకయక్షరముకూడ వదలక.) కారిక ముందు రాజాన కీ పృతాంతము సర్వమును తెలుపునని సూచించబడినది.

56. కేయము=పాట.

58. గళము పట్టెను = గొంతు పట్టుకొనెను అని వాచ్యార్థము. ఎక్కువగ బాధించెను అని లక్ష్యార్థము.

59. ఉగరు తక్కి = ప్రాణము వదలి; విరాళి=వియోగవృద్ధ.

61. సకరుణము=దుఃఖముతో.

౨౭. పద్యము. రాజాగజ్జపుసాలయందలి పెంపుడుకోరి మెడకుగట్టియున్న బంగారు గొలుసును త్రొవ్వినది, తేగంగా మిగిలిన గొలుసును - మెడను ప్రేలుచున్న దానిని-ఈడ్చుకొనుచు, దాని కాలి గజ్జలు మ్రోయుచుండ, ఆకులై యశ్వపాలకులు దానిం బట్టుటకు వెన్నంటి పరువిడుచుండ పేవేగ ద్వారములను దాటి స్త్రీలను భయ పెట్టుచు అంతఃపురములో బొచ్చెను.

దారిశశిప్త = త్రొవ్వగా మిగిలినదియు ; కంతగ = మెడనంటుకొని యున్నదియు ; అధఃస్థిత = క్రిందికి ప్రేలుచున్నదియు నయిన, వైశ్వుఖిల్ = బంగారు గొలుసును. దూటుచు = చొచ్చుచు ; ఉదారరణి - పదకొండవీటికము = హెచ్చుగా మ్రోయుచున్న - కాలిమువ్వలు గలది. అనువిద్రవత్-ఆకుల - అశ్వపాలము = వెన్నంటి పరువిడుచున్నదియు, కలఃతనొందినట్టియు అశ్వపాలరుకలది. సాహిణంపుంగపి=గుజ్జపు సాలయందలి కోరి.

సాహిణము + కపి = సాహిణంపుంగపి - తత్పురుషసమాసము. 'కర్మధారయంబులందు మువ్వకంబునకు బంపులగు' అను సూత్రమున 'కర్మధారయంబులందు' అను బహువచన ప్రయోగము అన్యత్ర కోడ వొన్నిచోట్ల పుంపాదేశములు కలుగనని సూచించుచున్నది. సింగపుంగోధను, గరుడపుష్కరువు అను బాల. సంధి ౨౫. సూత్రంపుటదాహరణములను విచించి కలాని 'కంచరపుటెద్దు' అను ప్రయోగమును వైయభిప్రాయమును దృఢపఱుచు చున్నది. చివరిము చూ. ఈ 'ముగ్ధబోధకోధిని' పుటలు 28, 29.

రాజుల యశ్వశాలలయందు కోరిని కట్టిపెట్టట ఆచారము.

“సరటం వారయే ద్యత్నా త్ప్రశస్తం హయాలయే

మన్యురాగ్రే శథాధారో రక్షవత్త్ర మహాకపిః.”

కాన్దోధరః. కా. భా.

పశ్చిమదేశములయందును ఇట్టి యాచారమున్నట్లు King Robert Of Sicily అను కథచే చెలియును. అందు సాహిణములో కపితోడ విదూషకుని భోజనమువృత్తము. సాహిణములో గోరిని కట్టిపెట్టట దృష్టిదోషనివారణార్థ మనియు అశ్వవ్యాధికలివయ నివారణార్థమనియు గొందఱు చెప్పుదురు.

63. దారిశశిష్టగంతగ - మూ. కంతే కృతావశేషమ్.

అ. సద్యము. ఇందు వామనాదిశబ్దముల పుష్పస్త్రిగ్ధములు స్రహింపబడినవి. వామనఁడు=పొట్టివాఁడు; కంచుకీ=కంచుకము (=వెన్నెయింగీ) కలవాఁడు; కిరాతకులు- (కిరమ్=) గ్రామసీమను, (అతస్తి=) తిరుగువారు; క్షులు = మఱుగుజ్జాలు, స్త్రంగుట చే మఱియు కనఁబడనంతటి పొట్టివారైరి.

“అంతఃపురమునందు గుజ్జాలు, మండులు, కిరాతులు, స్త్రేచ్ఛలు, ఆభరణములు, శకారులు, మఱుగుజ్జాలు లోనగువారు సహాయులు” - ఆం. సా. డ.

75. చీకటిచెట్లు-కావుననే దాగుటకు తగినవి.

80. పెరుగుకూటి యానపోతు-మూ. దధన్తలంపటః.

86. మల్లీ ఆచదుకోతే-పశుంశకుని రూపసౌభాగ్యము !

92. ఇతః చూడపలసిందేమిమా-విలనవారి పార్శ్వపత్తి కావున. 87.

అ. సద్యము. రాజు ఇరట దోహదక్రియ చే పూచిన నవమాలికాలతను మదనాద్రి బొందుచున్న తన స్రయావిశేషముగ నుత్పేక్షించుచున్నాఁడు. (లత) పాండువును = తెల్ల నిదియు, (వనబ్యోత్సన్న కావున); (కాంత) విరహబాధ చే పాలినదియు; (లత) స+ఉత్ = (ఉద్గత)+కలకే = ప్రేకి పొటమరించిన మొగ్గలతోఁ గూడినదియు, (కాంత) ఉత్కంఠగలదియు; ప్రాప్తిబృంధే = (ల) వికసనము పొందినదియు; (కాం) మదనాద్రి చే ఆపులంతలు గలదియు; అవిరళశ్వసన+ఉద్గమ+ఆయాసిత+అత్తే = (ల) ఎడతెగని గాలిసోకుడులచేత బాధింపఁబడిన మేను కలదియు; (కాం) తెంపులేని నిట్టూర్పుల యావిర్భావముచేత బడలిన శరీరము గలదియు; అయినట్టి, లకే = ఈ యుద్యానలతను; కంతుయంతలాఁచి సకిఁబోలే = మదనాద్రితోఁ గూడిన (దేవికన్న) పేరియన ప్రియను బోలే, కనుమ = చూచుచు, దేవిముఖమున, కినుక తెంపుతో పారుచును, పొనరిచెడ = కలగించెడను.

ఇరట దోహదమున రాజునవమాలిక పుష్పించినది. ఇంకను రాణిమాధవి పుష్పించలేదు. అందుచే రాజు తన నవమాలికను చూచి సంతోషించినపుడు దేవికి కోపముకలుగుట నైజను. ఆ కినుక- రాణికన్న పేరి కాంత రాజునువలచి యతనిచే చూడఁబడినపుడు దేవికి కలుగు నాగ్రహముతో పోల్పఁబడినది.

ఇందు తుల్యవిశేషణములచే చెప్పబడిన నాయకాదర్శన వృత్తాంతము సాగరికను రాజు చూచినపుడు వానవదత్తకు కలుగఁబోవు కోపమును సూచించుటచే నిది వతాకా సానకము.

ఉపమాంకారము—సాధారణశిష్టవిశేషణములచే సాధర్మ్యము నిర్వహించఁబడెను. అందుచే నుపమానించుట సాధ్యము.

ఈశ్వరమును యేమేంద్రుఁడు శృంగారసౌచిత్యమునకు నుదాహరణముగా నిచ్చెను. చూ. బౌచిత్ర్యవిచారచర్చ.

30. పద్యము. ఇందు పరుసగ మూడువాక్యములయందు మణిమంత్రైవధముల ప్రభావములు దర్శితములు.

కలన = యుద్ధమునందు ; వన్నగంబులు = పాములు ; దాణోవె = దాణిగొనవా ? రామానుజవీరవాసర భటాదుల్ = లక్ష్మణుఁడును — వీరులగు వానరభటులును—మొదలగు వారు ; మేఘనాద-అహతుల్ = ఇంద్రులకుచే కొట్టఁబడినవారు ; బలు = క్రేవృత్తైన ; అని = మూర్ఖుని.

31. పద్యము. అ + నిర్భాది = అల్పధ్వనికలది. శారిక = గోరువంక.

140. కొండెక్కల్ హృదయంలాగ నుటలమైన — ఖల వా స్థురయ వజ్రలేపములు. చూ. భరతవాక్యము.

33. పద్యము. కంఠబారి = కుసుమశరవృద్ధి శృంగళి శు శారికల్ = చిలుకలు శిశువులు గోరువంకలు. ఇందులకు సంవాదము.

“దంపత్యోర్ని శిశువల్యోర్ని హకుశే నాకృతం యద్వచ,
స్తత్యాత్ర ద్దురుసన్నిధౌ నిగదత స్తస్మాదిమాత్రం వధూః,
కర్తాలందిత పద్మరాగశకలం విన్యస్య చంచాపురే,
ప్రీడార్తా విదధాతి దాడిమఫలవ్యాజేన వాగ్బంధనమ్.”

అమరుకము.

34. పద్యము. ఇందు, స్త్రీకిని రాజహంసికిని పోలిక చెప్పఁబడినది.

ఈచిత్రదత్తనందలి లోయ్యలి యెవరో నామానసమును హరించుచున్నది.

లీలావధూతపద్మ = (స్త్రీ) ఒయారముచే తిరస్కరించఁబడిన లక్ష్మీకలది, లక్ష్మీకన్న నందగత్తె అని భావము. (హం) క్రీడయందు కదలింపఁబడిన తామరలు గలది ; పక్ష పాతంపుఁ జేర్చి = (స్త్రీ) స్నేహనువర్తిత్వము యొక్క యతిశయమును, (హం) తొక్కుల కదలికయొక్క యతిశయమును ; చిత్రగత = (స్త్రీ) చిత్రదత్తనందున్నది, (హం) విచిత్రమైన సడకగలది ; మానసము = (స్త్రీ) మనస్సు, (హం) మానసగురువు ; హేమంతాది ఋతువులందు మానసగురువున మంచు ఉండును. మంచు హంసలకు రోగకారి, కనుక హంసులు ఆ మంచునినములను ఇతర స్థలములందు గడపి వర్షాకాలమునందు మానసగురువునకు పోవును అని ప్రసిద్ధి.

అలం - ఉక్తము, క్షేమసంకీర్ణము.

31. పద్యము. ఇంచు - పోవైనను. ఉక్తిరివిక్తిరి చెందెను - హాసరియాదక కష్ట పడెను. ఆపూర్వ పూర్వచంద్రు - ఆపూర్వకృతమేమనగా పూర్వము ధాతవృజించిన పూర్వ చంద్రుఁ డాయన పీతమైన యంబుజమును ముకుళించఁ జేయలేదు, ఇతఁడు చేసెను.

అలం - ధాతకు దుఃస్థితికలిమితో లేనిసంబంధము నున్నట్లు చెప్పటచే నసంబంధమున సంబంధరూపమగు సతిశయోక్తి, ఉల్లేఖసంకీర్ణము.

32. పద్యము. నాచూపు. ఎట్టులో కష్టపడి యూరుదవ్వయిని దాటి నిశంభముండ లిని చాలకాలము తిరిగి యలలంబోడిన పశిత్రయముచే సెగుడుదిగుడుగ నున్న కొనుకడ నిలిచి డప్పి గొన్నదియుంబోలే ఇప్పుడు సెమ్మదిగ చనుగొండలపైకెక్కి, బాష్పంబువుల గురియుచున్న నీకనులను మాటిమాటికి ఆనతో చూచుచున్నది. చూ. కా. జ్ఞా. పుటెరి.

హీరుశ్రమింది = హీరిని చుట్టినంతసేపు (చాలసేపు) తిరిగి, చాల చుట్టు తిరిగి అని యొందె; హరిపశిత్రయాపవము = అంపమైన మూఁడు వసులచే సెగుడు దిగుడై నది; దుర్వార - తృప్త = అచరాని డప్పిచే; కుచధర్మంబులు = చనుగొండలు; చారక = ఉడుగక, మాటికి; బాష్పలవహానిన్ = కన్నీటి బిందువులను ప్రవహించఁ జేయునదైన; విలాసనదవ్యయిన్ = కందోయిని.

అలం - విక్తిలేదప్పి విక్తింటియందు క్రమముగ నున్నట్లు చెప్పటచే పర్యా యాలంకారము. ప్రాణిధర్మములను అప్రాణియగు దృష్టియందున్నట్లు చెప్పటచే సమాధి.

32. పద్యము. తా. సాగరిక చిత్రరువునందు రాజును వ్రాయునపుడు భావాపేక ముచే నామెకు పొడమిన కన్నీటి కుంపురులు చిత్రమునం దంతటను పడియుండెను. వానిని రాజు సాగరికకరస్పర్శచే దన సెమ్మనఁ బొడమిన స్వేదబిందువులనుగా నుల్పే ట్లించెను.

పపుపు = సెమ్మను; కుంపురులు = స్వేదజల సముహము.

అలం - ఉల్లేఖము.

33. పద్యము. ఈ లేదామరాకుల పాన్పు బరువైన చనుదోయి యొక్కయు, గురు నిశంభముయొక్కయు నొత్తిడిచే రెండుకొనలను వాడియున్నది; నన్నని నడుము పాన్పును తాళమిచే నడువు మాత్రము వాడక పచ్చగ నున్నది; విరహబాధ తాళలేక చేతుల నిటునటు విడుదులచే ప్రక్కల చెల్లాచెదురై యున్నది - ఇట్లు ఈపాన్పు లేమ విరహబాధను తెల్పుచున్నది. ఒకప్పుడు విరహితో కుడివైపునకును ఒకప్పుడు ఎడమవైపున కును పొడవైన కాలమున పాన్పునఁ బైఁ జెప్పిన విరహతాప లక్షణములు ముద్రితము లై నట్లు తెలుప.

ఇరుగడలు (= రెండుకడలు). వృత్తియందు 'ఇరు' రెండునకు సర్వాదేశము. సమిధ = గొప్ప; హరితము = పచ్చనిది. సభకప్రతిమము = ఆకాశమువంటిది. కరము = మిక్కిలి - ఈయర్థమున నిది దేశ్యము, అవ్యయము. ఓరలక్ = ప్రక్కల; పీటతాటము = చెల్లాచెదలైనది. మృణాలినీచ్చదన తల్పము = తామరపాకుల సెట్ట.

అలం - కార్యములగు శయ్యా మ్నానతా వికారములం జూచి కారణమును విరహతాపము నూహించుటచే అనుమానము.

౩౯. పద్యము. తా. తాపావనోదనమునకై ఆశనివి పైఁటగా నుంచుకొన్న పెద్ద తామరాకున పాలిండ్ల స్వర్ణచే కమలి యేర్పడిన వలయములం, ఆస్తన వైపుల్యమును దెలిపినట్లు ఆమె విరహతాపమును దెలుపుట లేదు.

పయ్యద (పయి + పద) = పైఁట. రూ. పయ్యద. (సంధియందు వర్ణవికారము) మండలములు = వలయములు. కడిమి = అతిశయము, పరాక్రమము. పాలిండ్ల దండితము = స్తనముల వలండతనము.

౪౦. పద్యము. గిండి = కలశము. వసివాడు = మిక్కిలివాడు. మృణాలసరము = తామరతూండ్ల దండ.

అలం - (1) సన్నని పోగునకే చోటులేకుండగా (2) తూడునకు చోటెక్కడ - అని కైముత్యస్థాయమున నొక యర్థముచే (= 1), మఱియొక యర్థము (= 2) సాధింపఁబడుటచే కావ్యార్థాపత్తి.

౪౧. పద్యము. నలుమోములు - నాలుగునకు వృత్తియందు నలు సర్వాదేశము. తనదు గడ్డియ = తనసంహాసనము - కమలము, కమలాననుడు గావున; రుచి = కాంతి. అబ్బురంపోయి - (అబ్బురము + పోయి) పడ్డాదులు బరంబులగునపుడు మువ్వర కంబునకు లోపభ్రాష్టబిందువులు విభావనగు - అను సూత్రముచే భ్రాష్టబిందువు. తెఱ + వా = తెఱవ.

అలం - అతిశయోక్తి.

౪౨. పద్యము. కనరా = కోపము. భామిని = కోపశిల, ప్రకరణోచితమగు సంబోధనము. రూక్షభావమును = సారవ్యమును; అకుంతితము = మొక్కవోనిది, అధికమైనది. అమందభేదము = అధికాయాసము.

అలం - ఇందు హేతువు కోపము ఉన్నను కార్యములు కలుగమిచే విశేషోక్తి.

౪౩. పద్యము. వైదలి = స్త్రీ; శ్రీదేవియయగుక్ - 'రూపేచలక్ష్మి' అను ప్రసిద్ధిచే నిట్లు చెప్పఁబడినది. సౌందర్యమునందు ఈమె లక్ష్మియే అనిభావము. శేఖ పారిజాతపల్లవమయగుక్ - లక్ష్మివంటి రూపవలియైన సాగరిక చలికి నుభవముగాఁ జెప్పుటకు దివ్యమగు పారిజాత పల్లవము గాక అన్యతరుపల్లవము అనర్హము. ఈమెను చేపట్టిన మనోరథము సిద్ధించుననియు సావరస్యము. కరతలమునకు పల్లవముతో నాపవ్యము. అరు

జను యందును, కోమలత్వమునందును. కాదేని యేల తొరుగుట స్వేదచ్ఛర్మమున నమృతశీతర గణము - కాదేని = ఈమె చేయి పారిజాత పల్లవము కాదేని; పారి జాతము (పాలనము ద్రమునఁ బుట్టుటచే) అమృతమునకు లోబుట్టువు, అందుచే నదియు నమృత నివ్యందకముగాఁ జెప్పఁబడినది. మఱియు నిగుడ్పాదు పండితుఁడు “అమృత స్త్రావో హి పారిజాతపల్లవా త్వస్థిధి” అని వ్రాసెను. స్వేదచ్ఛర్మమున = చెమట అను నెకముచేత. శీతరము = తుంపురు.

అలం - రూపకము. స్వేదచ్ఛర్మము - అపహ్నుతి.

రక. పద్యము. చిక్క-చిక్క యెట్లొ అద్భుతవశమున చిక్కి నాపై గాఢానురాగ మూసిన యీకాంత ఎఱ్ఱని కాంతులనీను రత్నహరముంబోలె, నేను కంఠమునఁ దాల్చక మునుపే (కాంఠపక్షమున ఆలింగనము చేయుట, హరము పక్షమున మెడ నలంకరించు కొనుట) నీ తెలివితక్కువ తనముచే జాతిపోయెను.

కథితరాగ = ప్రకటింపఁబడిన ప్రేమగలది. అని కాంత పక్షమునను, ఎఱ్ఱని కాంతి గలది అని హరపక్షమునను అర్థము. తుడుకు + తుడుకు = తుండుడుకు = ఆలింగనక త్వరప డుట, త్వోభము. ‘ఇది ద్వీరుక్తముగానే ప్రయోగములం జూపబడిదు.’ -శ.ర.

ఈ పద్యమున రాజు వాక్యములలో (తదఘోచితయయ్య) రత్నావళి వైవవశ మున దొరకుటయు, నంతలో నెడఁది గ్రహింపక పూర్వమే ఎడసిపోవుటయు నను న్నాత్మాంతము ధ్వనించుచున్నది.

373. ఆర్యపుత్రుని ముఖదర్శనంచేతనే - ముఖము ప్రసన్నముగా నుండుటకు వాస్తవమగు కారణము సాగరికా ప్రథమదర్శనము.

397. ఘనాక్షరస్వాయం - మ్రానియందు నుసి పురుగు లొలుపఁగా నేర్పడినయ ష్టరము. అది అక్షరాకారముగ లొలుపదు. కాని అలవోకగా నక్షరాకృతి విర్బుదును. అట్లే డోరకవ్రాసిన చిత్తరవు అలవోకగా సాగరికాకృతి దాల్చినని భావము.

రగ. పద్యము తా. నాపై నీకు కోపము కలదో లేదో ఎఱుంగను. కినుకలే నిచో, ‘నన్ను దయఁ జూడుమ’ అనుట పాడిగాదు కదా. ‘ఇకముందు నేను అపరాధము చేయును’ అందమన్న ఇపు డపరాధము చేసినట్లు ఓవ్వకొన్నట్లగును. ‘నేను నిరపరాధిని’ అన్నచో నామాట అనశ్చ మందువు. మఱి యిపు డేమి పట్కెన నుచితముగ నుండునో తెలియక నేను వగచు చున్నాడను.

నాయము. ప్ర. న్యాయము. పొనరుపను = చేయను. పొచ్చెము = దోచుము. అనా గన్బులు = పిరవరాధి. మృష = అనశ్చయము.

అలం. ఇచ్చట రాజు తనమాటలను తానే అలాచించుకొని విషేషించుకొనుటచే అశీలము అలంకారము.

413. ఓ మూర్ఖుడా విదూషకుడు దేవి గూఢకోపమును గ్రహించలేదు. కావుననే రాజు 'మూర్ఖుడా' అనుట.

౪౬. భద్రము. తా. వానపదత్త రాజుపై కోపముచే, కనుబొమలు ముడిచి కొన్నను, వినయముచే మోము వంచియుండెను. కోపముచే నించుక నవ్వియు, వినయముచే పరుషోక్తుల బలకదాయెను. కోపముచే కనుల నీరు గ్రమ్ముచుండినను విసీతిచే వానిని లోనడంచి కొనెను. ఇట్లు ఆమె వినయము తొలంపకయుఁ గోపమును బ్రకటించెను.

వెదక = ఆల్పముగా; అంతరీక్ష జడము = లోపలి కన్నీటిచే మొద్దుపడినది; విసీతి = వినయము.

419. అరణ్యరునితం - నిర్జనస్థానమున అసహాయస్థితిలో చేసిన విలకనము; స్వర్థమని యర్థము.

ప్రవేశకము.

కథాంశము - సాగరిక వానపదత్త పేషముతో వత్సరాజు నభీనరించునని దేవితెలికత్తె తెలింగిరి.

3. [ఆకాశమున] కాశాంబికా... - ఆకాశ భాషితము. చూ. నా.ల. ప్ర.

7. కాంచనమాల రాణికడకు తిరిగి పోవుచు దారిలో సాగరికా వత్సరాజు సమాగమమునకై వసంతకుడు సుసంగతతో కలిసి చేసిన పన్నాగమును వారి సంభాషణమాలమున నలకొకగా తెలిసికొనుచు ఆలసించినది. ఆవృత్తాంతము దేవితో చెప్పి ఆమెను చిత్రకాలద్వారము కడకుఁ దెచ్చుట కి. వ యంకమునఁ గలదు.

8. సోత్సాసముగా = ఎకతాళిగా.

9. సంధివిగ్రహచింత - రాణినితలో చతురుపాయములలో సంధి, విగ్రహము (= యుద్ధము) అనునవి రెండు. అందె మంత్రి యాగంధరాయణుని చింత. వసంతకుడు సాగరికకా వత్సరాజులకు సంధి (సమాగమము) సమకూర్పుటకు, అందుచేఁ గలగు వానపదత్తా వత్సరాజుల విగ్రహము (= కలహము, అలంకయుండె) పాపుటకు - ఈరెంటిని సూక్ష్మిన యాలాచనలో అటలేతినపాడు. ఈతార్పులను తీర్పులను నీతివిషయములకు పోపు, నీతియందు సిద్ధహస్తడైన యాగంధరాయణునికన్న వసంతకుడు గట్టివాడనుట ఉత్సాసము.

10. మహాన చిహ్నగత్తనకు కాంచనమాలా సోత్సాసము గాఢము.

13. దంట = సమర్థురాలు

20. ప్రతీకారం - ఆస్వస్థత తీటు నుపాయము.

23. చిత్రఫలకవృత్తాంతం - 2. అం. చూ.

24. నాచీతికప్పగిస్తూ - రాజు కంటఁబడకుండ కాపాడుమని భావము.

సేపథ్యాన్ని - వాసవదత్త ఆపుడు తాత్పర్యమున్న యలంకారములను. సుసంగతకు దేవి బహుమానము చేయుట ఇకమీఁద జాగరూకత వహించి రాజుకంట ఁడకుండ సాగరికను గట్టిగా కాపాడుమని ఎచ్చరించుటకు.

35. తిన్ననిది - చూ. 'అతిఋణాకా సాదేవీ' = సరళహృదయు.

37. దంతతోరణవలభి = దంతనిర్మితమైన బహిర్భాగముయొక్క వాచూరు; ఆచోటు విజనముగను మంచిగాలి తగులునదిగను ఉండును. అందుచే రాజు అట ఆసీనుడగుట.

తృ తీ యాంకము.

కథాంశము - రాజు సంకేతఫలమున వాసవదత్తావేషమైన సాగరికకై నిరీక్షించుట - వాసవదత్తయే వచ్చుట. - రాజు ఆమెను సాగరిక యనుకొని అనునయించుట - గుట్టు బయలుపడుట - అందులకై భయపడి సాగరిక లతాపాళమున నసువులు వాయుప్రయత్నించుట - రాజు రక్షించుట - వాసవదత్త సాగరికావసంతకులను వెఱునుంచుట.

రక. చద్యము. తా. ఓహృదయమా, మదనబాధను ఓర్పుకొనుము. దీని కిప్పుడు నివారణోపాయము లేదు. ఏల నిరంతరము ఆ బాలకొఱకు పరిశపించెదవు? అజెల్ల వృద్ధము ఏలన, ఆప్రియను ఎట్టులో పొందియు, ఆపుడు మూఁకుడనై మంచి గండపురసమువలె చల్లనైన తక్కురమును నీవై చిరకాలము ఉండునై తిని గదా.

నివారణోపాయము చేతికి దొరకినను, దాని నుపయోగించుకొనమియే ఇట 'మూఁథక.'

పందురెడు = దుఃఖించెదవు. పొరసియు = పొందియు, కైకొనియు. చందన - ద్రవ - గుఱిమము = మంచిగండపు రసమువలె చల్లనైనది. పొరసియు నెట్టకేని - 'పైవంకమున నెట్టకే' తా. దొరకియు.' 2 అం. రం. చద్య. శిలముఖములు = బాణములు (నానా. తుష్టేదలు)

వృథా, సదా, సంస్కృతావ్యయములు ఏమార్పులకుం తోరయకయు తక్కుములుగా ప్రయోగించుటకు వృథా మాత్రము వైకల్యముగ ప్రాసాద్భుతముగను.

3. అహో! ఎంతయాశ్చర్యము. - ఈ యాశ్చర్య కారణమే కద్యమున చెప్పినది.

ర౮. కద్యము. మనసు సైజముగ నే చంచలమైనది. (అందుచే గుఱివెట్టి యేయుట దుర్బలము) మఱియుఁ బరమాణు స్వరూప మగుటచే దృష్టి కగోచరము. అట్టి నామన స్సును మన్తధుఁడు ఎట్టులేసెను. అందును ఒక్కసారిగ నే ఎల్ల నారసములతోను ఎట్టు లేసెను. ఆశ్చర్యము ;

మనస్సును అణు స్వరూపముగఁ దార్కికులు చెప్పియున్నారు. 'నలినదళాయ లే ఊ మనః పరమాణువునంద? శృం. వై. ఆ 3.౨3.

చలత్వ్య వేదనము విలుకాని నేర్పునకు నిదానము - 'కాదో లోలశరవ్యవేదన మహోక్తర్థంబు విల్కానికిఁ.' కాకుండు అం. గి. కద్య. లోలమును, అగోచరమును, శరముతోఁగొట్టుట, ఒక్కమాటే ఒక్కలత్వ్యమునే అన్ని శరములతోను, దాకునట్లు కొట్టుట ధానుష్క కాశల పరమావధి.

అలం - ఇట్లు త్రోత్ర రోక్తర్థము చెప్పట సారాలంకారము.

ర౯. కద్యము. అలంకారులు = బాణములు ; చిత్తకాతుఁడు = మన్తధుఁడు ; లక్ష్యములు = గుఱివెట్టి యేయఁబడువాడు - శరవృత్తులు. దర్శక = మన్తధ - దర్శించు (గర్వించు) కాఁడు. ఇటుతనంతోధనము సార్థకము. కామిజనుక్ = కాముకుని (నన్ను) ఒంటికి = ఒకనికి ; పంచతంగలిపితివి = 1 అయిదుగురుగాఁ జేసితివి, 2 చంపితివి. అసంఖ్యశిలము ఖంబులతో = లెక్కలేని బాణముల చేత.

మన్తధుని బాణము లై దని లెక్క కలదనియు, వానికి లక్ష్యములు నాబోఁటివారలు లెక్క కెక్కువ యనియు లోక ప్రసిద్ధము. కాని ఓమదనుఁడా ఈ ప్రసిద్ధి నీవిషయమున తాఱుమాఱినది (1) నీయైదుబాణములు అసంఖ్యములైనవి; (2) అసంఖ్యము లక్ష్యములు ఇప్పుడు నేనొక్కడ వైతిని (3) బాణముల పంచత్వము (విదగుట, మృతి) ననుబొంది నది. ఇట్లు వైరుధ్యము. పంచత = పంచభూతాత్మకమగు శరీరము మరణనయమున పృథక్త్వమును చెందును. పర్రంగి ఒక్కబొమ్మనే అయిదుగాఁ జేసి నట్లు నీవు నన్ను పంచత్వ మొందించుచున్నావు, (అయిదుగా చెక్కి చంపుచున్నావు).

అలం - చిత్తకాతుని బాణముల పంచత్వము. కామిజనుకిని, కామిజనుల యవం ఖ్యాతత్వము. చిత్తకాతుని బాణములకును సంక్రమించుటచే పరివృత్తి. 'పంచతంగలిపితి బొంటికి గామిజను' అనుచో తొలుత విరోధము తోచి పిమ్మట పంచత్వమునకు మరణా ద్యము చెప్పుటచే నా విరోధము వివర్తిల్లుటచే విరోధాభాసము.

22-17. నను... ఎంత చింతించునో - అని యన్వయము.

అగ్నేయై = పాత్రయైన, గుణియైన.

నిందుకొనమును లోలోన నడుచుకొన్న దేవి - యా. 'అంతర్గత కోప నరర మ్భాయాః'. లోలోన గుములు నిప్పు మిక్కిలి వెతకెట్టును. 'అనిర్విశ్నో గభీరత్వా దంత ర్గత ఘనవ్యధః, పుటపాక ప్రతీకాః రామస్య కరుణా రసః.' ఉ.రా.చ. అం. 3

గం. కద్యము. వృత్తము = వృత్తాంతము; పల్కికొన - తనకుమీనరానియట్లు అని అత్తనేకద ప్రయోజనము. ఈర్ష్యదుక్ = భయకడును. పెరికలక్ = ఆన్యసంసర్గ ములయందు; 'సఖులు' ఇతరుల నవ్వివ వారలకు తన వృత్తాంతము తెలిసియేయండక పోవచ్చును గాన భయములేదు. సఖులే నగిన తన్నుఁగూర్చియే యని వైలక్ష్యము. విలక్ష భావము = సిగ్గు. మఱిగిదుక్ = తప్పించును; మానసనిష్ఠ భయంబు పెంపునక్ = మనసుగోనున్న భయాలితయముచే. ౧ బాలిలో ఋత్యసంబంధ యలి.

అలం - స్వభావోక్తి.

25. హృష్టఁడు = కార్యలాభముచే సంతుష్టఁడు.

27. 'ఇవ్వదు నా స్త్రీయవచనం వినడంచేత నా స్త్రీయవయస్కుడికి ఎంత ఆనందం కలుగుతుందో అంత ఆనందం కాకాంబీరాజ్యము రానడం చేతకూడా కలుగ లేదు.' - ఇల్ల విక్రమోర్వశి. 3-అం 'నా కేశకలవవారణం విడదటల్...'.

కాకాంబీ = వత్సరాజు రాజ్యధాని. గంగాయమునా మధ్యమున వత్సరాజ్యముం డెను. అది అలహాబాదని కొందఱును తత్ప్రాంతమందలి 'కోనకు' అనుగ్రామమని కొందఱును చెప్పుదురు.

38. చిత్రముగాదు = వింతకాదు, ఎఱిగినదే.

40. పారితోషికము = బహుమానము.

[యున్నది.

43. శుద్ధసువర్ణకడియము - సమానగ్రామ్యత విదూషకుని భావలో సరిగనే

47. మిక్కిటంపుటనురాగము... అడవికి పోతున్నాడు - ఈ వర్ణనము ప్రకృ తోపయోగి. సాగరికను గూర్చి రాజు సంకేతమునకుం బోవుటకు పూర్వసూచన.

49. రాజు - ...హర్షముతో - హర్షము పగలు ముగిసినందులకు; రాత్రికదా సాగరికను సంకేతస్థలమున కలగొనుట.

గం. కద్యము. తా 'ఒక్కటే చక్రముగల యారధము లోకపరిమితమైన గొప్ప మార్గమును గడచి పోయి కర్పరగా మడల లేపు నేకువ ఉదయగిరిని చేరునట్లు దారి సాగింప శక్తికలదిగాదు.' అను-చింతచేతనో. యన సూర్యుడు (రెండవ చక్రమును కల్పించు కొన మిచ్చిగించినవాడై) సంధ్య క్రమక్రమముగా త్రొంగి నేయఁగా మిగిలిన కిరణములే బుగారాకులుగాఁ గలదియైత నదిక్రమము తన రోచక్రముగా మార్చుటకై తనరథము కడకు వచ్చుచు నడచుచుకొంటున్నదిచి యున్నాడు.

లోకమితము = లోకము పేరగాఁ గలది. అంత పెద్దది. కరగనగ్ = త్వరగా; కరమిడి = క్రమముగా; త్రెక్కొనఁగఁ + తక్కిన = త్రెంపివేయఁగా మిగిలిన; హరిత్ + ఉరు + చక్రము = పెద్దదగు దిక్పక్రము. పెద్ద చక్రమైనచో మహాధ్వము త్వరగా ముగియును. రత్న = కిరణము, సూర్యుని రథ పేకచక్ర మనుటకు - 'సప్తయంజంతి రథ పేకచక్రమ్.' 'నభ స్సమాక్రామతి కృష్ణవర్ణా సి తై కచక్రేణ రథేన భాస్కరః'. సూర్యుని రథము బంగారుది - 'హిరణ్యయేన నభతారథేన దేవో యాతి భువనాని బభృత్.' అందుచే తద్రథచక్రమును తచ్చక్రములను బంగారువి. సాయంకాలమున సూర్యకిరణములు క్షుద్రవర్ణములగఁ దోచును కావున 'వైడియాకులు' అనుట.

అలం - సూర్యుఁ డస్తాద్రిపై నిల్చుటకు హేతువుకాని మహాధ్వగమనచింతను హేతువుగ సంభావించుటచే హేతుత్వేచ్ఛ, రూపకసంకీర్ణ.

౧౭. పద్యము. తా. 'ఓపద్మాక్షీ ఇది నాకు నియత సమయము. నేనిదే పోవలయును. నిదురించుచుండు నిన్ను మేల్కొల్పుటకై నేను ప్రాద్దుపాదుపువేళకు మణిల వచ్చెదను.' అని (తన ప్రియురాలైన) తామరతీగకు విశ్వాసము కల్పించుటకై అస్తాద్రి శిఖరశిలపై (కరమున) కిరణమును చేయి పెట్టి సూర్యుఁడు ప్రమాణ మొనరించు చున్నట్లు తోచుచున్నాఁడు;

హేళి = సూర్యుఁడు; పద్మాక్షి = (తామరతీవ పక్షమున) పద్మములు అను కనులు గలదానా; (ప్రియాలక్ష్యమున) పద్మములవంటి కనులు గలదానా; తీవ స్త్రీగను, పద్మములు తన్నేత్రములగను ఉపమింపఁ బడినవి. నిద్రితను = (ప్రియ) నిద్రించిన దానిని, (తామర) మునుగిలిన; మేల్కొల్పు = (ప్రి)మేల్కొలుప, (తామర) వికసింపజేయ. ప్రమాణమొనరించుట నాయికకు విశ్వాసము పుట్టించుటకు.

'అస్తమస్తకమునఁ గరంబులై' - క్రమక్రమం ద శిఖరముపై కిరణమును చేయి యుంచి. రాలి మీఁద చేయిపెట్టి ప్రమాణము చేయుట ఆచారము. చూ. కా. జ్ఞా.

అలం - ఇందు ప్రకృతధర్మియైన హేళియందు పద్మాక్షికల్పగతమైన స్త్రీలింగ స్వారణ్యము చేతను, హేళికల్పగత పుంలింగ స్వారణ్యము చేతను. 'నిద్రితను' మేల్కొల్పుట 'ప్రమాణ మొనరించుట' ఇత్యాది చేతన వ్యాపారముల చేతను 'పద్మాక్షి' 'కరము' అను శబ్దము లవలంబింపమహిమ చేతను, ప్రియను ఆశ్వాహించుటకై ప్రమాణ మొనరించు నప్రకృత నాయక పృథ్వికము తోవంప జేయఁ బడుచున్నది కావున సమాసోక్త్యలంకారము. ఇట్ల ప్రమాణము సంభావితము కావున నుత్పేక్ష, సమాసోక్త్యనుసారితము.

సూక్త్యాస్తమయము క్రమ క్రమముగ కర్మిత్వము చేడి పెట్లల శిశువానుడు. విష్ణుల 'సంబ త్రొక్కొనఁగఁ బక్కిన రత్నలు' విదప - అస్తమస్తకమునఁ గరంబులై శిఖరము

జీవముల యొక్క క్రమ నిర్మాణమును, పిచ్చుట బీకటి యొక్క క్రమావరణమును పరిపూర్ణ బడినవి.

60. శోభనముగా పలికినావు - తస్యగాఢ బల్కిరివి.

61. బీకటి వర్ణనము - తత్సూర్యము విరళములుగా నుండిన చెట్ల బురులు, ఇప్పుడు బీకటి బలుపుచే నడిమి ప్రదేశములు కానరాక పోగా, నంతటను చెట్లున్నట్లే తోచుచున్నవి. దట్టముగా బురద పూసికొని మఱిత సలుపెక్కిన కారు దన్నలయు, కా రడవిపండులయు నలుపువంటి నలుపును బీకటి మొత్తములు దిక్కులకుఁ గల్గించుచున్నవి. అందుచే నంతటను నలుపై దిక్కులు వేర్వేరుగాఁ దోచులేదు. దున్నలు పండులు కదలుచున్నట్లు బీకట్లు వ్యాపించుట.

౫౩. పద్యము. తా. నీలకంఠుని కంత నై ల్యమునకన్న నల్లనైన చివ్వుఁకీకట్లు మొదట తూర్పు దిక్కును, పిచ్చుట ఁడమటి దిక్కును ఆవరించును. తర్వాత క్రమముగా కొండల, చెట్లు, పురములు, అను విభాగముల గ్రమ్మి వేయును. పిచ్చుట జనులకు కన్నులన్న ప్రయోజనమును పోగొట్టును.

భీద = భేదము ; హరగళద్యుతి = శివునికంతకాంతి ; లాఁతికడ = తూర్పుగాక మిగిలిన దిక్కు - ఁడమటి దిక్కు ; తూర్పు ఁడమరల బీకట్లు ముంచుకొనగా నుత్తర దక్షిణములు మిగిలెయ్యండవు. మోహరపుటిరులు = దట్టమగు ఁకట్లు ; కెరలు = ఉత్సహించు. బీకటి రాత్రులు అభిసరణ యోగ్యములు. ఇట సాగరిక యభిసరణమునకును, వానపదత్ర దానిని గనిపట్టు జతనమునకును, రాజు ఒకరిని మఱియొకరినిగా భ్రాంతి గొనుటకును ఉపయుక్తములు.

అలంకారభావోక్తి. కడమటిపాదమున నుదము.

౫౪. పద్యము. కన్ను కానరాని బీకటిలో పూలచెట్ల గంధమునుబట్టి దారి తెలిసి కొన్నట్లు ఇందు పరిశ్రమ.

వాటిపీథి, చాలఁ నిర్గుండి = వాటిలి; జీబైన = దట్టమైన ; కదంబపాలి = కడిమిచెట్ల సమూహము ; ఉదిత...చేత్ = ఉదితపుట్టిన (తెలియఁబడుచున్న); ఆపూతముగొనఁబడిన, విభిన్న = వేర్వేరు, గంధములచేత్ = (పూల) పరిచయముల చేత, ఉద్విజముల్ = చెట్లు, గుర్తుగా = ఉదలక్షణముగా, తమోద్వైగుణ్యబంధాదికత్ = బీకట్లుచెట్లయొద్దనుచుచేతకల్పఁబడినట్టి, పదవిక్ = దారిని, వ్యక్తముగా = స్పష్టముగా, పఱింగిలిక్.

తా. బీకటి దట్టముగా నున్నను పైచెప్పిన సామాన్యముల సారథములచే, ఆయా చెట్లుండునట్టి చోట్లను తూర్పు పరిచయమునట్టి గుర్తింది రాజు దారిని స్పష్టముగాఁ దెలిసికొనును.

అలం-ఇచ్చట జేసినచే చెట్లదము ముఖము పడియు, ఆయావాసములచే ఆయాచెట్ల భేద మెటుక పడుటచే ఉన్నీలితాలంకారము.

82-83. మృదువైన పచ్చలు- కాలికి నున్నగా తగులుట వాని మాడ్చితము.
మనశ్శిల = మనశిల.

85. దేవివేషము వేషింపు సాగరికని-ఒకవేళ రాజు వేషసాదృశ్యముచే వాసవ దత్తనుగా భావించునేమో అని హెచ్చరింక. 'బృహస్పతి బుద్ధివిభవాన్ని పరిహసించే వాడు' కదా వసంతకుడు.

గీ. పద్యము. ప్రాత్ర చెలవ కాలము సాగంగా, సిగ్గెడలంగా ప్రేమవిశదదృష్టిని చూచును, కంఠాక్షేపము చేయును, కౌగిట నిల్చును. మఱి శ్రొత్రచెలవ భయకారణమున నిందొక్కటియు జేయదు. అట్లయినను కామిజనునికి శ్రొత్రకామినిపై పక్షపాతము; తన యిల్లాని కనుబ్రామి యైనను నూతనప్రియను గూడ నతడు వేడక పడును.

నిశ్చితస్థలము = సంకేతస్థలము; ప్రేమవిశదంబగు చూపునకొ = ప్రీతి చక్కగా తెలియవచ్చుచున్న చూపుచేత; నయమునకొ = మంచిమాటలతో - (భయముదీర్చి); చిక్కబట్టినను = కౌగిటం జేర్చినను; కామిని = కాముకురాలు. (మనసులో నేమో ప్రేమయన్నది, కాని శ్రొత్రదనపుం గారణముచే లక్ష్మణింప వెఱచును.)

ఇట నాయక ముగ్ధ - 'ప్రథమావస్థిర్ యావన మదనవికారయు, రతియందు ప్రతికూలయు, మానమందు మృదువును, సమధిక లిజ్జావలియు ముగ్ధ.'- ఆం. సా. ద.

96. ఈ పుత్రాంత మేమయిన దేనికి వాసవదత్తకు ఎటుకవడి యుండునా? - వాసవదత్త ప్రవేశమునకును, సాగరికా వత్సరాజుల సంకేతస్థలసమాగమ రహస్యమును వాసవదత్త కనిపట్టుటకును, ఈవాక్యమున పూర్వసూచన కలదు.

100. అభినయించు = అభినాయకావృత్తి నవలంబించు = సంకేతస్థలమునఁ బ్రయోగించేడు.

అభినాయక - "తానె మదనవశంపదయై కాంతుని తనకడకు రప్పించుకొనునో, లేక తానె అకని కడకు లోపునో అనాయక అభినాయక." ఆం. సా. ద.

105. మునుఁగిడఁగొన్నవాడు - మునుఁగిడఁగొనుట గుఱుకు తెలియకుండుటకు.

109. సన్న = సగ. ప్ర. సంజ్ఞ.

113. చాతాకుడా = చెడిబ్రదికినవాడా, ఇదిలిట్టు.

115. తాముట మరచకు - వాసవదత్తను 'సాగరికా' అని తార్చు మాటను 'దీని విషయముల ననుభవించుచు లే' అని భావము.

120. త్వరగాభవ...చంద్రుడు ఉదయింపున్నాడు-కన్నులలో నెరుగే గుఱు తింకుదు. వాసవదత్త చేతికలు చూచిన కష్టము. అందుచే వసంతకుడు త్వరపెట్టుట.

132. మృగలాంఛనుడా-రాజా కన్ను పెన్నెలకాంతిలో గుఱులించునని వాసన దత్త భయము. అట్టిచో దొంగను సాక్షుతోటరె రాజాను సాగరికతోఁ బట్టకొన పిలువడము. అందుచే చంద్రుని, 'రథంతఃపు నీదేహమును మఱుంగన కించు' అని ప్రార్థించుట. ఇట్టి కట్టున మృగలాంఛనుడా అను సంబోధనము ఉచితము. వీలన తిలాంఛనముచే కాంతి కొంత కొఱవడును కావున. చంద్రునిలో మచ్చను కొంగఱు జింక యందురు, 'సారస్థం కతిచిచ్చ సంజగరితే' -మిల్లా జుండు.

గీ. పద్యము. తా. వానరాకకు ముందు తాపము తొంటికన్న నత్యంతము హెచ్చుగ నుండును. అట్లే సమాగమమునకు ముందు మదనతాపము తొంటికన్న నధికముగ బాధించును.

ఇంచువిల్తుని శిఖి=మదనాగ్ని, ఇంచువిల్తుండు=ఇంచు (చెఱుకు) విల్తుండు (విల్లుగా కలవాడు) బహుప్రీతి సమానము. చూ. బాలవ్యా. సమాన. 20. ఇట్టివే ముక్కుంటి, నలువ మున్నగునవి. పొందు = (ప్రియా) సమాగమము, కారు = వర్ష ఋతువు. నికట+ఉదక+తామము=సమీపముననున్న వానరాక గలది (దినము). పుటము వెట్టెడుఁ గాఁజుటము = ఊఁకనివ్వు, వైకి తెలియక లోలోన కుమలు నివ్వు. పుటము వెట్టటం=హెచ్చుగ తపించు జేయుట అని ఇట సర్థము. అంతర్భూధత్వము ఇట నభిప్రేతము గాదు. అపూర్వ గణి = పూర్వమున కన్న హెచ్చుగా; ఇది పూర్వవాక్యము నందలి 'తొలక నేఁపడు' అనుమాటకు సమానము.

అలం-ఇందు రెండు వాక్యములయందు రెండుధర్మలందు (1 ఇంచువిల్తుని శిఖి, 2 నికటోదకాగమదివసము అనువానియందు) ఉన్న ఒక్కటే సమాన ధర్మము (తపించు జేయుట) వేఱు వేఱు మాటలచే (1 ఏఁపదట్టులు, 2 పుటమువెట్టెడు, అనువానిచే) చెప్పఁబడుటచే ప్రతిపత్తాపము.

129. బాళి = విరహము.

131. వానపదత్త శిరఃసంజ్ఞ నొసంగుచున్నది.- మాటాడిన తాను బయల్పడుదునని వానపదత్త భయపడి శిరస్సంజ్ఞ నొసంగఁగా, ముగ్ధయగు సాగరిక నిజమనోగతమును వాచిల్చి చెప్పినోడి శిరస్సంజ్ఞచే లక్షణించిన దని విదురముండు గ్రహించెను.

132. అహ! నీవు పద్ధిల్లుకున్నావు - I congratulate you.

133. పూసంజ్ఞ తోయూడ - ఇది వసంతము కార్యసిద్ధిశాసనమును పఠించుమును శాస్త్రాధికముగ ప్రకటించుచున్నది.

గీ. పద్యము. కడలో మరణములు - అరటిప్రాను చల్లనిది. ఇది లోకలిఖితము మఱియు బట్టగ నుండును.

“ ఏకాంశ కైత్యా త్కదాచిహి”

విశ్వామిత్రుఁ.

“ సతి యూరుద్యుతిఁ జెందఁబూని నిజదుశ్చర్యాపనోదక్రియా
రతిఁ బాఠోలవపూరితోదరములై రంభేభవా స్తంబు లు
న్నతటిక వీడెమరుద్విభూతిఁగదలిక ద్వన్తోపమాచంచలా
ద్ధలి కుండాతతిఁబాయదయ్యె, నదివో తద్వైరమూలంబిలక” వసు.
విసాఖిఖ్యంబులు = (దీన+అభిఖ్యంబులు) తామర తూండ్ల కోభ కలవి (‘అభిఖ్యా
నాను కోభయోః’ - అను ; ‘చాంద్రమసీమభిఖ్యామ్’ - కుమార ; అమృతాంకుండు -
(ము. శీతాంకుఁ) ఇట నమృతశబ్దముచే నభిప్రేతమగు తైత్తమే గాక, అష్టాదశకర్తవ్యము,
సంజీవకర్తవ్యము, మొదలగు ననేక గుణాతిశయములు స్ఫురించుచున్నవి. ఇందలి యుపమా
నములెల్ల తైత్తప్రయోజనార్థము చెప్పఁబడినవి. కావున ‘ష్టాదశకర్తవ్యలాంగక’ (అష్టాద
ముఁగొల్పు సర్వావయవములు గలది.) కావుననే ‘మార క్రూర బాణాన్నిచే’ సంతక్తము
లైన రాజు నవయవములతాపమును కౌఁగిట హరింప నమర్థ. మూఁడు (పుట్టి) చంద్రు
వాఁడు, తద్బాణములు క్రూరములు. ఇందుచే రాజు తాపాతిశయము స్ఫురించును. ‘కమలం
గ్రాగిన’ (కమలిపోవునట్లు తప్తమైన) కావున విరహమింక నెంతమాత్రమును సహ్యము
గాదు, తదపనోదనము కౌఁగిటనే సాధ్యము, అని భావము.

141. వాస - (బాష్పములతో) - బాష్పములు తన ప్రియుఁ డన్యాయమున
డైనందులకు.

142. అహ! ఏమాశ్చర్యం - హృదయము మఱొకతీరున ఉన్నను తియ్యని
మాటలాడు రాజు చరితమునకు వాసవదత్త ఆశ్చర్యపడెను.

151. హతాకుడా, ఈమాట మరవకు - ‘రాణి దుర్భవనములు చలుకును’ అను
విదూషకుని మాటను, నీకు తగిన ప్రాయశ్చిత్త మగును లే’ అని భావము.

ఇట చంద్రోదయము రాజు సాగరికను నిర్వర్ణించుటకును, వాసవదత్త మేల్పునుంగు
తీసినప్పుడు ఆమె చక్కగా గుఱుతు తెలియుటకును ఉపయుక్తము.

153. కోపించిన కామిని చెక్కిరితో సమానుడు - ఎఱుందనము సమాన
ధర్మము. ఈ యుపమానమును విదూషకుఁడు అశోకగాఁ బర్మెను గాని వాసవదత్త
మోముఁజూచి కాదు. అయినను అని ప్రకృతోచితమే యైనది.

గీ. పద్యము. అపతారిక, - పవలంతయు నువ్విస్తూరుచుండి టిఁకటి పడినపిమ్మట
సంశేతస్థలమున ప్రియురాలిని జేదినవాడు నాయకుఁడు, చంద్రదర్శనముచే మోహ
నుధురములగు భోగాభిలాషలు చిత్తమున సందడింపగా, కాంతానువృత్తి తాకుచున్న
మోహయ - ఆ సందేహముచే కాజానాటి కాంతి తగ్గియుండిన చంద్రుని తగ్గింది, కోభా
యమానమును అతిచంద్రమును అగు ప్రియావదనమును అగ్గించుచు బర్మెను.

తా. తన కాంతివంతయు నీ నెత్తాము హరింపగా చంద్రుడు తా గోల్పోయిన కాంతిని మరల బొందుటకై (తూర్పు) కొండపై ఉత్థాపకరుడై (కిరణములను చేతులు వైకెత్తి) వీదియో దేవతను గూర్చి (= నీవేదిక్కు, తాగోల్పోయిన కాంతినిమ్మ, ఓదేవుడా, అని) తనస్సు చేయుచున్నాడు. ప్రియా, అది అట మ్రోల నవలొకింపుము.

ఇట చంద్రనకన్న ముఖమును గుఱోత్తరముగాఁ జెప్పట ప్రియానువృత్తి చతురుడగు నాయకుని హృదయము.

రిజినాయకుడు = చంద్రుడు, బదుల్ పొనరింపఁ = ప్రతిక్రియ చేయుటకు. తాగోల్పోయిన కాంతిని మరల సంపాదించుకొనుటే ఇట ప్రతిక్రియ. ఉత్థాపకరతః దపించుక = కిరణములనెడి చేతులను వైకెత్తి తనము చేయును. కరము = కిరణము, చేయి; తపించుక = పరితపించును; తనస్సు చేయును. (ఇది అతిమాత్మకము). “ఉత్థాపకరతఃదపించుక” — చేతులెత్తి తనము చేయుట తపోవిశేషము, —

“కరములు...మీఁదికినెత్తి...ఘోరతపము గావించు దొడగిరి. భాగ. ౬ స్కం.

“విమోక్షమాలావలయం మృగాణాం

కంఠాయితారం కుశసూచిలావమ్

సభాజనే మే భుజ మూర్ధ్వబాహుః

సవ్యేశరం ప్రాధ్వమితః ప్రయత్నే”

రఘు. 13.

‘గిరికొననెక్కి’ కొండపై తనస్సుచే ఫలము కోటిగుణముల విశేషించును.

“నముద్రతీరే చ గిరౌ ప్రాదే దేవాలయేషు చ

పుణ్యాశ్రమేషు సర్వేషు జఃః కోటిగుణో భవేత్.” నారదీయము. చూ.కా.జ్ఞా.

జపతపములు దేశకాలనియమములలో భిన్నములు కావు. అట్లే చంద్రనకును కొండమీద చేసినతపస్సునకు సద్యఃఫలము కలిగెను. ఎట్లన - ఉదయమవ్వడు కాంతి తఱిగియుండినవాడు చంద్రుడు ఇంచుక సేవటికే మెయి మెఱుంగెక్కి వెలుంగొందెను. చంద్రుఁడు ఉదయించి క్రమక్రమముగా నిగి వైకిబ్రాకుకొలది తక్కింపి హెచ్చుచుండుట నైజము.

“తపించుక” — ప్రతిస్పర్ధికి నోటుపడి విజయార్థము ప్రతిక్రియాకరణమునకై తనమాచరించుటకు ఉదాహరణములు వెల్లుగాఁ గలవు. శత్రువు అసాధారణమహిమార్పి యుడై, దుర్బయ్యుడైనపుడు అతని నలెక్రమించు ప్రయత్నమును అసాధారణము కావలసి యుండును. అట్టిదే తనస్సు. “తపంబున...నఖలనీధులు నరచేత నావహిల్లు.” భార. మఱియు పర్ణ్యంపుటుత్కర్షమును సంపాదించు దివురు నపర్ణ్యమునకు తనస్సును సాధనవిశేషముగా వర్ణించుట కవిగంప్రదాయమును. ఉదా, —

కా. నానానాన ధిత్వాన వాదనల కానందించు సారంగ మే

కా న నొల్బుదట్టుండు గంధవలి బల్కొడం దరంబుది యౌ

హి నానాకృతిః ఖాని భవ్యనుమన స్సౌరభ్య సరవాసై
 ప్రానా శ్రేక్షణమాలికా మధుకరీ పుంజయి లిక్ష్వింకలకా. వసు.

అట్లే వసువుల (3) రీతి; నరసభూపాలయముల (2) రీతి, 129 మున్నగు
 సుదాచారణముల నరయునది.

ఇట్లు నాయకాముఖోత్కర్ష ముచెప్పట కవిహృదయమని స్థితి.

మూలమున కీపద్యము అమూల్యవ్యాఖ్యాప్రాయము. కవిహృదయము మూలవ్యా
 ఖ్యాతలకేగాక ఇతరాంధ్రీకర్తలకును గోచరించినదేకాదు.

మూ. “ప్రియే, కశ్య,

ఆరుహ్యతైలకిభరం త్వద్వదనాపహృతకాంతి సర్వస్వః,

ప్రతికర్తు మివోర్ధ్వకరః స్థితః పురస్తాన్నికానాథః.”

ఇందు “ఊర్ధ్వకరః స్థితః” అను వాక్యమునకు గొందఱు అక్షరాగ్రముతోనో
 అపార్థముతోనో తనివించెందరి. ఒక యాంధ్రీకర్త—

“నీదు వదనాపహృతకాంతి నిచయందగుచు

దాఁ బ్రతిక్రియచేయంగఁ దలఁచినట్లు

తెడుటఁ గాన్పించుచున్నవాఁ డుదయగిరిని

కరములను జూచి యల్ల జె కమలవైరి.”

ఇందు ‘ఊర్ధ్వ’ ఊర్ధ్వలాకము వట్టివది. అర్థము అభోలాకము పాలైవది.

మఱి కారదారంజన రే గారు “The moon has lost his brightness
 and becomes copper-coloured. On looking round for the
 thief he notices his property in possession of your face.
 He takes the face for the thief and raises his hand to
 beat in retaliation—” అని వ్యాకరించినారు.

‘అపహృత సర్వస్వ’ అనుపదములచే వీరు ముఖమునకు చొర్యమునంటగట్టి చోర
 దండనాథము ‘ఊర్ధ్వకరఃస్థితః’ అను వికేషణమును సమర్థింపజూచినారు. ఆదండనముచే
 అపహృతకాంతి సర్వస్వము మఱల లభించునా? మఱియు మొగముమీఁదఁ గొట్టినట్లు
 వర్ణించుటగాని, నీ మొగమును చంద్రుఁడు కొట్టినన్నాఁడు, చూడుమని అసాగుగా అను
 ప్పత్తి చతురుఁడు నాయకుఁడు తొలికూటమిని నాయకత్వం జెప్పుటగాని సరసము గాదు;
 కవులమార్గము గాదు. మఱియు నీయర్థమున చంద్రుఁడు ముఖమును దండించి అపహృత
 కాంతి సర్వస్వమును లాగికొన సమర్థుఁడని లేలంచుదుంటుచే నాయకాముఖకాంతి పాట
 వము పీనుపడినట్లు వర్ణించువాఁడు నాయకుఁడ యగుట సిద్ధము. ఇది సరసముగాదు,
 ప్రకరణోచితము కానేకాదు, విజన ముఖమునకు అపార్థము చెప్పినట్లుగను.

'ఉర్ధ్వకరఃపః' అనుటచేతనే అది 'కపఃక్రియా'నిని రసజ్ఞుల కెఱుఁగెను. ఇది సర సార్థము, ప్రకృతాంధ్రీకరణమందె యంచలభము.

159. ఈతఁడు పాడఁజేయుచు తన జడత్వమును ప్రకటించుకొనుచున్నాఁడు.— జడత్వము = 1 జలమయత్వము. ఇట లడలక గేదము. 2 మూఁడత్వము. చంద్రుఁడు జల మయఁడని ప్రసిద్ధి—

“నలీలమయే శశిని రవేంద్రిధితయో మూర్ఛితాః క్షయస్తి తమోఽశమ్”

(అని రే కుండితుఁడు ఉద్ధరించెను.)

గీ. పద్యము. చంద్ర నిధర్మములెల్ల ముఖచంద్ర నియందున్నట్లు చెప్పఁబడినది. అట్టి ముఖచంద్రుఁ డుండఁగా చంద్రుఁడుదయించుట త జ్ఞడత్వము.

“నయనానందకరుండు” — చంద్రుఁడును—ముఖచంద్రుఁడును చూచువారలకు ఆనందము కల్గెను. ‘అరవింద శ్రీని ఖండింపఁడో’ — చంద్రోదయమున పద్మములు మెగుడును. అదే వానితోభాసినత్వము. కమలములకన్న నెక్కుఁడు శోభకలదగుటయే ముఖము కమలములసొంపును ఖండించుట. ‘నయ...గూర్పఁడో’ తమ కనుగొనలకు చంద్రుఁడు చూపుచున్నంతనే జనులకు మదనోద్దీక్షనము కలుగును. ముఖచంద్రుఁడు తనకటాక్షము క్రస రింపఁజేసినంతనే ఎవనికేని మరులు కలుగును. ‘క్రియ...ఉపాంగునో’ — కందర్పుఁడు సఖుఁడుగాగల నీముఖచంద్రుఁడు ఉండఁగా నింకొకచంద్రుఁ డుల్లసిల్లినా? ‘గృహఁశేనిక...బింబమునో’ — అతనికి నమృతము కలదని గర్వమేని వొండకండువంటి నీ కెమ్మోవిలో నది క్షోల్లగానున్నది.

‘ప్రయోజనమనుష్టశ్చ నమందోపి ప్రవర్తతే’ అను న్యాయముబడి. ముఖేందుఁ డుండఁగా తా నుదయించుట అప్రయోజకమని ఎఱింగియు చంద్రుఁ డుదయించుట జడత్వము.

నయన+అంత+ఈక్షణ+మాత్రక = క్రేగంటిచూపుమాత్రముననే. ఉత్త = ఉండఁగా; స్వయము = గర్వము. సార+ఓష్ఠ+బింబము = శ్రేష్ఠమైన దొండకండువంటి మోవి. సార— ‘రతిపర్వస్వమధరమ్’ — ‘మరుశోల్లసారిము మోవిబింబమునో.’ కాకుం.

ఆలం— ఇచ్చట వేఱిందుండనుటచే ముఖేందువునకు శ్రసిద్ధచంద్రునితోడ భేదమును ప్రకటించి, అముఖమునకు చంద్రునితో నభేదముచెప్పక, తత్కార్యకారిత్యమును (ధర్మమును) మాత్రము చెప్పుటచేత నిది తాద్రుప్యరూపకాలంకారము.

173. ఉర్ధ్వశ్రా అలాగనకు—క్రియా అని ఆనకు.

174. వేటొకరి పాలు— ఈ వేటొకరి సాగరిక. రాజు సాగరికను గూర్చి ‘ప్రియకో, నయనానంద...’ అని పర్మిషు గావున. ఇక పిమ్మట నీయంకమున రాజు వాడుక క్తన ‘ప్రియా’ అని సంభోధింపఁతేదు. ‘దేవి’ అని సంభోధించెను.

౧౮. చక్రము. కా. పిదేపి, నీయెడ నిట్లు నృప్తముగా దోషమొనర్చి లజ్జితుడనైన నేను తత్పరిహారముగ నీపదముల లాక్షణికమును నాశీరముచే దుడిచివేయఁ జాలుదును గాని నీకు పాపై కృపకలిగిననే నీ ముఖచంద్రునియందు కోపావరాగముచేఁగిలిగిన రక్తి మను మాన్వ నమర్చుచు నగుదును.

లాక్షికము=లత్తుకచే కలిగినది. లత్తుకను ఉవిదలు పాదములకు పారాణించు కొందురు. విలక్షితులని=సిగ్గుపడిన హృదయము కలవాడను. ఆస్యకళి=ముఖచంద్రుడు. కోపగ్రహణ జనితము=కోపమును గ్రహణముచే గలిగినది. ముఖమే చంద్రుడు. కోపమే గ్రహణము. కెడవుదును=పోగొట్టెదను.

అలం- సీపాదములకు మ్రొక్కెదను, ప్రసన్నపుకమ్ము అను భావము గమ్య మగు నట్లు భంగ్యంతరమునఁ జెప్పుటచే పర్యాయోక్తము.

నాయకుఁడు దక్షిణుఁడు- "అనేక స్త్రీలయందు నమరాగుఁడు దక్షిణుఁడు-"
అం. సా. ద.

186. మల్లి కోపగించునది లజ్జలేనిది- తనయందు ప్రేమ యున్నప్పుడే కోపము చేయుటకు అధికారము. స్త్రీలిలేనివానిపై కోపము చేయుట సిగ్గుచేటు, వ్యర్థము.

190. ఇక్కడ పశ్చాత్తాపాని కేమి కారణ మున్నది. - నేను వెల్లిపోవుట ఆయనకు ప్రియమే కదలే, అట్టి ప్రియము చేసి వెడలిపోవు నేను పశ్చాత్తాపపడు టెట్ల! తప్ప చేసినకదా పశ్చాత్తాపము అని భావము.

౧౯. ప్రణయ-విహారాకృతి-ప్రభవ-వింధర-రాగము = రాజాచేయు ప్రేమాను పరస్పరత్కారముచే (అతనియందు వానపదత్వ) కలిగిన గాఢానురాగము. అకల్పిత పూర్వము (అగు) కువాళము - ముందెన్నఁడుఁ జేయని (ప్రణయభంగ) దోషము. కువాళము - ప్ర. కువాళము. రూ. కువాడము, కువ్వాడము, కువ్వాళము. ఆచ్చపాటుగాఁ = 'దొర నాయందంత స్త్రీలిగలవాఁడెట్లొనర్చిన!' అని వింతపడుట. చూ. పుట 35. ౬౦. 142; దయితామణి - కావుననే దేవికి రాజాకాపట్యము దుర్భర మగుటయు, ఆచ్చ పాటును. మానిని (చూ. అనకూనా)-దోషము నెంతమాత్రము సయిరించని స్వభావము కలది. కావుననే ఆమెమేనుఁదొంగునను భయము. స్థలితకము = స్వల్పమగు ప్రణయ భంగదోషము. కప్పిత్యయము అల్పార్థకము.

అలం - అర్థాంతరన్యనము.

212. ఇందుకేమయినా ప్రతీకారము - సాగరికామరణము. తప్పించుటకు ఉపాయము.

216. సాగరిక - (కన్నీళ్లతోనవి) - "సింహశేఖరునిపుత్రికను, పత్నరాజా నకు పత్నిగాఁబంపఁబడిన దానను - అట్టి నేను పరాధీనపై సంతకపత్నత్వావము అయింపుడ."

జేవిదండనముగతును - తదవమానమునకును పాల్పడనై - వానినుండి తప్పించుకొనుటకై ప్రాణములు విడువ జతనపడ వలసిన దాన నైతినిగా!" - అని ఈ తన సువిధానము నకు తానే ఆశ్చర్యపడి సాగరిక నవ్వివది; ఈ విషయ పరిణామమునకు దుఃఖించినది.

226. అయ్యో! నాయనా! అయ్యో! అమ్మా! నేనిప్పుడు ఆశరణమైన మంద భాగ్యము మడిసిపోతున్నాను - ఈ సాగరిక మాటలు వానపద త్రకును సమన్వయించు చున్నవి. రాజాయొక్క ప్రణయభంగమునకు పాత్రమగుటచే వానపద త్ర 'ఆశరణయ్య', మనస్వినికి అంతకన్న దౌర్భాగ్యము లేదు కాన 'మందభాగ్యయ్య'. అవసానదశలో దలి దండ్రుల దలంచుకొనుటయు, వేషమును, (రాజు భయపడు చుండినట్లే) ఆ ప్రాణత్యాగోద్యమమును - ఇట్లు వేషభాషోద్యమములెల్ల సాగరికను వానపద త్రనుగా రాజు భ్రమింప ననుకూలపడినవి.

227. పద్యము. తా. పీప్రాణేశ్వరి, నీవు నీమెడకు పాశము తగిలించుకొనఁగ నే నాకు మృత్యువు నన్ని హితమగుచున్నది. ఇట్లు నీవుద్దేశించిన ప్రయోజనము (నీమృతి) కలుగ నేరదు; కావున ఈ సాహసము మానుము.

పాశము = కిరీ. అవహత + స్వ + అర్థము = కొట్టఁబడిన (= నెఱవేఱని) తన (సాగరికయొక్క) ప్రయోజనము కలది. ఇది యత్నమునకు విశేషణము. 'ప్రాణదయిత' - కావుననే నాయక మరణప్రయత్నము రాజునకు స్వప్రాణాపాయకరముగఁ జోరఁచినది. ఇట్లబంధుశ్లేశము అత్తశ్లేశము వంటిదే. కలికి = ప్రియురాలు.

అలం - పాశము కంఠగతమగుటయు (హేతువు) ప్రాణములు కంఠగతము లగుటయు (ఫలము) ఒకరియందే (= ఒక్కచోటనై) కలుగుట లోక ప్రసిద్ధము. అట్లండఁగా వేరేయి చోటులందు ఆ హేతుఫలములు కలిగినట్లు చెప్పటచే అసంగత్యులంకారము.

242. నాకు మరణానికి ఇటువంటి సమయము మళ్లీ దొరకదు - మరల రాజు సామ్యభ్యుక్తియు దొరకనపుడు మరణమునకుఁగాక వివాహమంగళమున కై నది.

243. పద్యము. నీకంతమునుండి ఈ మాధవీలతాపాశము తీసివేయుము, నాకంతమున నీబాహులతాపాశమును చేర్చుము అని భావము.

బాహు పాశము - పాశము కావుననే ప్రాణములను కట్టి నిలుప సమర్థము. అటు తక్కువకంతమందు. 'కంఠగతప్రాణంబు' నిలుప బాహుపాశమును కంఠమున నిడుట అవశ్యకము. సుధాంగీ - కావుననే (తరలిన) ప్రాణములను నిలువఁజాలను. గోల = ముగ్ధ, బాల. కావుననే అత్తవాత్యారూపమున వెట్టి సాహసము పూనుట. తరలిన = కదలిన.

బాహు పాశము - పాశశబ్దము ఇటు శోభనార్థకము, అందుమైన బాహుపనియర్థము. అట్లే కంఠ పాశము. కచాంతమైనపు డది నిచయార్థకము.

ఇది మాలినీ వృత్తము. అతిత్యరితగతి కలది. ఉప్పుతిల్లునున్న మహాపాయమును కలుకున నిషేధించబడుట నాచేగ సూచక సందర్భములందు 'నఖలు నఖలు' ఇత్యాది ప్రతిషేధాత్మక ప్రారంభముతోడ మహాకవులు ప్రకరణోచితముగ ఈవృత్తమును నిబంధించిరి. ఉదా-అశ్రమమృగమును చంపనున్న దువ్యంతుని వారించుకొనివచ్చనిచే "నఖలు నఖలు బాణస్సన్నిపాత్యోయ నస్త్యే" అని కాశిదాసుఁడును, అట్లే నాగానంద రత్నావళి రూపకములలో నాయీకా కంఠపాశవిమోచనవ్యాపృతులగు నాయకులచేత శ్రీహర్షుఁడును చెప్పించిరి. ఇట్లే ఇందు చతుర్థాంకమునను ఇంద్రజాలకల్పితాన్నినుండి సాగరికను రక్షించు పద్మరాజు వాక్యము మాలినీ యందున్నది. ఇట్లు కవులు వృత్తోచిత్యమును రక్షింతురు, సన్నివేశసౌభాగ్యమును పోషింతురు. కాస్త్రీమిత్రులను తమ యాంధ్రీకరణమున నీహర్షమును లెస్సగ ననుసరించిరి.

251. ఇది మేఘములేని వృష్టి - ముందను కొనకయే కలిగిన సుఖాలిత్యము.

252. అకాలపు సుడిగాలియై వాసవదత్తాదేవి రాకుంటే - ఆసుడిగాలి యీ వృష్టిని కొట్టికొని పోయి నీతాపమును పూర్వమునకన్న హెచ్చు చేయనిచో అని భావము. ఇది వాసవదత్తరాకకు పూర్వసూచన. విదూషకుని భీతి సావకాశముని వాసవదత్తరాకచే నేర్పడినది.

265. ఆయనకు కనబడకుండా వెనుకవైపుకెల్లి కంఠము కొఁగిలించుకొని ప్రసాదింపజేస్తాను-వాసవదత్త అట్లు చేయలేక పోయినను విక్రమార్కులొక ఊర్వశి చేసినది.

270. నీకు ప్రాణముకంటె ప్రియమైనదేవి - ౬౩ పద్యమున సువాదము. - 'కంఠగతమయ్యె ప్రాణంబు కలికి నాకు, నీకు బాశంబు కంఠనన్నిహిత మగుదు.'

272. ఓసి అన్యతము జల్గుచున్నావు - రాజు కపట దాక్షిణ్యము. ఈమాట చాటుననుండి వాసవదత్త వినుచున్నదని రాజు అనుకొనలేదు. విన్నదని తెలియఁగనే నైలత్యము, ప్రణిపాతము, అధోముఖత్వము అతనికి సంభవించినవి.

౬౪. పద్యము. ఇందు వాసవదత్తవిషయమునఁ దాఁబ్రకటించిన యనునయములు ప్రేమను ప్రకటించునగి పైకి వాసవదత్తకు లోఁచినను - వానిని ఆమె మహాకులీనతకుఁ దగిన సేవాప్రకారములుగఁ దాఁజేసినట్లును ప్రేమచేతఁ గానట్లును రాజు దాక్షిణ్యమును ప్రకటించుచున్నాఁడు.

ఉండుపుల్ = నిట్టూర్పులచేత. ఉద్దవిడి = మిక్కిలి. బొములుచేరగ = కనుబొములు ముడిగడఁగా - కుటిలములుకాఁగా. మానిత = మానముదాల్చినపుడు. ఆరహి = అనిధముగా. కులజ+తా+అర్హతకు = సత్కుల జాతశ్రమమునకుఁ దగినట్లు. రస+ఉద్ధరము = కూరిమిని = అనురాగము మొదలుకొన్న - ప్రేమనన్ననో, నీయెడనే = నీయందే-

(సాగరికయందే) గ్రచ్చితి = తిరముగ పాదుకొట్టెని - నాటిని. లలాదిరి - (తల + ఉదరి) = తనముధ్య.

288. నామాటను నమ్మవేని చూచుకో యీవురితీగని - అని విదూషకుడు లతాపాశమును జూపుట తన్నుం గట్టద్రాళ్లు తాదెచ్చి కొనుటగా ససివడి యున్నది. ఇది (30పుట, 151 పంక్తి -) 'హతాశుడా, ఈమాట మరవకు' అను కాంచనమాల మాటల ఫలము.

౬౫. పద్యము. రాజు దేవి కోపవ్యాపారములను గూర్చి తలపోయుచున్నాడు, -
దేవి ముఖము రోహితీయముచే నెయ్యపుఁజూపులను కోల్పోయినది. దేవి మిక్కిలి బెదరించుటచే గల్గిన వెలుపుచేత సాగరిక దుర్భర దుఃఖపరవశ యయ్యెను. నా చెలికానిని వసంతకుని దేవి చెఱపాలు గావించినది. ఇం దేకార్యమును గూర్చి విచారింతును! నే నీమూఁడు దుఃఖముల మునిగి దిక్కుదోఁచనివాడ నైతిని. ఇంకను నాకు నుఖము కలుగునా?

కాంతాళము = ఈర్ష్య, రోషము, గోహరు = బెదరింపు - భయము; సిర్పగ్న + అత్త = (దుఃఖముచే) పగలినగుండెకలది (భరింపరాని దుఃఖాతీతయముగలది.) మువ్వెల = మూఁడు + వెలలు (మూఁడువ్యధలు) ద్విగుసమాసము. ద్విగువున కేకవచనంబు ప్రాయికంబుగ నగును.

305. దేవిని ప్రసన్నున చేయుటను లోడిటికే పోయెడిను - దేవి ప్రసన్నురాలైనచో సాగరికకు దుఃఖనివృత్తియు చెలికానికి బంధన విముక్తియు అప్రయత్నముగి సిద్ధించును. కావున మొదట దేవి ప్రసాదనమునకు రాజు భూనుకొనెను.

ప్ర వేశ క ము.

కథాంశము - రాణి సాగరిక నెటనో దాచెను. సాగరిక జీవితాశమాని రత్నముల నొక బ్రాహ్మణుని కిమ్మని పంపెను. అది వసంతకుడు రాజు నూటలకై పరిగ్రహించెను.

2. రత్నముల కేల్గనిని సబాష్టు సుసంగత ప్రవేశించును రత్నముల రత్నావళి యొక్క యభిజ్ఞానమునకు సాధనముగా మొదటినుండియు నాటకమున నిబంధించఁబడినది. వత్సరాజుకడకు తరలునపుడు సింహళేశ్వరుడు రత్నావళికి దానినిచ్చెను. పుట 50. పంక్తి 318. అప్పటినుండి యామె దానిని భరించి యుండినది. ఈహరిము మిగుల ప్రసిద్ధముగఁ గానించుచున్నది. సింహళరాజపుత్రికి రత్నావళి యనుపేరు ఈహరిము చేతనే కలిగియుండఁ జాలను. కాకాంబీవర్తకుడు సింహళమున ఆ మహాప్రసిద్ధహరిమును జూపు యుండును. కావుననే అతఁడు 'యావభంగ భుగ్నోత్థితసు' రత్నావళిని

అరత్నావళిముచే గుర్తించి (శ్లో. 7వంక్తి.) యాగంధరాయణుని కడకు జేర్చెను. వత్సరాజాంతకపురమున నుండినపుడును ఆమె దానిని ధరించియే యుండెను. మహా విభవోత్తరమైన వత్సరాజాంతకపురమున ఆరత్నమాల యెవరికిని విస్తయము గొలుపమి నైజము. ప్రాణముపై నిరాశగొని సాగరిక అమూల్యమును దానిని బ్రహ్మాణిని కీయఁ బంపెను (శ్లో. 8వంక్తి). వసంతకుడు రాజానూటకై దానిని పరిగ్రహించెను (శ్లో. 9వంక్తి). తాను సదాచూచి ధృతిబొందుటకై రాజు దానిని వసంతకునే ధరింపుమనెను (శ్లో. 10వంక్తి). అశనిమెడనున్న రత్నమాల రత్నావళి ప్రత్యభిజ్ఞాన మునకు వసుభూత్యాదుల కుపకరించినది. 50వంక్తి. 318వంక్తి, 55వంక్తి. 455 వంక్తి.

కాకుంజల నాటకమున అంగుళీయకము వలెను, మృచ్ఛకటిక నాటకమున మృచ్ఛ కటి వలెను, కుందమాలలో కుందమాల వలెను స్వప్న వాసవదత్తలో ఘోషవతి వలెను రత్నావళి నాటికయందు రత్నమాల కథానిర్వహణమునకు లెస్సగా తోడ్పడినది.

29. ఈవాక్యము విదూషకుడు కోమలభావయుతుడనుటకుఁ దార్కాణ.

చతుర్థాంకము.

కథాంశము - వసుభూత్యాదులు రాజదర్శనము చేసికొనుట - ఇంద్రజాలము - వింద్రజాలికాన్నినుండి రాజు సాగరికను తప్పించుట - రత్నావళియభిజ్ఞానము - వివాహము.

1. పద్యము. తా. నేను దేవికి ఎంతయు సంతోషము గొల్పినట్లు వేర్తించి ఆసక్తి కన్నులించినను, ఎంతటియ్యగఁ బల్కినను, ఎన్ని కపటశబ్దములు చేసినను, ఎన్ని మాటలు పాదములపైఁ బడినను, ఎంతటిగ్గు గన్నులించినను, సఖులు మాటిమాటికి ఎంత యోదార్పి నను, దేని రోషము మానదాయెను. కాని ఏడ్చి యేడ్చి దేని ఎట్టకేని తనంతతానే కన్నీటి వెల్లువలచేత తనరోషమును కడిగివైచికొనెను.

హరునము. రూ. అరునము - ప్ర. హర్షము; హరి = ఆసక్తి; హన = శబ్దము, ఒట్టు; విలక్షిత = సిగ్గులనను. ఆక్రియను తెగలుపవాయెను = అవిధముగా ప్రసన్నురాలిని చేయలేక పోయెను. రోదనము దుఃఖకాంతికి అద్భుతోపాయము.

“వెల్లిదరులఁ బొరలి హల్ల కల్లలఁజూ
కొలనిఁ ద్రెవ్వనీక కలుఁజూ గాచు ;
కోకవేగమునకు జ్ఞోభించు డెందముకొ
విలదనఁబు గాచు దీలనీక.

ఉ. రా. చ. అం. 3.

“She must weep or she will die”

Tennyson.

౬౬ వ పద్యమునఁ జెప్పిన 'మువ్వెకలా' మొదటిది దేవితోపము నివర్తనది.

అలం - దేవి ప్రసాదము అను కార్యమునకు రాజు యొక్కయు, చెలల యొక్కయు, సాంత్వన ప్రయత్నములు అను కారణము ఉండఁగా, రోదన రూప కారణాంతరము చెప్పటచే ఆకార్యస్థి సులువాయెను గావున నమాధి.

8. ఇట్లు దేవి ప్రసన్నురాలైనందున - దేవి సాగరికను దాచి రాజానకీక నామై లభింపదను విశ్వాసము పెంపునఁ బ్రసన్నయైనది.

9. సాగరికచింత యొకటే - ౬౬వ పద్యములోని 'మువ్వెక' యందు 'రెండు మిగిలి యున్నను దేవి ప్రసన్నురాలైనది కావున, వసంతకుని లోడ్డోన చెఱునుండి ఆమె విడిపించునని అనుకొని రాజు 'సాగరికచింత యొకటే నన్ను బాధించుచున్నది' అని భలఁచెను. మఱియు నేదేది యనుభూతమైనప్పుడు అది యొక్కటివోలే దుఃఖము హృదయము నంతయు నాక్రమించుట నైజము. సాగరికను గూర్చిన చింతకు కారణము తర్వాతి పద్యమున చెప్పఁబడినది.

౬౭. పద్యము. తా. పద్మంపు లోరేకు వోలే మృదుతరమైన మేనుగల వాప్రియు రాలు నే ననురాగంపుఁ గ్రొత్తలో బిగ్గ కాఁగిలించినపుడు ద్రవీభూతయై, అప్పుడు మదన బాణము లొనరించిన రంధ్రముల మార్గమున నాహృదయమును చొచ్చినదని నాశలంపు.

సుకుమారతనవు - కావుననే కరఁగుట. తామరపగర్భ - లోరేకు మఱింత కోమలము. ("మొగలి లోరేకును శోల్మ సెగయుఁ బోలే = శరదజ ఇవ ఘర్జః కేతకీ గర్భ పశ్రమ్." ఉ.రా.చ.) నవరాగ - నవము కావుననే గాఢము, ద్రవీకరణ సమర్థము. తూంట్లవెంట - జల్లెడలో నీటివలె. మన్నఁగుడు హృదయమును జల్లెడవలె తూంట్లు వదు నట్లు కొట్టెను. అందుచే నామె (దయిత) కరఁగి యతనిహృదయమునఁ బ్రవేశించినది. కాఁగిలించుకొనక పూర్వము దారిదోరక లేదు. కాఁగిలించుకొనఁగనే అపూర్వమైన యనురా గాతీతయముచేత ఆమె సీరై సులువుగా అతని హృదయమును ప్రవేశించినది. 'వెన్నవలెం గరంగ నలిపేణుల చిత్తముల' ఇత్యాది స్థలములందు చిత్తము కరఁగుట ఎట్లాపచారికమో అట్లే 'దయిత' కరఁగుటయు. రెండు చోటులను కరఁగుటకు లక్ష్యార్థమున తాత్పర్యము.

సాగరిక రాజానం దంతర్లీన యాటచే సాగరికచింత యొక్కటే బాధించుట. అందులకే 'ఏలయన' అని ఇదికారణముగఁ జెప్పఁబడినది. కడమది అంతర్గతములుకాని కారణమున నట్లు బాధించుట లేదు.

12. నా విశ్రామస్థానము = నాకు ఊటలు ('విశ్రామా హృదయస్థ' = 'మనం బెందూఱిట్లు' ఉ.రా.చ.)

13. ఎవరితోఁ జెప్పుకొని బాష్పములు విడుతును! - తనకష్టమును ప్రియజనముతో చెప్పికొని దుఃఖించుటకూడ మనసునకు ఊటలు గల్పించును. వసంతకుడు ప్రతి

క్రమము నుపదేశించుటకును, చేయుటకును గూడ సమర్థుడు. అందుచే రాజునకు ఆత్మాసక్తి ప్రసాదము.

16 - 17. కృశించివున్నా... ప్రకాశిస్తూవున్నాడు - విదియ చంద్రునిలో కార్యలాపణములు ప్రసన్నములు. చంద్రుని కాంతి యెల్ల నొక్క గీతలో పైకుముటచే లావణ్యతిశయము; ఓకటి పెద్దదము గూడ కాంతిని హెచ్చించును.

‘ద్వితీయాచంద్రః’ అనుదానిని పీఠేశలింగము పంతులవారు ‘రెండవచంద్రుడు, ఆని తెలిగించినారు !

విరహకార్యము లావణ్యమును హెచ్చించు ననుటకు సంవాదములు,—

“అలతం బింత ననిద్ర తాంత నయనుండై స్రుక్కియై భాసిలున్
గలయం జెప్పిన పీఠమెయన నలక్ష్యమైతన్ స్వప్రభన్.” కాకుం. 2.

“ప్రియాయా స్సాభాధం తదపి కమనీయం పురిదమ్” కాకుం. 3.

వేసగితాపము, మదనతాపము ఈరెండును తాపమున సమానములయ్యి, లావణ్య సాభాగ్యమును మదనతాపమే కర్తవ్యజాలనుని కాకుంజలమున నిట్లు చెప్పఁబడినది.

‘సరియే గావున గామభుర్చరచిత్తోష్ణం బైన వేసంగిజ్జ

దరమే జవ్వనులం దొనర్చ నవరాధంబిట్లు కాంతంబుగాన్.’ కాకుం. 3. అం.

18. పద్మిల్లుకున్నావు — తన విముక్తి రాజభాగ్యమని వసంతకుడు కల్పించి అతని హస్తశీలతకు దగియున్నది.

23. నీ వేషము చేతనే — చూ. పుట. 42. పం 15-16.

26-27. అప్రియమనగానే రాజునకు సాగరిక మృతించినదనియే తోచినది. ‘అలిస్త్రిహము పాపశంక’ కాకుం. 2.

౬౮. పద్మము. దక్షిణుడు=1 దక్షిణవిక్రు (యమస్థానము)ను గూర్చి పోయినవాడు, అనగా మృగుడు. 2 దయగలవాడు. దక్షిణుడు కానివాడు (ఉభయార్థములందును) అదక్షిణుడు.

నను నదక్షిణున్ — రాజు అదక్షిణుడు. 1 ప్రియ సాగరిక మృతినొందినను మృతినొందనివాడు, 2 కావున సాగరికవై దక్షిణ్యము లేనివాడు.

ప్రాణములను దక్షిణులరగుడని రాజు ప్రాణము — తనవలెగాక, సాగరిక వెంటఁబోయినచో వానికి దక్షిణవికాగమనము (=మృతి), దక్షిణ్యము కలుగును.

తా, ఓ నాప్రాణములారా, నేను మిమ్ము వదలక (సాగరికతోడఁ జ్ఞాపక) నిద్ర యుడదనై యున్నాడను; మీరు అట్టి నన్ను వదలి నాయెడను, (సాగరిక వెంటఁబోయి)

ఆ నాస్తియయెడను దయావంతుల రగుడు. మీరు మా ధులై త రస్త్వినచో ఇప్పటికే దూరమేగిన యా మదగజయానను గలసికొనఁ జాలరు. ఇంతటితో పెడిగాఁ బోయినచో గలసికొనఁ గలరు.

మల్లేభయాన - ఇది మందయానమునకు స్ఫోరకము. కావుననే - ఇంక నాలస్యము చేయక పెడిగాఁ బోయినచో కలసికొనఁ గలరని చెప్పఁబడెనని. ఈ నుండి మనార్థము సుప్రసిద్ధము. -

“మదగజయాన మదమంగర బంధుర యానమానముల్.” కవికృష్టి. |

మఱి, ‘గజఇవా వ్యానులితమసి ద్రుతంగ తుంశీల వసస్యాః తస్మాల్ సఖి విలంబే యుష్టాభిః ప్రాప్తుమశక్యా ఏవ’ - అను శారదారంజన రే వ్యాఖ్యను బట్టి మల్లేభయాన త్వము శీఘ్రగమన సూచకము. (కాని దీనికి ప్రమాణాంతరము వ్యుగ్రము.)

చెడుదురు = కొల్లపోవుదురు; పెడఁగు = ఆవివేకి; జడుఁడు, మాఱుఁడు.

౬౯. తా. జన్యము. ఈరత్నమాల ప్రియాకంఠాశ్లేషమును పొందియు వెంటనే దానిని గోల్పోయి, తనవలెనే ప్రియా కంఠాలింగనమును పొందియు వెంటనే దానిని గోల్పోయినట్టి నాశరీరమును - సమానమైన కష్టదశలో నెచ్చెలివలె - ఓదార్చుచున్నది.

సమదశలో - రాజు శరీరముననును, రత్నమాలకును దశాసామ్యము సాగిరికా కంఠాశ్లేషమును బొందుటయు, వెంటనే గోల్పోవుటయు. ‘సమదశలో సఖివలె నోదార్చు’ - సమాన సుఖదుఃఖముల గలవారు ఆకారణమన నెచ్చెలిలై అన్యోన్యము ఓదార్చుకొనుటో, పరామర్శించుకొనుటో ప్రసిద్ధము.

‘అడిగినవారు ప్రాణసఖు లాత్మ సమల్ సమఖేద మోదనల్. కాకుం. సమఖేది మోదనత్వము స్థిగ్రత్వము. ఇట్లే శాకుంతలమున దువ్యంతుఁడు ప్రియాకరణరీతి ప్రవైస యంగుళీయకమునుగూర్చి పరిచేయించెను.

45. వయస్యా, నీవుదీనినితాల్పము - తానే ఆరత్నహారమును ధరించినచో రాజునకు దానిని కనుచు ధృతింజెంద వీలులేదు. కావున నతనికిఁగన్నడునట్లు వనంజ కుఁడు ధరించును. పిమ్మట వసుభూతి విదూషకుని మెడలో దానిని చూచి శంకించుట నుకర మయ్యెను.

53. ఈ విజయవర్తపృథ్వాంకము ప్రథమాంకాదిని యాగంధరాయణుని విష్కంభకములో కలదు. ఇట దాని వర్ణనము బాధ్రవ్యవసుభూతుల ప్రవేశమనకు. రుమణ్వంతుఁడు - వల్లెకుని సర్వసేనాపతి.

65. గజ తురగ పదాలి - చర్వితదేశముకావునరథము లుజ్జగింపఁబడెను.

66. చన్నం దొడంగిలిమి = సిద్ధపఱుప సాగిలిమి.

70. ఓయి, వడివడిగా చెప్పి ముగించు. నాగుండె అదురుతూ వుంది - విదూషకుని భీరము! రాజు తనమనసు సాగరికయందే యున్నను, మర్యాదకై 'విరివిగా వివరంగా' చూచున్నాను' అని యన్న మాటపై విజయ సేనుడు ఎంతచెప్పినో అనుకోని సంగ్రహింపు మనుటకై 'నాగుండె...' అని విదూషకుడు పలుకుట.

20. పద్యము. తా. ఆ కోసలరాజు శౌగ్యము దీపింప వింధ్యదుర్గము వదలి రుమణ్వంతుని ఎదిరించెను. మఱియొందు వింధ్యముచేతనుంబోరె తన గజబృందముచే నతఁడు (వై రిఖలముల) నలుదెసల సాక్రమించెను. అతని మదగజములు మన కాల్బలములను సుగ్ధచేయఁగా, రుమణ్వంతుఁడు బాణవర్షములు గురియించు, తాను కోరిన కార్యము (కోసలఁడు వింధ్యమును వెడలివచ్చుట) సిద్ధించుటచే విజృంభించి వేవేగ ఒక్కండ్రే వింధ్యుని యుద్ధమున నెదుర్కొనెను.

వింజము. ప్ర. వింధ్యము; లాఁతి వింజముననాఁ - పూర్వ మొక వింధ్యము దిక్కులు గ్రమ్మటచే, ఇచ్చుడు మఱియొందు వింధ్యము చేతనుం బోరె; గజత = గజ సమూహము. గజసమూహమునకు వింధ్యపర్వతముతో నావమ్యము; ఒత్తుచుఁ = ఆక్రమించుచు; దంతులు = నీనుగులు; త్రచ్చు = సుగ్ధచేయు; అంకణ (అమ్మ + కణ) బాణ సమూహము; పేచ్చి = విజృంభించి; కదిసెన్ = మార్కొనెను; ఎక్కటిన్ = అసహాయ కూరుడైన; రిపున్ = శత్రువును.

అలం - 'లాఁతివింజముననాఁ' అనుచో నుల్లేపిత.

2. పంక్తిలో సరసయని.

21. పద్యము. బొమిడికములు = కిరీటములు, హత్తి = తగిలి; నెత్తులం - అగలెన్ = తలలు వగిలినవి; మొత్తల... మఱువుల్ = ప్రహరణములచే నగ్నికణములు రాలఁగా, కవచములు మ్రోగినవి.

22. పద్యము. గుంటియిడి కోగిరి - గుంటి = దున్నుట వైరుకోయుట మున్నగు సమయములయందు కర్మ కలు చేసికొను భూవిభాగము. గుంటియిడి = మునుము పెట్టి, వరుస పెట్టి, కోగిరి = (వైరునుబోరె) సైన్యముల నెల్ల ఖండించిరి. ఒంటర్దీలు (నీ. ఒంటరీడు) = అసహాయకూరులు. ఇరువొక = ఉభయ సైన్యములను; (వరి = సేన - "వరిననుచెంచి గో గణము పట్టె" విరాటపర్వము) చదియుచుచ్చు; హంతకారి = జెట్టికాఁడు, కూరుడు; ఉక్కునుడఁచెన్ = సంహరించెను.

యుద్ధవర్ణన లెక్కనమార్గమున నాంశ్రీకృతము. పటిమ రక్షితము. వింధ్యుని 'మత్తద్విబుధాః' రుమణ్వంతుని 'అహూయాజిముఖే' అను విశేషణములు తెలుంగులాలు ప్రములు.

87. బీ! కోసలవలీ! బీ - శత్రువిక్రమ శ్లాఘచే నాయకుని మహాదా
ధ్యము పరిస్ఫుటము.

పురుషకారము = పౌరుషము, విక్రమమని భావము.

90. పిండః = సమాహములు (వి. పిండు)

92. నాప్రసాదమయొక్క విభవమును జూపుము - తగినట్లు బహుకరింపుము
అని భావము.

98. ఉజ్జయిని ... పిండ్రజాలకుడు - వాసవదత్త రాజానకుడు పిండ్రజాలకుని
పంపుటకు వాడు ఉజ్జయిని వాడను పక్షపాతము కారణము. చూ, 48 పుట. 265వండ్రి.
సాగరికమరులనుండి మఱిపించి రాజు మనసును వేటురీతి విసోదపెట్టటయొక్క దేవి యంద్లే
శము. దేవి తనయూరివాడని పక్షపాతము వహించి, తప్పక రాజదర్శన మిప్పించి, అంతి
పురమున ఇంద్రజాలప్రయోగమునకు అవకాశము కల్పించునని, యాగంధరాయణుడు
ఉజ్జయిని యెంద్రజాలకుని సాధించెను.

101. మాకును పిండ్రజాలకునియందుఁ గల తూహలము కలదు - రాజానకుఁగూడ
సాగరిక వర్తమానశీలిని ఇంద్రజాలమహిమచే కనుగొనుటకు తూహలము కలదుగదా.

23. వద్యము. ఇంద్రజాలము = మాయ, కపటమొండె; 'జాలం కపటేభ్యుక్ష్మ'
హలాయుధుఁడు. ఇంద్రకృతమైన జాలము (=మాయ) ఇంద్రజాలము - నేర్పినవాడు పిండ్ర
జాలకుడు. సంబంధము = మాయలో పేరెక్కిన యనురుడు, మన్మథునిచే జంపబడినను.

28. వద్యము. వాయువయస్యుడు = అగ్ని; సరిమధ్యాహ్నము = మట్టమధ్యా
హ్నము. హల్లీనములు = నృత్యవిశేషములు. చదల = ఆకాశమున; దరిసింతు = కాన్క - పెట్టె
దను, చూపెదనని భావము. గురుని మంత్రమహిమ గుఱికి రాఁగ = నాగురు పువడికిం
చిన మంత్రమయొక్క ప్రభావమున; గుఱికి రాఁగ = నిర్ణయమునకు రాఁగా, లెక్క
కురాఁగా, (ప్రకటముకాఁగా)

ఈపుడేనిజాడ నిచ్చుకొనుదో...దాని దరిసింతు - రాజు చూడఁగోరునది సాగరి
కను. ఆమెనే తెచ్చి చూపెదనని పిండ్రజాలకుని భావము.

261. భద్రా = మంచివాడా, శుభదర్శనుడా.

262. విజయము = ఘోరము లేకుండ.

271. గర్జిల్లుచున్నాడు - (=బీరములుపల్కుచున్నాడు) మఱి చినుకుపడునో
లేదో (=ఇతని విద్యను ఇటనే చూతముగాక.)

22. వద్యము. చంద్ర + అపీడుడు = (అపీడమనఁగా శిరోమాల్యము) చందరుని
సిగదండఁగా గలవాడు, శివుడు; కార్జ...ండు - కాదె = వింటిని, గదా = గదను, అసి =
ఖడ్గమును, చక్ర = చక్రమును, 'గ' = బొందిన, చతుర్థ స్థండు = నాల్గవేతులు గల
వాడు; విరావణము = విరావతము, ఇంద్రుని యేనుఁగు. మంజీరము = అంజె.

రే బులిలో స్తాదియతి.

283. అవవారింది = ఇతరులు విననట్లు.

284. ఈతని నంతోమంతో నీకుపనివుంటే = భుష్టలముగా పాటోషికము కావలయునని. వింద్రజాలికునికి ఇప్పుడు విదూషకుడు డుపదేశించినది పూర్వమే యా గంధరాయణుడు డుపదేశించినాడు. ఆ ప్రకృతము సాధింప నమకట్టియే ప్రత్యాయనార్థము వింద్రజాలికుడు ఈయద్భుతముల దోలారే జూపుట.

288. బాభ్రవ్యుడు = వత్సరాజు కంచుకీ. బాభ్రవ్యుని రాకయందు సాగరికను గూర్చి (తేనీ) విస్తృతి అంగియొక్క యననుసంధానము అను దోషమునకు ఉదాహరణముగా నుక్తము. అం. సా. ద. 2 పరి.

289. కోభన ముహూర్తము- కోసలని విజయముచే.

290. కార్యోషములు- ఇట నాటకములో కొఱవడిన కార్యములు. 1 మంత్రి చేయవలసిన కార్యము. 2 తాను వచ్చులాచల తన నీతి ప్రయోగమెల్ల రాజునకు తేట పడుట. 3 ఇంద్రజాలముచే సాగరికను వసుభూత్యాదులు చూచి నెఱుఁగు పట్టుట. 4 రత్నావళి పుత్రాంతమును రాజెఱుంగుట.

297. ఇంకొక్కటి- విదూషకుడు హెచ్చరించినది, సాగరికా ప్రేక్షణమున కై యాగంధరాయణుడు వచ్చినది- వింద్రజాలికాగ్ని. వీరినవారు అవశ్యం చిత్తగించ వలెను- యాగంధరాయణుడు వింద్రజాలికునికి ధ్వజక చేయవలసినదిగా నాజ్ఞాపించిన మాయాగ్నిజాలమును వసుభూత్యాదుల రాకచే-రాజు చూచునో చూడడో అని వింద్రజాలికుడు 'అవశ్యం చిత్తగించవలెను' అని పలికెను.

298. కానీ తర్వాతచూచెదము- రాజు ఇంద్రజాలముని తెలిసి కాదు గాని, ఎట్టకేని తర్వాత చూడనే చూచెను.

299. నీవువెళ్లి...బహుమానమియ్య- ఈకారణమున ఇంద్రజాలము పూర్తియని మఱి చూచుటలేదని తోచుటకు. అట్టితలంపే కల్పనిచో తర్వాతి యంతకపురాన్ని యథార్థమును భ్రాంతికలుగదు. దానిప్రయోజనము నెఱవేఱదు.

301. వసుభూతిని తోడ్కొనిరమ్మ - వసంతకుడు రాజనఖుడు కాన వసుభూతికి ప్రశ్నోత్తానసత్కారము చేయ నర్హుడు. దానిచే రాజుద్దేశించిన ప్రయోజనము మఱింపను కల్గినది. అదేదన, వసుభూతికి రత్నమాలను గూర్చిన సంశయము.

303. బాభ్రవ్యుడును...వసుభూతియు ప్రవేశింతురు - ఇంద్రజాలమునకు ముందే వసుభూత్యాదులను ప్రవేశపెట్టియుండిన రాణి రాకకై 'విజనము' చేయుచుట లో వార్తెల్లరు నట నుండక పోవుదురు. ఇప్పుడు దేవించిన తర్వాత తియక్కఱ లేదు.

304. పద్యము. జయమాస్తి = రాజు విజయమంగళ సమయములం దాచిహించు భద్రగజము; డెల్లవోయి-అత్యధముచే డెల్లవొడిగిరికి-నింగీకమునకు; పైదయి-పరవశుడ

నై, నిర్విణ్ణుడనై; రాజగోష్ఠిక్ = సామంతరాజుల సల్లాహములను. సాధ్యుఁడై అప్పుడు కల్గిన, విష్ణుయ = ఆత్మార్థముచేత, విస్తరితముచునట్లు చేయఁబడిన, సింహశేన్ద్రుని యొక్క, మహితైశ్వర్యుండనై = గొప్పయైశ్వర్యము గలవాడనై; (సింహశేన్ద్రుని యైశ్వర్యము గొప్పది, కాని వత్సరాజు నైశ్వర్యముకడ నది లెక్కకు రాదాయెను.) కక్షతల చాకిలిముందరి చావడి. అందే ఇవెల్లను చూచుట. రాజభవనపు వాకిటిముందరి చావడి యే ఇంత యద్భుతములతో నిండియున్నప్పుడు రాజభవన మెట్లుండునో కదా. ద్వాన్ముఖండు - (ద్వార్ + ముఖండు) ద్వారపాలకుడు. (సింహశేన్ద్రుని మంత్రికి వింత యోగాని వత్సరాజద్వారపాలకునికి అచ్చట సర్వము నిత్యఘటితమే). ద్వారప్రదేశమునందే యభ్యుత్థములఁ జూచు నద్భుతపాటుచూచి అచటి ద్వారపాలకుడు నన్ను నవ్వునట్లు నేనొక పల్లెటూరివాడనైతిని. గ్రామ్యుండఁక - పల్లెటూరివాడు నగరమునకు వచ్చి తాను మున్నెన్నఁడుఁ జూచి యెఱుంగని యందలి వింతల నాశ్చర్యముతో నోరు దెఱచుకొని చూచుట ప్రసిద్ధము.

శ్రీ బులిలో నిత్యసమాసాంధయతి. 'దేవే అరే పార్శ్వా యస్మత్తో ద్వారమ్'.

అలం - ఉదాత్తాలంకారము.

ఇట వత్సేన్ద్రుని ప్రభావము సింహశేన్ద్రుని ప్రభావమునకన్న హెచ్చని వస్తు భూతిచే చెప్పించుట 318 పంక్తిలో ఆతనికి రత్నమాలావిషయమున జనించిన సందేహమునకు - 'ఎన్నెన్నియో రత్నములందెడి యంత విభవపు రాజగృహములో ఆభరణముల పోలిక ఆరుదు గాదు' అను సమ ధానము కుదురుటకు.

218. పద్యము. ఆనందాలిశయముచే గల్గిన యవస్థావిశేషములు ముసలితనము నకు సహజములైన యవస్థావిశేషముల మెండుగొల్పినవి.

హర్షముచే గల్గిన భయము ముసలితనపు వణకును హెచ్చించినది. హర్షముచే గల్గిన బాష్పము (ఆనందబాష్పము) ముసలితనముచే మొదలే మందమైన చూపును మఱింత తగ్గించినది. హర్షముచే గల్గెడు డగ్ధత్తిక ముసలితనపుఁ గొతుకుఁ దనముచే మొదలే మోడువాఱిన మాటును మఱింత మోడుపడఁ జేయుచున్నది. ఇట్లు చిరకాలమునకు రాజ దర్శనముచే గల్గిన హర్షము ముసలితనమునకు లోడ్పడుచున్నది.

కొతుకుఁ దనము = అక్షరములు ఉచ్చారణలో జాతిపోవుట. జడపటుచు = మొద్దు పడఁ జేయు.

హర్షము - ఇప్రస్తాప్తివలన కలుగు భవప్రసాదము, అశ్రుగద్గదభయకంపాది కరము. అం. సా. ద.

327. అలిక్రేయస్కుండపు = అలిప్రశస్తతపు. 'శ్రేయో ముక్త తుభే ధర్మే 2. తి ప్రశస్తే చ వాచ్యతే.' మేదిని.

338. వత్సరాజునకు తుల్యుడగు పుత్రుని - వాసవదత్తకు నరవాహన దత్తుఁడుదయించి విద్యాధరవక్రవర్తి షడమనకు పట్టభద్రుఁడయ్యెను. అతఁడే కథాసరిత్సాగర నాయకుఁడు.

353. సీమామమంత్రి - మూ. 'త్వదీయమాతులామాత్యః'. మఱి, 461 వాసవదత్త 'నాచెల్లెలు రత్నావళియా?' 466 'చెల్లెలా,' అని తన మాతులుడైన సింహశేష్వరుని పుత్రిని రత్నావళిని సంబోధించుచున్నది. ఇట్లు? లోకమునందు గోత్రభిన్నతను బట్టి వివాహసంబంధములు జరుగుటయు తొంటివరుసలు తాటుమాటుగుటయు, అట్లయ్యె అవి పిష్టుటను వ్యవహారమున పూర్వరీతినే యుండుటయు గలదు. ఇటను అట్లే సమాధేయము. ఒండె, ప్రియదర్శికలో సమసన్నివేశమున 'మాతుల' అనుటకుమాటు 'మాతృవ్యసృపత' అనికలదు. ఆపాఠమే ఇటనుం దగునేమొ.

355. అన్యతము - పైని వసుభూతిచెప్పిన వృత్తాంతము యాగంధరాయణుఁడు రాజునకుఁ జెప్పలేదు. అందుచే రాజు దానిని అన్యతమునుట.

వాస. - (విమర్శించి) - వాసవదత్తకు తనబంధువగు సింహశేష్వరునిమంత్రి అన్యతము చెప్పుచున్నాఁడనుట ఇష్టము కాదు. యాగంధరాయణుఁడును మహామతియాటచే గౌరవపాత్రుఁడు. అన్యతము చెప్పుచున్నాఁడనుట సుసంధవముగా లోపలేదు. 'ఎవరు అన్యతము పలుకుచున్నారో నేనెఱుంగను' అని యామె పలికెను. రత్నావళివివాహము రాణియెఱింగినదే కావున 'విమృశ్య' అనుటకుమాట్లు 'విమర్శ్య' అను పాఠమును రే యండి తుఁడు స్వీకరించెను. కాని, ఇట నీయుద్వేజక సందర్భములలో 'విహసించి' అను పాఠము సముచితము కాదు.

358. లావాణకమున నివ్వలో దేవి కాలిపోయినదని ప్రవాద పుట్టించి - ఈ వృత్తాంతము కథాసరిత్సాగరమున నిట్లున్నది, - "దేవిని నృపుని యుక్తిచేత లావాణకమునకు తోడ్కొని పోవుదము. అదే మగధదేశమునెల్లను తాఁకుచుండు మనదేశము. అది పేటకు అనుకూలము. మనదేశముగాన అందు రాజు దేవియొద్ద లేని సమయము సులువుగా దొరకును. అట్లు ఆతఁడు లేనప్పుడు అంతఃపురమునకు నివ్వపెట్టి మన యాలాచన జరిగింపవచ్చును. దేవిని కొనిపోయి యుక్తిచేత పద్మావతియింట నుంచెదము. గుప్తముగా నచ్చటనున్న యామెశిలమునకు పద్మావతియే సాక్షిణియగును."

360. సఁబంధలోకము - వత్సరాజుతో బాంధవ్యము భంగమౌట.

365. చెల్లెలా రత్నావళి - (పుట 51-553 యం.) వ్యాఖ్య చూ.

366. ఓడఁగిలయు... - ఆకారణముచే నీ చెల్లెలు రత్నావళియు సముద్రము నుండి గట్టెక్కి బ్రదికియుండవచ్చునని భావము.

372. బాధ - దేవాదనుము - బాధ పుట్టెడు ఏమిచెప్పియున్నాడునో? అతనికి రత్నావళి తర్వాతి వృత్తాంతము తెలిసియుండుగా? యాగంధరాయణుని యంపున నూర

కుండి యుండునా? కాకున్న బాళ్రవ్యండు అంతకాలము వసుభూతితో నుండుకోల?

౧౦. పద్యము. తా. ఈయన్ని వైకెగయుచున్న జ్వాలలచేత ప్రేమేడలకు బంగారు శిఖరములయందమును కట్టించుచు, మిక్కిలి మండి వైకెగని ఉద్యానవనమున చెట్లల కొనల సమూహమును మాడ్చుచు, కృష్ణకంఠమునకు దట్టంపులతోగొమ్మెత్తములచే నీటితో నిండిన కామస్రబ్బుల పైల్యమును కట్టించుచు, కాలిపోవుదుమని (యంతఃపురము లాని) స్త్రీలెల్ల భయకడుచుండ అంతఃపురమును భీతిగొల్పుచున్నది.

మేలుముచ్చులు=పంపుకాలలు, శిరోగృహములు, మిద్ద పైయంతగిరులు; క్రేపులు =శిఖరములు Turrets; అంగు=ఆంధము; బంగారు క్రేపుల-ఆగ్ని జ్వాలలు ఎన్నెగఁ బోను పోను నన్నగవ్యాపించున పోల చేతను, బంగారుపన్నె గలవి యాట చేతను; కేరి=ఎగిసి, విజృంభించి; కమగ్ను=మాడ్చు; ధూమ్య=ధూమముల సమూహము; ఆవరోధము=అంతః పురము; కేళిగిరి = క్రీడాదర్శితము. పూర్వపురాణాలు విలాసవిహారార్థము ఒకకొండను నిర్మించుకొనువారు. 'కృతకాన్తికందరా కేళినిగూహన పేళా పరస్పరావేల్లనములు.' పారిజాత. ఆం.

ద్రుమాగ్ర-అనుటచే ఎంతో యెత్తునకు వ్యాపించెనని లేటపడును.

౧౧. పద్యము. వాదు=కింపదంటి. 358 పంక్తి. వ్యాఖ్య చూ.

388. సాగరిక అంతఃపురములో- దీనిచే రాణి యుజ్జయినికి సాగరికను పంపె ననుమాట కల్గయని స్పష్టము.

391. అకారణముగా = అప్రశస్తకారణమునకై, "తల్ సాదృశ్య మభావశ్చ తదన్యశ్చ న్నదల్పతా అప్రాశస్త్యం విరోధశ్చ సజ్జాప్సట్ ప్రకీర్తితాః." ఇట చేటి ప్రాణము రక్షించుట అప్రశస్తకారణము; శలభవృత్తి = మిడుతవృత్తి- మిడుత తాన అగ్నిలో దుమికి చచ్చును. సాగరికాప్రాణరక్షణార్థము పోవు రాజును ఆమె రత్నావళి యని తెలియక వసుభూతి వారించెను.

393. ఓయి సాహసం చెయ్యకు- విదూషకునికి గూడ అది ఇంద్రజాలకల్పి తాన్ని యని తట్టినది కాదు.

౧౨. పద్యము. వెలిచెదవు = విస్తరింపఁజేసెదవు; జ్వాలాచ్చయంబుల్ = మంటల మొత్తములు; కలికి వియుతి చిచ్చు = ప్రియావినోగి.

ప్రళయాన్ని, విరహాన్ని - ఈరెంటిలో రెండవదియే పటేయననియు, అట్టి పటేయ మునే ఓర్పుకొనఁజాలన తన్ను ఇది యేమియు చేయఁజాల దనియు భావము. (పెంద్ర జాలికాన్ని కావున రాజునకు వేడి తగులెడు. వృత్తచిత్తము నరయునది. ౩౩ పద్య ము వ్యాఖ్య చూ.

401. అర్జునుడు ఈలాగు భూనుకొన్నాడు- రాణి భూనుకొని యగ్నిలో చొన్నునని వాసవదత్త యనుకొనలేదు.

402. అనుగమిస్తాను = అనుగరిస్తాను.

403. మున్నాడి = ముందుపోయి. వయస్సునితో మృతినొందుటలో తానన్నే ఖరుడుగా నుండవలెనని వగంతుకని భావము. వసంతకుని స్వామిభక్తిపరాయణత ఇటు చేటువడుచున్నది.

404. రాజపుత్రు = రత్నావళి.

407. సంశయతులను- ఎక్కించితివి = సంశయమును త్రాసు నెక్కించితివి. భరత సంశయప్రతిష్ఠ సంశయము పాలు చేసితివి.

408. అందఱు ఆగ్నిప్రవేశము నటించురు- అందుచే నందఱును సాగరికయున్న చోటికి చేరుదురు. ఇట్లందఱు నొకచోట చేర్చుటే యైంద్రజాలికాగ్ని ప్రయోజనము; యాగంధరాయణుని నీలిఫలము.

412. నిగడిత. రూ. నిగళిత = సంకెళ్లుగలది.

413. మృతినే తనదుఃఖమును అగ్నితుదముట్టించునని సాగరిక భావము. కాని యైంద్రజాలికాగ్ని ఇంకొక తెలింగున అమెదుఃఖమును పోగొట్టినది.

రా. చద్యము. ఉద్దవడి. రూ. ఉద్దవిడి = మిక్కిలి. చనుఁబాసి = స్వనతటమునుండి జాతి పిల్లలై స్తనాంశుకముపైఁట; సంకలియలు + ఎ = సంకలలా? కాళ్లు మాటిమాటికే దడఁబడుచున్న వే ఓహో, సంకలల చేతనా? సంకలియ. రూ. సంకల (ప్ర) భృషిఖల. పాతు నిచ్చట = ఇచ్చటనుండి నిన్ను (పాయఁజేయుదున్న) తొలగించును. పాయుధాతువు ప్రేరణార్థకము పాచు. తద్ధర్మార్థధర్మరూపము-పాతును.

రా. చద్యము. సుధావేణిపోలే = అమృతప్రవాహమువలె. తాపమార్పుటకు నమర్థము. అత్యుచితముగు నుపమ, అతిమాతృకము.

రా. స్వాష్టిక మతిర్థమయై యైంద్రజాలికంబా - ఈరెంటునే ఇట్టి యలాగే సామాన్య వృత్తములు సాధ్యములు.

యైంద్రజాలికంబా అని రాజునటు అది ఇంద్రజాలమని తెలిసికాదు. “ఇని ఇంద్ర జాలమే” ఇత్యాది విదూషకవాక్యములచే జరిగిపోయిన ఇంద్రజాలముతో రాజువు కథ ననుసంధింప ననువు పడెను.

445. రాజు వాస్తవముగా సాగరికాకాముడై అమెను తెచ్చినను ‘నీమాట వలన నేనిదే సాగరికమ దెచ్చితిని.’ అని రాజు తనతో దాక్షిణ్యమునకై చుట్టుటచే నానందతృప్తి నత్యవచ్చెను. ‘నుదేహమేమి నామాటవలననే తెచ్చితిని లే’-అని అమె సోత్సాహముగాఁ బల్కెను.

451. ఏమి యిలఁడు గాకు. తెలుఁకయే ఏమేయె చేయును. అందుచేతనే యాగంధరాయణుని భయము. ‘ఇది ఐంకమనెయుండు భృచ్చుండచారి భక్తుడు’ అం 1. విమృంభకము.

460. తన రాజ్యపుత్రి వత్సరాజు రాణిగాఁ గాక 'నిగడితచరణ'గా, నొక దాసిగా, నుండుట చూచి వసుభూతి దుఃఖ మాఁచినలేక పోయెను.

461. రాజు డొరకుండుటచేత, అతనియెఱుక లేకయే యాగంధరాయణుఁడు తన్ను తెప్పించెనని, సాగరిక 'చెడిలిని' అనుట. 1 దాస్యము, 2 ఖయిదు, 3 నికష్టభావము, 4 రాజు తన్ను తప్పించియు నూరకుండుట— ఇట్లెల్ల సాగరికకు దుఃఖహేతువులు.

అయ్యో! నాయనా! అయ్యో అమ్మా! — దుఃఖముచేతను నైరాశ్యముచేతను ప్రయబంధువుల కలంచుకొనుట.

467. ఉన్నతవంశమువాఁడైన— రత్నావళి మహాకులీన, రాజపుత్రియు.

469. అదిగానే నే ననుకొంటిని— చూ. పుట 43. పంక్తి 45.

484. ఇప్పటికి యాగంధరాయణుని 'కార్యకేషములు' పూర్తియైనవి. కావున తక్షణవేశము.

రాజు. పద్యము. సవతాలు (సవతి+తాలు) మానిసులకు సవతికన్న మోఁచుకోక కారణము లేదు. ఏలన, తాను పూర్వము ఆచరిహితముగ నేలకొనుచుండిన ప్రాణేశ్వర ప్రణయసామ్రాజ్యమున సవతి పాలు పంచుకొనుటే గాక తనప్రాధవమును డింధఁ జేయుముగ నూడ. చూ. వాది లేన పద్యము. సవతి (ప్ర) నడత్తి. శ్రీమత్ = సిగ్గుచేత; పర్వవిధముల నావ్యవసాయము ప్రభుహితకరరాయణమైనను, అందుచే దేవిని ప్రయమే యైనను ఆమెకు ప్రయ వినిసాతావము నవత్తిసంఘటనము ఇత్యాద్యప్రియములు మత్స్యకములగుటచే ఆమెకు మోము చూప లక్షించు చున్నాడను.

504. వసుభూతి చెప్పఁగా రాజు విసెను.

506-507. బృహస్పతిఋద్ధివిధవాన్ని పరిహసించు విదూషకుని బుద్ధికి తార్థాణ.

513. ఒండు విధమున— ఇంద్రజాలప్రయోజనము ఇదియే. యాగంధరాయణుని నీతి ఫలించినది.

522. దేవిప్రసాదము వీది బహుమతము గాదు— రత్నావళికై కుములుచుండియు వానపదత్త ప్రసాదమును బహుళకరించుటకై తాను రత్నావళిపాణిగ్రహణము చేసివట్లు వానపదత్తయందు వాక్షిణ్యము ప్రకటించుచున్నాఁడు.

530. భాగ్య— దేవీ, నీకు దేవీకల్పము తగియింపుది— దేవి-ఇది వానపదత్తకు సంబోధనము. తనంతరానే అన్యను తనప్రాణప్రియునకు పెండ్లిచేసిన యాదార్థమునకై భాగ్యవృద్ధు ప్రకంపించెను. మఱియు రత్నావళికే గూడ దేవీపదము ననుగ్రహింపుమని సూచన. 'దేవీకృతాభిషేకాత్మాహు.' అను. ఆసూచన నందుకొనియే తోడ్పడన వానపదత్తయు రత్నావళికే దేవీపదము ననుగ్రహించెను. దేవీపదమున్నచో సంతానమునకు రాజ్యము వచ్చును.

తెలిపి. కాశ్ర ప్యేడు కనణికి రత్నావళినియను నర్వపుణివి నూర్చు యా గంధరాయణునికంపున పంపితయు బ్రేమించెను. అంతగంధరాయణుని పశ్చాత్తమున తన పరినిఁ దెలిసియుండనోవును. ఒండె, రత్నావళిని దెచ్చుటకై తాను పింతిశేతునను జోయినవాడు కావున అశ్రమము రత్నావళివాచాముచే ఫలించెనని అతని భావము కానోవును.

౮౭. కద్యము. నర్వభూవలయప్రాప్తివిధాని - నర్వభూవలయప్రాప్తి కాళమును పొందునది.

౮౮. కద్యము. నకలసగ్ధ+ఇద్ధక్ అన్న పంటలే గొనియాడుచున్నదానిని; ఇల వేంబులు = బ్రహ్మజులు; దిధివల్ +పుత్ర+ఇష్టలక్ష్మణాస్త్రా క్రింది చేయియైన యట్ల ములకు; సాధవేగమునునుందివారలతోడి సంగత్యము.

నభ+మిత్తలక్ష్మణము+వి = నభముచే నతికయించినది; తిత్త = తిత్తము.

భూవాక్ - మిత్తము. వజ్ర లేదములు - ఇల = కొండెగాండ్రములకు; వాక్ అమాట అనిది మిత్తయనుచున్నదాని; వజ్ర లేదములు = వజ్రమున కనుబడు. వజ్ర మనగా బలవంతమును అంటుచుండునది నిద్ధమునకునుబడు నొకటిను; దానితో నతికయించితి మనీ నీతము. అట్లే కొండెగాండ్ర ములకు వజ్రమును నట్లునును. ఆ పొట్టునకుందలి మునుము వారి మునుమునునును ఎవరిని కన్యముగాదు. అట్టి యా కొండెగొనునది నతి కనుగొనక యిది ప్రాప్తి. ప్రియ. కా. భా. ౧. ౧.

భూవాక్ - మిత్తము. రత్నావళినియనునట్లును ఒండె. ప్రియమనికా భరత కాశ్రము కాశ్రముకానిది.

ఈ వాక్యము నిర్వచనము నవారిగఁ జూపియును పంట పొందుట;

భూవలయ విష్ణులక్ష్మణమును నభూవలయమును దెలియింపు గావున;

వాగ్ సాధవేగమును వర్ధిలగావున కాశ్రముయగా;

వాగ్ సాధవేగము భూవలయము నాటెను పాడు కొండెగొను.

భరతవాక్యము - చూ. పో. ప్రతి పో. పో. ము. ౧.

'అప్రేత' చ్యుక్త నిర్వచనముల తర్వాత వాగ్ ము. ప్రమాం' అను నామవాచిక నియమము నుపసాధించి కావ్యాంతమున ము. ప్రమాం' వాగ్ నిర్వచనము నివృత్తియగుచున్నది.

భరతతోట వేంకటమహర్షియను, వంగభూమి నారాయణలక్ష్మణును రచించుచు

యా రత్నావళి ప్రథ గుర్తించెను.

ఓం శక్తి.

